১। সংস্কৃতসোপান (পঞ্চম সংস্করণ)—প্রবেশিকা সংস্কৃত ব্যাকরণ। সরল সংস্কৃত সূত্র, তাহার বাঙ্গালা ব্যাখ্যা, বহুই উদাহরণ, অনেক অনুশীলনী, রচনা ও অনুবাদের প্রচুর উদাহরণ এবং শব্দসূচী, শব্দরূপ-সূচী ও ধাতুরূপ-সূচী-সম্বলিত। [illegible] কর্তৃক [illegible] এবং পূর্ববঙ্গের [illegible] অনুমোদিত। [illegible]

"Written on approved principles 'Admirably suited to the needs of Entrance candidates 'The rules * * in easy Sanskrit * * are easily committed to memory and applied in practice.' 'The method and arrangement * * are excellent.'—*Rajendra Chandra Sastri*, M. A. (F. R. S.). 'Admirably suited to * * students in the middle forms as well as those who read Sanskrit for the Matriculation Examination.' 'The best elementary Sanskrit Grammar I have ever seen'—*Pt. Asutosh Sastri, M. A. (Pl., Sans. Col., Cal)* 'The practice of learning by rote * * will be removed by the introduction of elementary works like this.'—*Prof. N. Chakravarti, M. A. (Presy. Col., Cal)* '*Sutras* in Sanskrit learnt by heart never leave the memory'—*The Bengalee*

২। সংস্কৃতপ্রবেশ—or A JUNIOR SANSKRIT GRAMMAR.—In *Anglo-Sanskrit. For Matriculation and Intermediate Candidates.* Written on scientific method. *In preparation*

৩। বিদ্যাসাগর-কৃত উপক্রমণিকা— [illegible] সংশোধিত। [illegible] সংস্করণ। [illegible]

৪। বিদ্যাসাগর-কৃত সীতার বনবাস— [illegible] টীকা ও [illegible] সহিত। [illegible] সংস্করণ। [illegible]

৫। লঘু রামায়ণম্—বাল্মীকির [illegible] সম্পূর্ণ। [illegible] সংস্কৃত [illegible] টীকা সহিত। [illegible] দ্বিতীয় সংস্করণ। [illegible]

৬। সারসম্, বৈয়াসিকম্— [illegible] সহিত। [illegible] *In preparation*

৭। কৃষ্ণ প্রত্যাপ— [illegible]

৮। সংস্কৃত-রচনা শিক্ষা, ১ম খণ্ড— [illegible]

अनुक्रमणी ।

लघु-रामायण

आदि काण्ड

अयोध्या काण्ड

आरण्य काण्ड

अनुक्रमणी ।

आलोचनम् ।

वाल्मीकिः खलु कवीनां प्रथमः समभूत । तदुक्तं ईशुमर-प्रथम-शतके अश्वघोषेण,—

'वाल्मीकिरादौ च ससर्ज पद्यं जग्रन्थ यन्न च्यवनो महर्षिः' (१) इति ।

स हि रामायणं सर्वं काव्यानामादि विरचयामास । तमेव समुद्दिश्य तथा मुनिना भवभूतिरुवाच,—

'तद् ब्रूहि रामचरितम्, ..आद्यः कविरसि' (२) इति ।

अथापि, माघेव कालिदासो ऽप्यवोचत्,—

'आदिकविः ... च आख्यातम्' (३) इति ।

क्षेमेन्द्रो ऽप्युक्तवान्,—

'स च पुमान् वाल्मीकेः ...

... कवीनां प्रथमो मुनिः' (४) इति ।

रामायणमेवाश्रित्य चिरं विपुलं रघु-वंशं निर्ममे । तदुक्तम्,—

'अथवा कृत-वाग्द्वारे वंशेऽस्मिन् पूर्व-सूरिभिः

मणौ वज्र-समुत्कीर्णे सूत्रस्येवास्ति मे गतिः' (५) इति ।

भोजराजो ऽपि चम्पू रामायणं कुर्वन्

'वाल्मीकि-गीत-रघु-पुङ्गव-कीर्ति-लेशैः

तृप्तिं करोमि कथमप्यधुना बुधानाम्' (६) इति

---

(१) बुद्ध चरितम् (कावेल्-संस्करणम्), १।४३ । (२) उत्तर चरितम्, २ अङ्कादौ चरितस्य आरम्भे इति द्रष्टव्यम् । (३) रघु-वंशम्, १५।६३ प्राचेतसस्य (वाल्मीकेः) उपदा । आद्य कविना, वाल्मीकिना आदौ ... कृतवते) रामायणम् । (४) रामायण कथा सार मञ्जरी, परिच्छेदम्, १ (५) रघु-वंशम्, १।४। [कवि-संस्तवात् रघु-वंश-कीर्तने दुष्करमेव ।] अथवा (पक्षान्तरे) पूर्व-सूरिभिः (वाल्मीकि प्रभृतिभिः कविभिः) कृत वाग् द्वारे (कृत-रामायणादि-रूप-प्रवेश-मार्गे) वंशेऽस्मिन् वज्र समुत्कीर्णे (सूची विद्धे) मणौ सूत्रस्येव मे गतिः (प्रवेशः) अस्ति । (६) चम्पू रामायणम्, १।८

रामायणं वाल्मीकेरित्यवदत्। तस्मात्तस्य कविषु राज-
शेखरोऽपि कीर्तयामास,—

'[illegible]' (७) इत्यादिना।

गोवर्धनः

'[illegible]' (८) इत्यनेन

कविषु समस्तार्थेषु वाल्मीकिरेव प्रथमः इति विज्ञाप्य, तदन्यपि
कालिदास भवभूति-बाणभट्ट प्रभृतिष्वप्रवीत्,—

[illegible] (९) इति।

तमेव हि विक्रम भट्टः कथा पारम्भे

'[illegible]' (१०) इति

प्रति निर्भरं प्रणनाम। [illegible] शार्ङ्गधर [illegible]

[illegible]

[illegible] (११) इति

[illegible] कविषु तमेव प्रथमं नमश्चकार। रामायण-
[illegible] भवभूतिरपि,—

[illegible] (१२) इति।

[illegible] रामायणस्यानुरूपमस्ति। तथा हि [illegible],—

[illegible]

[illegible]

ये तु वदन्ति मन्त्र-द्रष्टारो ऽपि कवय इति, तेषां मते आदि-द्रष्टा ब्रह्मैवादि-कविः, न वाल्मीकिः। तदुक्तम्,—

'तेने ब्रह्म हृदा य आदि-कवये' (१४) इति।

'अग्निर् होता कवि-क्रतुः सत्यश्चित्र-श्रवस्तमः,

देवो देवेभिरागमत्' (१५),

कवी नो मित्रा-वरुणा तुविजाता उरुक्षया

दक्षं दधाते अपसम्' (१६), इत्यादिषु

वेद-मन्त्रेषु कवि-शब्दो बहुधा प्रयुक्तो ऽपि द्रष्टेत्येकमेवार्थं द्योतयति।

'अध्यापयामास पितॄन् शिशुराङ्गिरसः कविः,' (१७) इति,
'इदीरयेतयोर्मूलं यं सर्वे कवयो विदुः,
तं प्रश्नेन [illegible] तस्मादितश्रुतौ मया' (१८) इति,
'सोमपास्तु कवेः सुताः' (१९) इति,
'चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कवयो विदुः' (२०) इति च

अध्यस्तु [हे] दिवा वसु (दीप्त धनिक) अमुष्य दिव (स्वर्गस्य) [illegible] [इन्द्रस्य] दिव स्वर्गे। धव (अध्वरस्य)। एकस्मार्थे बहु-वचनम्। (१४) श्रीमद्भागवतम् १।१।१। स (परमेश्वरः) आदि कवये। आदि [कवि] इदं ब्रह्मणे [illegible] ब्रह्म (वेदम्) हृदा मनसैव नतु [illegible] प्रकाशितवान् इत्यर्थः ॥ (१५) ऋग् वेद संहिता १।१।५ होता होम [illegible] कवि क्रतुः (दृष्ट प्रज्ञावान्) [illegible] (अनृत रहित [illegible] [illegible] [illegible] विविध-कीर्ति युक्त) अग्नि देवो देवेभि ([देवैः]) देवैः सह आगमन [illegible] आगच्छतु। (१६) सैव [illegible] कवी (द्रष्टारौ) तुवि-जाता तुवि जातौ बहु-कुल सम्भूतौ उरु क्षया (उरु क्षयौ बहु-निवासौ) मित्रा वरुणा (मित्रा-वरुणौ नः (अस्माकम्) दक्षम् (बलम्) अपसम् (कर्म) दधाते (कुर्वात)। (१७ मनु २।१५१ (१८ स एव [illegible] इतर —[illegible] [illegible] [illegible] (१९ स एव, ३।१९८ २० स एव ३।२४।

रामायणं वाल्मीकिरेवेत्यवदत्। तस्याप्यस्त्व कविषु राज शेखरो ऽपि कीर्त्तयामास,—

'प्रथम वल्मीक-जन्म कवि पुरा' (७) इत्यादिना।

गोवर्धनः

'[illegible] रामायण भारत [illegible] कवीन् [illegible]' (८) इत्यनेन

कविषु तमस्कार्येण वाल्मीकिरेव प्रथमः इति विज्ञाप्य, तमुत्पत्ति कालिदास भवभूति-बाणभट्ट प्रभृतिष्वग्रणीत्,—

इति [illegible] (९) इति।

तथैव त्रिविक्रम भट्ट' कथा प्रारम्भे

[illegible] रामायणी कथा' (१०) इति

प्रशंसां निर्मितं प्रणनाम। [illegible], शार्ङ्गधरः संग्रहे

कवीन्दुं नौमि वाल्मीकिं यस्य रामायणीं कथाम्

चन्द्रिकामिव चिन्वन्ति चकोरा इव साधवः' (११) इति

[illegible] श्लोकेन कविषु तमेव प्रथमं नमश्चकार। रामायण-[illegible] दैवता गुरुरिव भवभूतिरप्याह,—

'[illegible]' (१२) इति।

[illegible] रामायणस्यानुदृश्यते। तथा हि पद्म संहितायां,—

[illegible]

[illegible] (१३)।

[illegible footnotes]

[illegible] इति [illegible] इति, [illegible]
[illegible] यदुक्तम्,—

[illegible]

[illegible] इति [illegible]
[illegible]

[illegible]

लक्षणानि आख्यानमयानि शास्त्राण्यपि अन्यानि महा-काव्यं रामायणं विविधं। अतः प्रभृति वाल्मीकिरेवादि-कविरिति भारते प्रसिद्धिमगमत्। तदुक्तं कालिदासेन वाल्मीकिमुद्दिश्य,

'[illegible]' (१८) इति।

तथार्यवैदर्भीं भवभूतिनाप्यैवौ-मुखेन,

'अथ भगवान् [illegible]
[illegible] रामायणं [illegible]' (१९) इति।

रामायणोत्पत्तेः परमिव [illegible]-कविना ग्रन्थोत्पत्ति-विवरणमुपनिबद्धम्। तत्र, 'हन्त प्रथम रामस्य यथा ते नारदाच्छ्रुतम्' इति ब्रह्मोपदेशेन 'नमेदं गुण-सम्पन्नं रामं सत्य-पराक्रमम्' इत्यादि 'पालयामास चैवेमाः पितृवत् मुदिताः प्रजाः' इत्यन्तं च (१०) नारदोक्तं रामोपाख्यानमेवावलम्ब्य रामायणं निर्ममे इति स्थिते, रामायणं वाल्मीकीयमादावयोध्याकाण्डादि युद्ध-काण्डान्तं चासीदित्यवगम्यते। महा-विभाव्या कैवलं सीता-हरणं तदुद्धरणं राम-प्रत्यागमनं च रामायण विषयत्वेनोल्लिखितौ चाप्युत्तर-काण्डे परिहरत्येव (११)। तथा च, रामो भरद्वाजाय आत्मानं निवेदयन् (१२), सीता रावणाय स्व-चरितं विवृण्वती (१३), लक्ष्मणो हनूमते राम-चरितं कथयन् (१४), हनूमांश्च सीता-संस्तवे राम-विवरणं व्याहरन् (१५) विश्वामित्र गमन-धनुर्भङ्ग-विवाहादि प्रकरणानि

(१८ रघु-वंशम् १५।४१। प्रथम पद्धति—आदि-कीर्ति। (१९) उत्तर चरितम् २। [illegible]—[illegible]। विवर्तम्—[illegible]। (१०) [illegible] १। १९ १६। (११) [illegible] १८०७ पृ ८८। (१२) [illegible], २।१८।१०—४१। (१३) तदैव, ३।४७।३—१६। (१४) तदैव ४।४।७ ११। (१५) तदैव, ५।३१।२—६।

सिद्धान्त अयोध्याकाण्ड प्रारभ्य एव कथा प्रस्तुवन्ति। एतदपि
रामायणस्य अयोध्याकाण्डादित्वं दर्शयति। युद्धकाण्डस्यान्ते
सर्गे स्थितः

'आदि काव्यं [illegible] पुरा वाल्मीकिना कृतम्' (१६) इति

श्लोकार्थं इति प्रमाणम् एव काण्डान्तत्वे रामायणस्य। महा
भारतीय रामोपाख्यानं युद्धकाण्डान्तमेव (१७)।

अन्यत्सर्वं वाल्मीकादि रामायणम्, काण्ड द्वयाभावात्
प्रसिद्ध [illegible]। तथा विभाषा काण्डे इति तद् द्वादश सहस्र-
श्लोकात्मकम् आसीत (१८)। अधुना तत्र पञ्च विंशति
सहस्राधिका श्लोका सन्ति।

अथ गच्छति काले कथं इत्युत्तर काण्ड रचयित्वा रामायणेन
संयोजितम्। तद्दर्शयति [illegible] समस्तम्,

[illegible]

[illegible]

[illegible] परिशिष्ट-[illegible]। [illegible]
[illegible] रामायणस्य [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

दिया अग्नि-प्रवेशाख्यानुमेयत्वात् प्रतीयते, उत्तर-काण्डोत्पत्तेः
रमेव युद्ध-काण्डे अग्नि-प्रवेश-विवरणं प्राक्षिप्यतेति । प्रक्षिप्तम्
पि तत् सु-प्राचीनं ग्रंथे, 'जानकीमिव जात-वेदसं पत्युः
पुरः प्रवेक्ष्यन्तीं...मातरं ददर्श' (४२) इति निगृत्तर-समम-
शतक-सम्भूते बाण-विरचिते हर्ष-चरिते दर्शनात् । धर्म-
शास्त्रेषु सतीत्व परीक्षणाय नारीणामग्नि प्रवेशस्य विधाना-
भावात् बौद्ध-जातके च तस्य दर्शनात् (४३) सीताग्नि-परीक्षायाः
पर-समाज-मन्त्रोपाख्यान-मूलकत्वमनुमीयते ।

'इदं ते त्वया दीक्षा सुखा पुत्र दुर्लभाः,
मामेव समाय, काव्यं राममादित' (४४) इति

नारदोक्तेः राम-काल एव रामायणं व्यरचीति स्थितम् । उत्तर-
काण्डमनेन सिद्धान्तेन सङ्गच्छते ।

'अयोध्या नाम नगरी तत्रासील्लोक-विश्रुता' (४५) इति तु

आदि-काण्ड-विरचन-काले अयोध्याया नाम-मात्र-शेषत्वं
दर्शयति । अतो वक्तव्यम्, उत्तर-काण्डात् परमेवादि-काण्डम्
उदपद्यतेति । तदपि प्राचीनं मन्तव्यम्,

'दशरथश्च राजा दशिवत-चया विभाण्डक महामुनि-सुतस्य ऋष्यशृङ्गस्य प्रसादे
अवाप चतुर पुत्रान्' (४६) इति

(४२) हर्ष चरितम् (ईश्वरचन्द्रविद्यासागर संस्करणम्, १८८३), पृ १६८-६८

(४३) दशरथ-जातक । ... ... पुस्तकम् ... ...
... इति ... ... (४५) ... रामायणम्, ...

(४४) अयकादनुक्रमणिका, ५० ।

(४६) कादम्बरी (... संस्करण), पृ १०४ ।

बाण-रचितायां कादम्बर्यां दर्शनात् । अन्तु कवि-कृतित्वं च रामायणस्य वचन-विसंवादेनाप्युपलभ्यते ।

'इक्ष्वाकूणामिदं तेषां वंशे, कीर्तिं विवर्धनम्,
निबद्धं पुण्यमाख्यानं रामायणमिति श्रुतम्' (१०) इति

प्रस्तावनोक्तिः इक्ष्वाकु-कुल एव रामायणमजनीति घोषयति, उत्तर-काण्डं तथानुक्रमणिका तु तपो-वन एवेति ।

इदं हि महा-काव्यं स्व-महिम्नालङ्कार-शास्त्रमतितिष्ठत्येव। यदा इदमद्भुतोपमम् आदि कवेर्हृदयात् प्रावर्तत, तदालङ्कार-शास्त्रं नासीदेव। नानेन काव्येन समं किञ्चित् पुरस्तात् परस्ताद् वा प्रादुर्बभूव। रघु-भट्टि-प्रभृतीनि विश्रुतानि महा-काव्यानि वीरचरितोत्तरचरितादीनि नाटकानि च रामायण-सम्भवानि। असंख्येयाः खलु इतरे ग्रन्था रामायण-प्रभवाः।

स्वभाव-वर्णने, चरित्राङ्कने, मानव-चित्त-सागर-भाव विलास-प्रदर्शने, व्यक्तीनां गृहाणां समाजानां च परमादर्श निर्देशे, सार्वजनीन-सनातन-धर्माभिव्यञ्जने च वाल्मीकि पूर्वेषामपि कवीनां गुरुः। अतु वाल्मीकिं खलु कवयो वाचि भावे च। निर्मल-वायु-कोष परि रक्षितमादिम-वन-राजि मण्डितं शैल-शिखरमिव रामायणं शोभन पावनमुज्जीवक च। सत्यमेवावावलम्बनम्, सुन्दरमतोपभोग. शिव चार परिणामः। भाव-प्रवाहा दुर्दर्शा दुस्तराश्च। महत्त्व तप भयावह एव। फलं तु दुर्लभ्यमप्यवश्यम्भावि—यतो धर्मस्ततो जय इति। न देवो इव अकाण्डे आविर्भूय मानवस्य चरित्र इह

(१०) वङ्गीय रामायणम्, १।५।३ ।

शिक्षा-प्रणोदितं कर्म-प्रवाहं वा स्पर्द्धां करोति, न चाहृदं नाम
कश्चिद् दानवः पूर्व-जन्म-जः कर्म-स्पृही वा पुरुषकारं निष्फलतां
नयति। यत् किञ्चन घटनाजातं वा तत् सर्वं परिवर्तनस्य
नियमाधीनं सुखेन निष्पद्यते, यत् सत्यं तदेव च तदेवाश्रयणीय-
मिति प्रतिपद्यते। स्वच्छा निष्ठुरता च उदयास्त प्रयोजना। युद्ध-
चित्रे इष्टापूर्त्तमायाः प्रकाशमानाय नाट्यन्ते। न च बहु मता
निहता यदि बहु-कालेन विलोक्यन्ते। न विजयी इष्टिकार-
करवाय। कोऽपि यदा विक्रमे सदा बाह्याभ्यन्तर क्षेत्र सहते इति।
प्रतीक्षमाणास्तदा सु कुमाराः अपि गुणाः सममेव प्रकाश्यन्ते।
आदि कविः वाल्मीकि-शिल्पिनामपि गुरुः। न तस्यानि-सूक्ष्मे
इति चित्रे दुर्निरीक्ष्यो इति कलङ्क उपलभ्यते। सहजा सरला च
वाल्मीकेर् भारती। स्वभावतः सनातनशास्त्र भावः। ध्वनि
रस चापि हृदि तयोः सङ्गमो इभूत्।

अत्र खलु वयं रामायणं न केवलं काव्यं, प्रत्युतेतिहासम्।
जन-कोटयस्तस्यानुवादमपि यदार्थं मत्वा श्रावं श्रावं मुहुर्मुहुः
नृत्यन्ति। हिमाचल-क्रोड लालिता नेपाल-जा परिचारिका
दुग्धं निर्दुह्य कथ कथमपि वर्ण-परिचयमुपलभ्य नेपालि-रामायणं
सु स्वरं पठित्वा स्वयमेव कालं नयति। आर्य महिलाः
प्रत्यहमभिनयान्ते गोष्ठ्या गोष्ठ्या भक्ति पूर्वं हिन्दि-रामायणं
गायन्ति च शृण्वन्ति च। दार-पात्रा पाठशिकाय अस्य
प्रचलनं तथैव कुर्वन्ति। बहु पर्यासु पुरुषा रामस्य
बङ्गानुवादं केचित् पठित्वा केचित् पाठयित्वा केचिद् गीत्वा
केचिद् गापयित्वा केचित् श्रुत्वा केचित् श्रावयित्वा परमानन्दं

समस्ते। आसाम वन-वासे उपाख्यान प्रभृत [illegible]
तामिलदेशे कर्णाटे मालावारे मध्यभारते गुर्जरे [illegible] च
रामायणस्यानुवादो यथा काव्ये लभते [illegible] प्रचरति।

अतीतानि बहु कालात् यानि कानिचित् नये भवन्ति।
अद्यापि रामायण वर्णितानां यथार्थं अन्वेषणम्, सीता राम लक्ष्मण-
स्पृष्ट-भूमि-सन्दर्शनाय, वर्षे वर्षं, नियमित सहस्राणि
भारतानां चित्रकूटमभिगच्छन्ति (४८), सहस्राणि च
अयोध्यातो निर्गत्य राम भ्रमण मार्गेण विचरन्ति यान्ति (४९)।
यान्ति यति महाचित्रकूटं, न तति सङ्को जेरुजेलेमं वा।

वस्तुतस्तु काव्यमपि रामायणमितिवृत्तम्। तद्धि नाम युग
विशेषसाक्षिकं वयं विशेषस्य व्यक्ति-समाज-राष्ट्राणां यथार्थं
विवरणम्। तत्र पितुः शासनं, पत्नाः पातिव्रत्यं, पत्युः
समादरः, पितोर्भक्तिः, अपत्ये स्नेहो, सौभ्रात्रं, कौमार-भृत्यं,
विवाहादयः संस्कारा, दाय विभागो, विधिर्, व्यवहारो, व्यवस्था,
राज-वंशः, शासन-प्रणाली, राज नीतिः, राष्ट्रीर् वैरम्, अभि-
निर्याणं, विग्रहः, सन्धिः, कु-मन्त्रो, विद्रोह, उत्सवश्चेत्यादयो
विषयाः पूर्वापर-सम्बद्धतया साङ्गं स-हेतुकं च काल-निर्देश-
पूर्वं वर्ण्यन्ते। आदिममितिवृत्तं तु कथा-मिश्रम्, आदिमा
कथा च इतिवृत्त-मिश्रा भवति। यथा हि व्यक्तेस्तथा जातेरपि
शैशवे प्रत्यक्षस्य स्वल्पत्वात्, विचार बुद्धेः स्तौल्यात्, कौतू-
हलस्य चानिवार्यत्वात् प्रत्यक्षानुमितयोः, सम्भूत-सम्भाव्ययोः,
भूताभीप्सितयो, सु-परिज्ञात-कल्पितयोश्च विवेकः प्रायेण न

(४८) लिलि'स् राम् एण्ड् होमार् पृ ११२, पाद-टीका। (४९) तदेव, पृ. ९१।

घटते। दृष्टान्ताश्च संस्काराः पुरुष-परम्परया प्राप्ताः। तथैतच्चिन्त्यं यद् रामायणमितिहासमपि काव्यं, काव्यमपीतिहासमिति।

इदमैवेतिहासं रामायणादुपलभ्यते। आर्यावर्ते कोशल-केकय-विदेहादयो जनपदाः। अयोध्या-राजगृह-मिथिलादयस्तेषां राजधान्यो बभूवुः। राजसु तेषामार्येषु कोशलाधिपः श्रेष्ठ आसीत्। राज्यं आसीत् तस्य पितृ-तन्त्रम् अमात्य-अत्र नियमितं प्रजाभिमत-निर्दिष्ट-गति। स उदात्त स्वयं विष्णुं चोपासाञ्चक्रे, देवेभ्यो हविर्जुहाव, पितॄन् देवांश्च तर्पयामास (५०)। क्षत्रियो विना पुरोहितं—विनैव ब्राह्मणमपि—देवेभ्यः विहव्यय सामिषं भोज्यं निवेदयामास (५१), विना च पुरोहितं क्षत्रियाण्यपि विष्णु-प्रभृतीन् देवानर्चयाञ्चक्रे (५२)। राजा महर्षीणां पादाभिवन्दनं चकार (५३)। ऋषयो ब्राह्मणा अपि क्षत्रिय-जातीयान् नृपान् पूजयाञ्चक्रिरे (५४)। नार्यो ऽनार्ये सामाजिकं धर्मं सम्यगाचरन्ति स्म (५५)। कश्चिद् राज्ञो बहु-पत्नीकत्वाद् युव राजस्याभिषेके उपप्लवः समजनि। धनूंषि खड्ग-चर्माणि आसन्नार्याणामायुधानि। बाणास्तु विस्फोटो ब्रह्मास्त्रमूचे। अङ्गुलि-त्रं तनु-त्राणं चास्ताम्। 'दुर्गा', 'महा शाला-हता 'दुर्ग-गम्भीर-परिखाश्' (५६) 'चयाट्टालक-पर्यन्ताश्' (५७) च राजधान्यो बभूवु। दुर्ग-प्राकारे शतघ्नी नाम

५० अथ रामायणम्, १।१८।३०, १।६।१७। (५१) तदेव, १।१८।११ १८। (५२) तदेव १।७।११ १।८।१२ १।१८।५-७। (५३) तदेव १।१७।१८, ३।३।४८, ३।७।१४। (५४) तदेव, १।१८।१४, १।१।७, १।७।१४ (५५) तदेव ४।७।२४—२९। (५६) तदेव, १।१५।६। (५७) तदेव, १।५।१।

अयः-कण्टक-संकुला, चतुस्ताला यष्टिः महती शिला वा न्यवेश्यत (५८)।

आसीच्च दक्षिणापथे वानर-राज्यम्। वानराः खलु ते मानवा विभिन्न-जातयो वर्षस्यादिमाधिवासिनो ऽनार्या बहु-वर्णाश्च ये महा-वनानां द्रुमेषु गिरि-गुहासु च न्यवसन्। प्रभूतं शारीर-बलं सारल्यम् आर्याणामानुगत्यं राक्षस-द्वेषः प्रभु-भक्तिश्चासन् तेषां लक्षणानि। प्रस्तर-खण्डानि द्रुमाश्च बभूवुस्तेषामायुधानि।

आसं श्चार्यावर्तस्य महा-वनेषु दण्डकायां च नर-भक्षका लिङ्गोपासकाश्च (५९) नरा राक्षसा नाम। न परिजगृहुस्ते आर्याणामेकमपि देवम्। न केवलं ते ऽ-कर्माणो ऽ-देवयवो ऽ-न्रतो ऽ-व्रता अ-ब्रह्माणो ऽ-यज्वानश्चासन् (६०), प्रत्युत यज्ञ-वेदीस्तरसाभ्युपेत्य रुधिरेणाभिववृषुः(६१), महर्षीन् भक्षयामासुः (६२), रूपवतीश्च रमणीः बलात्-कारेण गृहीत्वोपयेमिरे। गदा शूलः शक्तिः परशुधः परिघः पट्टिशः प्रासो ऽसिर्मुद्गरो धनुर्बाणौ मुषलः कूट-मुद्गरो भिन्दिपालः शतघ्नी चासन् तेषामायुधानि। राक्षस-नेतारः आर्यैर्विजिताः सानुचरा भारत-वर्षान्निर्गत्य द्वीपान्यध्यूषुः (६३)। ये तु राक्षसा भारतवर्षे न्यवसन्, ते ऽपि, स-जातित्वात्, लङ्काधिपं राक्षस-राजं शरण्यं मेनिरे। बलवन्तो

(५८) वङ्गीय रामायणम् १।५।१३। (५९) ऋग्‌वेद संहिता, ७।२१।५, १०।९९।३, रामायणम् (वङ्गीयम्), ७।१०।४७—४८। (६०) ऋग्‌वेद-संहिता। अ कर्माण—अननुष्ठाना। अ देवयव—अ देव पूजका। अन्रत—व्रत रहिता। अ ब्रह्माण—पुरोहित हीना। अ यज्वान—यज्ञ रहिता। मुण्मयी-रामायणम्, ७।६।३४—३५, ७।२७, ७।३०।१४। (६१) [illegible] रामायणम्, १।१।८। (६२) तदेव, ६।९।१८ ६।३।२१। (६३) रामायणम्, ७।६।८।

राक्षसा नाम आर्यावर्ते तदुत्तर-प्रदेशं चाभ्युपगम्य कश्चित् प्रपञ्चेन कश्चिद् युद्धेन कश्चिच्चौर्येण रूपवतीर्नारीर्भार्यात्वेन परिजगृहुः (६४)। द्वीपवासिना केनचित् शठेन रूप-मुग्धेन आर्यावर्ताद् राज भार्या-हरणं जातक-कथायामपि वर्ण्यते (६५)। राक्षसाद्यपहरण-कामुक-भयेनार्येषु कन्या-हत्या प्रचचार।

तस्मात् स्त्रियं जातां परास्यन्ति, न पुमांसम्' (६६) इति

अनुमोदनं चात्र श्रूयते। कश्चिदार्यो ऽपि प्रार्थना-परितुष्टो राक्षसीं भार्यात्वेन परिजग्राह (६७)। राक्षसादार्यायामार्याद् राक्षस्यां वा यो ऽजायत सो ऽपि राक्षसो ऽभवत्। एवमार्य-शोणित संमिश्रणेन उपरितनो राक्षस-वंशः शोणितोन्नति-मापन्न, उपरितनो राक्षस-समाजश्च शिष्टाचार-समुन्नतिम् (६८)। ततः केचिद् यागेमाग्नि-मूर्त्तिं लिङ्गमुपासाञ्चक्रिरे, लिङ्ग-रुद्रयो रुद्राग्न्योश्चाभेदोपलम्भात् (६९)। एवमेव क्रमेण वैदिक धर्मो ऽंशत आर्य-राक्षसैराशिश्रिये।

आर्य प्रभाव-विस्तार एव दक्षिणापथ-लङ्कयोः रामायणेति-हासमिति मन्वानो भट्ट-वैबरो (७०) भ्रान्त एव। न हि रामस्तत्र आर्य राज्यं स्थापयाञ्चकार, न चार्यानुपनिवेशया-मास, न च वानर-राक्षसानार्य-भावं ग्राहयितुं प्रयेते। केचिद् रामादि-नाम्नां याथार्थ्यं सन्दिहाना आकाश-

(६४) सदृश ७१–४१। (६५) सुसन्धि जातक। (६६) मैत्र पूर्व काठक-वचनम् १०।५। ६७ रामायणम् ७।४। ६८ वायु रामायण ३।७।१७ ७।१३ ६।१०।२५।४६। (६९) अदिति'—शतपथ ब्राह्मणम् ६।१।३।१०। लिङ्ग-पुराणम् १।१७।३—५० तथा १।१९।८ प्रभृतीनि वचनानि द्रष्टव्यानि।
(७०) आलङ्कारेर'स् हि स लि पृ ३११।

प्रसूतं मन्यन्ते रामायणम्। तन्न साधु। न हि नाम्नां क्षत्रिमत्वेन लोक-वृत्तम् अ-यथार्थं भवति।

सीता-राम-लक्ष्मण-हनूमदादीनां देश-काल-निरपेक्षया आदर्श-चरिततया रामायणं काव्यमपि शास्त्रमभूत्। तस्य पाठे चित्त-शुद्धो यत्र उत्पद्यते, गृहेषु, सामाजिकेषु, राष्ट्रीयेषु च कृत्येषु प्रवृत्तिर्जायते, स्वार्थ-परता-मभृतिभ्यो ऽपराधेभ्यो निवृत्तिश्च भवति। स्मर्यते च तस्य योजना वेद-भारत-पाञ्च-रात्रैः। तथा हि स्कान्दे,—

> 'ऋग्-यजु-सामाथर्वा च भारतं पाञ्चरात्रकम्
> मूलं रामायणं चैव शास्त्रमित्यभिधीयते,
> यच्चानुकूलमेतस्य तच्च शास्त्रं प्रकीर्तितम्' (७१) इति।

यच्चानुकूलमेतस्येत्यादिना प्राकृत-रामायणानामपि शास्त्रत्वम्। ब्रह्मवैवर्त-पुराणं पुराणानां नामान्युक्त्वा

> 'इतिहासो भारतं च वाल्मीकि-काव्यमेव च' (७२) इति

रामायणं पुराणैर्भारतेन च योजयति। शास्त्रत्वादेव पुराणेषु संक्षेपेण रामायणं प्रोच्यते। तथा हि, स्कन्द-पुराणे निर्वाण-खण्डे ऽस्ति राम-गीता (७३)। अग्नि-पुराणे विष्णु-पुराणे च सप्त-काण्डात्मकस्यैव रामायणस्य संक्षेपो दृश्यते (७४)। पद्म-पुराणे ऽपि रामोपाख्यानमस्ति (७५)। ब्रह्माण्ड-पुराणे अध्यात्म रामायणं वर्तते (७६), यदोक्तं रामायणं सर्व-

(७१) सर्व-दर्शन सङ्ग्रह धृत स्कन्द पुराण वचनम्। सर्व दर्शन सङ्ग्रह (जीवानन्द-संस्कृत पृ ७१। (७२) ब्रह्मवैवर्त पुराणम्, ४।१३३।२२। (७३) ए, एस् ब लिपि। (७४) अग्नि-पुराणम् ५-११। विष्णु पुराणम्, ४।४।४०—४७। (७५) पद्म पुराणम् १।३३–३८, ३।१२—४२। (७६) ए एस् बि लिपि।

'एव नाम पार्थिवं यथार्थं लक्ष्मणाग्रजः
पश्चाद्दीव दैवेन्द्रमुपेन्द्र इव दर्शयन्' (७९) इत्यादि

प्रमाणम्। कालात्यये देव-राष्ट्र-विषये मति पुरस्तात् ब्रह्मा पश्चाद् विष्णुः प्रधानो बभूव, रामश्च प्रथमं विष्णुप्रायश्चित्तस्तानो देवत्व-प्राप्तो स्वयमेव विष्णुः। यदा नारदो वाल्मीकये रामोपाख्यानमवदत् तदा ब्रह्मा प्रधानो देव आसीत् (८०), रामश्च मानुषः। राममेव हि मनसि-कृत्य स प्रोवाच,

'श्रूयतां तु गुणैरेभिर्यो युक्तो नर-चन्द्रमाः' (८१) इति।
'कौशल्याजनयद् रामं विष्णु तुल्य पराक्रमम्' (८२) इति

जन्म-विवरणे,

'स ददर्श आसनगतं पितरं मधु-सूदनम् . .
ववन्दे राममभ्येत्य सुमन्त्रो, विनयान्वित (८३) इति

राम-सुमन्त्र-समागम-वर्णने,

'तस्थौ भर्तारमासाद्य श्रीर्विष्णुमिव संस्थिता' (८४) इति

रावण-वधोत्तर-सीता-राम-समागमाख्याने च रामो मानुष एव। न हि कश्चिदात्मनोपमीयते, उपमायाः सादृश्य-मूलकत्वाद्, अभिन्नत्वे सति सादृश्य कल्पनाया अनौचित्याच्च।

'अपश्यद्दाशरथे रामं स्वर्ग-च्युतमिवामरम्' (८५) इति

साधारण-देवेन,

'न्यवसत् सहितो वीर सीतया लक्ष्मणेन च
कश्चित् कालं स धर्मात्मा, स्वर्गे इन्द्र इवापर, (८६) इति

(७९) लघु रामायणम् २।७।२५।

(८०) तदेव, १।२।८, २।१९।२९—३१ अथर्मादनुक्रमणिका, ४८। (८१) सैव, १०। (८२) लघु रामायणम् १।२।४। (८३) तदेव, २।७।२९-३३। (८४) तदेव, ६।१६।१८। (८५) तदेव, २।२१।४५। (८६) तदेव, ३।४।१८।

न हि ते श्लोकाः सर्गीय ग्रन्थस्याङ्गत्वमापद्यन्ते, समन्वया भावात्।

'तौ तु प्रज्वलितैर्बाणैरर्दितौ मर्म-भेदिभिः
निपेततुर् महिष्यासौ जगत्यां जगती-पती' (८२) इति च

अवतार-वादेन विरुध्यते। न हि राक्षस-शर-घातेन सर्व-शक्तेर्विष्णोः प्राकृतस्येव समर-क्षेत्रे मृत-कल्पो भूत्वा शयनं कथमपि प्रत्ययमर्हति। महेन्द्र-सहाय एव रामो रावणं जघानेति (८३) च तस्य प्रधान-देवत्वं निरस्यति। सीता च शर-बन्धे विललाप, स्तुवती भर्तुर् दुर्निवार-शस्त्र-सहायत्वम् च-मोघ-शस्त्रत्वं च तस्य दृष्ट-शत्रु-जये, दुरतिक्रमत्वं कृतान्तस्य, सामर्थ्यं च कालस्य कर्म-फल-प्रदाने, न सकृदपि पत्युर्विष्णु-त्वम्। सीता ऽपि रामं मानुष इति बुबुधे।

'सौमित्र्यायतने विष्णो स्थिते नर-वराग्रज,……
मुदाय प्रयतस्येव प्रणम्य मधु-सूदनम्' (८४) इति

विष्णुम्,

'उपास्य मानुज सूर्यमुपास्य सह सीतया' (८५) इति

सूर्यस्योपासीनो रामो मनुष्य एव। न हि विष्णुर्विष्णु-मुपास्ते सूर्यं वा।

'हविषुषा च देवेन पितृभ्यश्चन्दनमथ' (८६) इत्यादि

'तर्पयित्वा तु विधिवत् पितॄन् देवांश्च राघव' (८७) इत्यादि च

रामस्य सर्व साधारणत्वं ख्यापयति, हवनस्य तर्पणस्य चामर-ष्वनुपपत्तेः।

---

(८२) भट्टि, [illegible]　(८३) भट्टि, [illegible]　(८४) भट्टि, [illegible]
(८५) भट्टि, [illegible]　(८६) भट्टि, [illegible]　(८७) भट्टि, [illegible]

स्तोकं लेभे: पूर्वं परं वा रामो ऽवतारो बभूव। यदुक्तं भासेन तदुत्तर-द्वितीय-शतके,

'शङ्ख-क्षीर-वपुः पुरा कृत युगे नाम्ना तु नारायणस्,
त्रेतायां त्रि-पदार्पित-त्रि-भुवनो विष्णुः सुवर्ण प्रभः,
दूर्वा श्याम-निभः स रावण-वधे रामो युगे द्वापरे,
नित्यं यो ऽञ्जन-सन्निभः कलि युगे, व पातु दामोदरः' (९८) इति।

भासस्य वचनानि समालोच्य कवेरस्य कनिष्क-सम-कालीनाद् अश्वघोषात् स्तोकं कनीयस्त्वं वक्तुमर्हामः।

अन्यस्मिन्नपि विष्णु-नामसु यथा कृष्णः, न तथा राम उदस्ते-ऽस्तीति, उच्यते, भानुमिश्रो ऽवतारसिद्धे प्रमाणम्। सत्यपि ह्यवतारे उपासक-विरलत्वेन प्रसिद्ध-शब्दाभिधाने नाम्नो ऽनुल्लेखः सम्भवति।

चरितानि रामायणस्य भारतीयान्येव। इहैव तानि सम्भूय प्रावर्धिषत। तदिक्ष्वाकुमधिकृत्यैवाभ्युक्ता ऋक्,

'यस्येक्ष्वाकुरुप व्रते रेवान् मराय्येधते दिवीव पञ्च कृष्टयः' (९९) इति।

दशरथमधिकृत्य चाभ्युक्ता

'चत्वारिंशद् दशरथस्य शोणाः सहस्रस्याग्रे श्रेणिं नयन्ति' (१००) इत्यादि।

---

(९८) बाल-चरितम् (अनन्तशयन संस्करणम्), पृ १। शङ्ख-क्षीर वपु—श्वेत-काय। (९९) ऋग्-वेद संहिता, १०।६०।४। यस्य [जनपदस्य] इक्ष्वाकु [राजा] रेवान् (धनवान्, धनवान्) मराय्यो (मारक) [च सन्] व्रते (रक्षण व्रते) एधते (प्र वर्धते), [यस्य भूमौ] दिवि (स्वर्ग-लोके) इव पञ्च कृष्टयः (जनपदाः) [सन्ति]। (१००) तत्र, १।१२६।४। दशरथस्य चत्वारिंशत् शोणाः (रक्त-वर्णाः) [अश्वाः] [गो-यूथ-] सहस्रस्य अग्रे [ये] श्रेणिं नयन्ति।

रामञ्चाधिकृत्य

'प्र तद् दुःशीमे पृथवाने वेने प्र रामे वोचमसुरे मघवत्सु' (१०१) इत्यादि ।

न त्वेते वयो राजानः स-कुलाः श्रूयन्ते। वाल्मीकिरेव तानिक-वंश्यानकार्षीत्। सीता चादौ कृषेरधिदेवतासीत्। तदेते ऋचावभुक्ते—

> 'अर्वाची सु-भगे, भव, सीते, वन्दामहे त्वा,
>
> यथा नः सुभगाससि, यथा नः सुफलाससि' इति,
>
> इन्द्र. सीतां नि गृह्णातु, तां पूषानु यच्छतु,
>
> सा नः पयस्वती दुहामुत्तरामुत्तरां समाम्' इति च (१०२)।

सैव गच्छति काले प्रजापतेर् दुहिता भूत्वा सोमं पतित्वेन वव्रे। तथा हि,—

'अथ ह सीता सावित्री सोमं राजानं चकमे। श्रद्धामु स चकमे। सा ह पितरं प्रजापतिमुपससार। तं होवाच, "नमस्ते अस्तु भगव.। उप त्वा यानि। प्र त्वा पद्ये। सोमं वै राजानं कामये। श्रद्धामु स कामयत" इति। तस्या उ ह स्थागरमलङ्कारं कल्पयित्वा, दश-होतारं पुरस्ताद् व्याख्याय, चतुर्होतारं दक्षिणत,

(१०१) ऋग्, १०।९३।१४। दुःशीमे पृथवाने वेने असुरे (बलवति) रामे मघवत्सु (धनवत्सु) [च] तत् [स्तोत्रं] प्रवोचम् (प्र-अब्रवम्)।

(१०२) ऋग्, ४।५७।६, ७। [हे] सुभगे सीते त्वम् अर्वाची (अभिमुखी) भव, यथा नः (अस्मभ्यम्) सुभगाससि (सुभगा भवसि, सौभाग्य-दायिनी भवसि), यथा नः सुफलाससि (सुफल-दायिनी भवसि), तथा त्वा वन्दामहे। इन्द्र. सीतां निगृह्णातु (गृह्णातु), पूषा तां अनुयच्छतु (नियमयतु, परिचालयतु), सा पयस्वती (जलवती) [सती] उत्तरामुत्तरां समाम् (उत्तरमुत्तरं संवत्सरम्) नः (अस्मभ्यम्) [अन्नम्] दुहाम् (दुह्यात्, दोग्धु)।

मम दर्शनार्थं घटाय्, वद्धकीलमनुसरत, अत इदं नाममुपदिशाम्, सभार्येव पतिविभव कुर्वे इमकूप आपत्यर्थे, वसाम । सा इन्द्रीसद्भावम्, तत सा वर्तमेति । स इन्द्राय अंगन्ध न आयस्व । एतस्य कारणम् इन्द्रो आवर्तयिति । तस्या च ह सौन् देवम् ददौ । तस्मात् च स्त्रियः अधिव रायपने । इति ।' (१०३)

अत स्यागर-पिष्टेमालङ्करणं रामायणे उनसूया-दर्शनाङ्ग-रागेण यत् भूषणं वर्ण्यते (१०४) तस्य पूर्वाभास एव । गृह्य-सूत्रेष्वियमेव सीता इन्द्र-पत्नी भूत्वा नारी-जनोचित-कल्याण-गुण-गणामङ्कृतेति यथा सह पूज्यते ; तथा गोमारय प्रधर्षण-सम्भावनया सर्वास्वेव दिक्षु समाहूयन्ते । तथा हि,—

'पृथिवी द्यौः प्रदिशो दिशो यस्मै द्युभिरावृता,
तामिहेन्द्रमुपह्वये—शिवा नः सन्तु हेतयः —स्वाहा ।
यस्यै किञ्चिदुपक्षितमधिकम् कर्मणि, इह इन्द्र,
तस्यै सर्वे समवायाः सौभग भवद, इत—स्वाहा ।
यस्यां निमेषनिमिषैर्निर्ऋतिभिर्देवेन श्रीः, प्रजापतिस्वाहा—स्वाहा ।
यस्या भावे वैदिक-लौकिकानां भूतिर्भवति कर्मणाम्,
इन्द्र-पत्नीमुपह्वये सीताम्—
सा मे त्वम् पयस्विनी भूयात् कर्मणि कर्मणि—स्वाहा ।
अश्वावती गोमती सूनृतावती बिभर्ति या प्राण-भृतो अतन्द्रिता,
खलमालिनीमुर्वरामस्मिन् कर्मण्युपह्वये ध्रुवां—
सा मे अनपायिनी भूयात्—स्वाहा ।' इति ॥ ८ ॥

---

(१०३) तैत्तिरीय ब्राह्मणम्, २।३।१० । इन्द्रे चकुलत—स्व-मुष्टि मध्ये सौपर्णामण । व्याकर,—कुचिन् सुगन्धि-द्रव्य विशेष । इन्द्रं सीतारं पुत्रवान् व्याख्याय, ८१,—पूर्वादि-दिक्षु इन्द्र सीतादि-क्रमात् पठित्वा, ८१ सभार्येव पतिविभव—सभार्यं सर्वे देव-पत्नी सर्वेभ्य अभिमन्त्रितन व्याकर पिदेश । भीमन् न आयस्व—सर्वदा भीत भविष्यामीति मे प्रतिभातीति ।

(१०४) अथ रामायणम्, ३।११।२३—२५ ।

'पुरस्तात् ते त आसने सु यमानो निषन्दिन,
तं त्वा पुरस्तात् गोपायन्त प्रमत्ता अनपायिनी —
तत्र एषा श्रीमत्त, अभिमिर्भा कुलीनम् इति ॥ १२ ॥
'अथ दक्षिणतो ऽनिमिषा वर्मिव आसते,
तं त्वा दक्षिणतो गोपायन्त प्रमत्ता अनपायिनी —
तत्र एषा श्रीमत्त, अभिमिषी कुलीनम् इति ॥ १४ ॥
'अथ पश्चात् आभुव प्रभवी भूतिर्भूमि पार्ष्णि धनवृत्ति,
तं त्वा पश्चात् गोपायन्त प्रमत्ता अनपायिनी
तत्र एषा श्रीमत्त, अभिमिषी कुलीनम् इति ॥ १५ ॥
'अथोत्तरतो भीमा वातु भवा अवे,
तं त्वोत्तरत ऐत्रे सुमि तत्रे इन्द्रनि गोपायन्त प्रमत्ता अनपायिनः —
तत्र एषा श्रीमत्त, अभिमिर्भा कुलीनम् इति ॥ १६ ॥ (१०४)

इह अग्निवन्दो रामस्य, इन्द्र-पक्षौ च राम-पक्षाः प्रथम कल्प-मिव भाति, सीता-सखी राजमाता च । इन्द्र-प्रसङ्गेनात इन्द्र-

(१०४) पारस्कर-गृह्य-सूत्रम्, ३।४।४, १२ — १६ । ४ । सुभि — कान्तिमि । ईतव —यथादीनि आयुधानि । सुवेष्टितम्— प्रावृष्टिम् । समश्चताम्—समर्थि प्रपद्य । सम्पत्ति —धनाद्युपचय । भूति —ऐश्वर्यम् । भूमि —आश्रय । ऋद्धि —[अभीष्ट] वर्धनम् । ज्यैष्ठम्—ज्येष्ठत्वम् । श्रैष्ठम्—श्रेष्ठत्वम्, सर्वाधिकारित्वम् । श्री—प्रतिष्ठा-सम्पादि । प्रजाम्— सन्ततिम्, पुत्रादिकम् । भागे—सद्-भागे । अन्न पाचिनी—खाद्यादि वृद्धि-कारिणी । यशावती—यशो विद्यते यस्याम् इति (दीर्घश्छान्दसः) । सूनृतम् —मधुर-वाक्यम् । खल-मालिनी—खले (धान्य-राशि स्थाने) मालते (शोभते) इति । ध्रुवा—स्थिरा । अनपायिनी —द्रुत ध्वंसिनी । १२ । [हि सोति], सु-धन्वान—शोभन-धनुष्मन्त । निषङ्गिण —स-तूणीरा । पुरस्तात्—पूर्व भागे । आसते—तिष्ठन्ति । परस्तात्—प्राच्यां दिशि । गोपायन्तु —रक्षन्तु । अ प्रमत्ता — सावधाना । अनपायिन —कष्ट-हरा । १३ । अ निमिषा —निमेषम कुर्वाणा । वर्मिण —सन्नद्धाः । १५ । पश्चात्—पश्चिमायां दिशि । आ भुव — समन्ताद् भवा । प्र-भुव—प्रकर्षेण भवा । भुवि ४०—भुव्यादि नामान ।

मनुरिति नाम्ना प्रसिद्धो हनुः स्मृतिमायाति (१०६), रामायण-बीजमिव सरमोपाख्यानं च (१०७), पणय इन्द्रस्य गा अपहृत्यातिदूरे गिरि-दुर्गे बध्नन्ति, सरमा नाम शुनी चेन्द्राज्ञया रसामुत्तीर्य दुर्गमधिगम्य पणीन् गाः प्रार्थयते, विफल-मनोरथा सती प्रतिनिवर्तते च ; तत इन्द्रः स-बलो ऽभिनिर्याय पणि-दुर्गं दारयित्वा गा उद्धरतीति । किञ्च, इन्द्र-पत्नी भू-तल-स्था भवति, राम-पत्न्यपि भू-तलादुत्थिता (१०८) भू-तलमेव प्रविशति (१०९)। अपरञ्च, सन्ति मरुत इन्द्रस्य सहायाः, मारुतिरपि भवति सहायो रामस्य ।

अथ कदा नाम रामायणं व्यरचि ? आलोच्यते । आर्याः खलु रामायण-काले वैदिक-देव-प्रधान बहु-देव-वादिन आसन् (११०), न, यथा वैष्णव-युगे शैव-युगे वा, एकेश्वर-वादिनः । इदं खलु रामायणस्य अति-प्राचीनत्वे प्रमाणम् । शाखा-बाहुल्यादपि रामायणस्यातिप्राचीनत्वमनुमीयते । गच्छति हि महत्येव काले देशे देशे प्रचरतो ग्रन्थस्य पाठ-भेद-बाहुल्येन शाखासु विभागः सम्पद्यते । रामो वै अयोध्यातो लङ्कां गच्छन् न क्वचिज्जनपदं गृहं वापश्यत् । तदायोध्या लङ्का अन्तरा सु-विस्तृतो देशो ऽ-प्रकृत एव आसीत् । अतो ऽवगम्यते रामायणमति-प्राचीनमिति । रामायणे खलु जल-सन्निमयोः, वनारण्य-काननानां, क्वचित् महोदधि-

(१०६ ऋग्वेद-संहिता १।८१।६, लघु रामायणम्, ६।५।७६, ६।८।१५ ।
(१०७) ऋग्-वेद संहिता, १०।१०८ । (१०८) लघु रामायणम्, १।४।१२ ।
(१०९) तदेव, ७।११।११ । (११०) तदेव, ६।७।६, २।१२।२८—३१, २।१८।३० . २।३।१, ७ , ३।६।१७ ।

सागरयोश्च भिन्नार्थत्वमुपलभ्यते। अमरस्तु समर्थत्वं वाचयति। अतो ऽपि आदि-काव्यस्य अति-प्राचीनत्वम् अनुमातव्यम्।

कात्यायनी-पुत्रः खलु ज्ञान-प्रस्थानं विरचयामास। तस्य हि महा-विभाषा नाम टीका जेशूत्तर-द्वितीय-शतकात् प्रागेव प्रणिन्ये इति पुरा-विदो मन्यन्ते (१११)। तत्र वै रामायणं द्वादश-सहस्र-श्लोकमयं सीता-हरण-तदुद्धरण-राम प्रत्यागमनात्मकं चोच्यते। तस्मात् जेशूत्तर-प्रथम-शतके तदासीदिति गम्यते। तस्मिन्नेव शतके अश्वघोषः

> 'वाल्मीकि-रादौ च ससर्ज पद्यं जग्रन्थ यन्न च्यवनो महर्षिः.' (११२) इति,
>
> 'रामरसं परित्यज्य सुमित्र इव राघवम्' (११३) इति,
>
> 'मुमोच बाष्पं पथि नागरो जनः, पुरा रथे दाशरथेरिवागते' (११४) इति
>
> 'यथा वन-स्थं सह जानकीवाँ राम' दिवङ्गतर्मुनिरीश्वरेण.' (११५) इति,
>
> 'तथा मही विप्रकृतामनार्यैस्तपो-वनादेत्य ररक्ष रामः.' (११६) इति च

वदन् वाल्मीकेरादि-कवित्वं रामायण-तदितर-रामोपाख्यानयोरस्तित्वं च कीर्तयति। जेशूत्तर-द्वितीय शतके भासो नाम कविः अवतार इति रामं (११७) 'आद सत्यम्' इति च रामायणमभिधत्ते (११८)। प्राचीनत्वं गत एव रामायणे रामस्यावतारत्व-प्राप्तेः जेशूत्तर-द्वितीय-शतके ऽपि रामायणं प्राचीनमवर्ततेति मन्तव्यम्। रामायणस्य नाटकी-

---

(१११) जा. ए. ए. सो. १९००, पृ. ४४। (११२) बुद्धचरितम्, १।४८। (११३) तत्रैव, ६।३६। सुमित्र — [रामायण] सुमन्त्र। (११४) तत्रैव, ८।८। (११५) तत्रैव, ८।८१। चीवराज — दशरथ। (११६) तत्रैव, ९।१४। (११७) [illegible] १४० [illegible] द्रष्टव्यम्। ११८ अभिषेकनाटकम् ([illegible] संस्करण) ४ पृ १९।

करणं सु-प्राचीने महा-भारत-परिशिष्टे ऽपि स्मर्यते। तदुक्तम्,

'रामायणं महा काव्यमुद्दिश्य नाटकी-कृतम्—
जन्म विष्णोर् अमेयस्य राक्षसेन्द्र-वधेप्सया' (११९) इति।

बौद्ध-जैन-यवन-साहित्येषु तथा पातञ्जले महा-भाष्ये अयोध्या साकेतमुच्यते (१२०)। रामायणे तु अयोध्येति प्राचीनतरं नामैव दृश्यते (१२१)। महा-भाष्यं ख्रीष्ट-पूर्व-द्वितीय-शतके व्यलेखीति पुरा-विदो वदन्ति (१२२)। तस्मात् ततः पूर्वं रामायणमासीदिति निश्चयः सङ्गच्छते। ख्रीष्ट-पूर्व-चतुर्थ-शतके सेकेन्दर-शाहस्य सिन्धु-सन्तरण-काले भारतवर्षे नार्यो मृत-भर्तृनुगमनं प्राचीनाचार एवासीदिति यवन-लिपिभ्यो ऽवगम्यते (१२३)। रामायणे तु मृतेष्वपि बहुषु आर्य-वानर-राक्षसेषु नैकापि भार्या पतिमनुगच्छतीति सेकेन्दर-काले रामायणं प्राचीनमेवासीदिति गम्यते। रामायण-काले आर्यावर्तमपि कोशल-केकय-वैशाल-विदेहादिषु बहुषु स्वल्पायतन-राज्येषु विभक्तमासीत्, का कथा दक्षिणापथस्य? ख्रीष्ट-पूर्व-चतुर्थ-शतके यत् महा-साम्राज्यं पाटली-पुत्रमाश्रित्यो-द्बभूव, रामायणे तस्याभासोऽपि नास्ति। अतो ऽपि निर्धार्यते, रामायणं ख्रीष्ट-पूर्व-चतुर्थ-शतकात् प्रागेवोदपद्यतेति। यदा सुगतः परिनिर्वाणं प्र-विवेश, तदैव विजयो नाम राढ़-राज-

(११९) हरि-वंश (मुम्बय्यां मुद्रित, १८८१), ३।४१।१६। (१२०) माकडोनेल'स् हिस्टरि अव सान्स्क्रिट् लिटरेचार पृ ३०८। (१२१) 'रामो रामेण साधयन् साकेत पुरवासाः' (लघु रामायणम् ३।१०।३८) इति [illegible] साकेत [illegible] रामायणे ऽप्यादर्शनात्। (१२२) माकडोनेल्'स् हि अव सा लि पृ ४३१। (१२३) हिन्दिस्तानु रामायण १, चतुर्दशाकाशकम्, पृ २३।

कुमारो लङ्कां विजिग्ये। ततः प्रभृत्येव च सा विजेतुः कुल-नाम्ना 'सिंहला' इति, भूमि-स्पर्शेनागन्तुक-पार्श्वस्ताम्र-वर्णत्व-प्राप्तेः 'तम्बपण्णि' इति चाख्यया भुवि पप्रथे (१२४)। रामायणे तु सा सर्वत्र लङ्केव कथ्यते, न कुत्रचित् 'सिंहलं' 'ताम्रपर्णी' वा। अतो ऽनुमीयते जेश्च-पूर्व-पञ्चम-शतकात् प्रागेव तन्-महा-काव्यं व्यरचीति। जेश्च-पूर्व-तृतीय-शतके पाटलिपुत्रं भारत-वर्षस्य राजधानी बभूव, चतुर्थे च आर्यावर्तस्य। पञ्चमे उदयाश्वो नाम भू-पतिस्तन्निर्ममे। ततः प्रागेव सौगत-काले अजात-शत्रुः वृजीनाम् अभिनिर्याण-प्रतिरोधाय सुनीध-वर्ष-काराभ्यां तत्र दुर्गं कारयामास (१२५)। यदा रामः स-लक्ष्मणो विश्वामित्रं पुरस्कृत्य शोण-नदं यज्ञग्रामेवोत्तीर्य दिनेनैकेन गङ्गां प्राप्य, नौकया तामुत्तीर्य वैशालीमगच्छत्, तदा न केवलं पाटलिपुत्र-भूमिः, प्रत्युत शोणं च गङ्गां चान्तरा कृत्स्न एव देशो ऽ-प्रवृत्त आसीत्। पाटलिपुत्र-नगरं पाटलि-ग्राम-दुर्गं वा दूरे आस्ताम्, तया-गत-चरण-स्पृष्टः पाटलि-ग्रामो ऽपि तदा नासीदेव। यः खलु कविः कथा-प्रसङ्गेन कौशाम्बी-काम्पिल्य-प्राग्ज्योतिषपुरादीनि दूर-वर्तीनि नगराण्यपि वर्णयति (१२६), स एव कथं नाम राम-चरण-रेणु-पूतं (१२७) विश्व-विश्रुतं नगरं नाम नोपेक्षेत? अतो जेश्च-पूर्व-पञ्चम-शतकात् प्रागेव रामायणस्य महत्तमो ऽंश आदि-काण्डमभ्युदपद्यतेति स्थितम्।

---

(१२४) दीप-वंश, ९, ।।१७, ।।१०, १ ७०, ११।८४। महावंश, ६-७।
(१२५) महापरिनिब्बाण-सुत्त, ११२६। (१२६) रामायणं (वङ्गीया शाखा) १।३१
(१२७) तत्रैव, १।३० ५६।

वैशालीत: कतिचित् पदान्येव गत्वा रामो मिथिलां ददर्श। आदि-काण्ड-काले इदानीन्तने तिहुत-प्रदेशे प्रमति-राज्यं जनक-राज्यं चेति द्वे एव राज्ये आस्ताम्। वैशाली प्रमतेर् मिथिला च जनकस्य राजधानी बभूव। सौगत-काले तु कृत्स्न-मेव तं प्रदेशं व्याप्य एकमेव हजि-राज्यं स्व-तन्त्रं रेजे। तदेव विजितमजात-शत्रुणा गच्छता कालेन वर्धमाने मगध-साम्राज्ये विलिल्ये। अत: सौगत-कालात् प्रागेव रामायणमजाय-तेति निर्णीयते। सौगत-काले प्रसेनजिन्नाम कोशल-राज: श्रावस्त्यां राज्यं चकार। रामायणे तु केवलमुत्तर-काण्ड एव श्रावस्त्या नामास्ति, तत्रापि च नव-नगर्यां इव। राम-पुत्रो लव एव तां राजधानीं चक्रे। अतो ऽपि तथागतात् प्रागेव रामायणमजायतेति स्फुटम्। राम-परिदृष्टा आश्रमा: खलु सर्व एव वैदिका आसन्, नैको ऽपि बौद्ध:, याग-स्वाध्यायादि-लक्षणत्वात्। अतो ऽपि सौगत-कालात् पूर्वमेव रामायणं प्रादुरासीदिति प्रतिपद्यते। सर्व-जन-सम्मतं जन्मान्तर-वादमाश्रित्यैव तथागतो धर्म-चक्रं प्रवर्तयामास, स-फल-कामो बभूव च। रामायणे तु जन्मान्तर-वादस्याभासो ऽपि नानुभूयते (१२८)। तस्मात् सौगत-कालात् प्रागपि चिरमेव रामायणं प्रचरदासीदिति वक्तुमर्हाम:। न हि स्वल्पेन कालेन आगतो वा समुद्भूतो वा संस्कारो जन मनसि बद्ध-

(१२८) वेदवत्युपाख्याने युगपत् सह मरणं पुनर्जन्म मेव चर्चा ऽवतार वादस्य उक्तिदर्शने। तत् तु मध्य-युगे कैश्चित् राम-भक्तिभोगलकाव्य प्रक्षिप्यतेति वक्तुमर्हाम:, अन्यत सहमरण प्रलधर्म-पुनर्जन्मवामसुखेख्यात्। 'तन्वीनाङ्ग हृदयेन सहुदर्' इ मुक्ती-माद्रास-भाखा-हष्टौ वैष्णवी-जनोचित-सहहस्पी गौडीय शाखायां न दृश्यते।

मूलो भवति।　　　नम् यवन पर्य्यटक, प्राचीन चीन यात्री, परिव्राजः फाहियानः प्रथमो न रामायणं नोदलेखीदिति, पर्य्यटते, नानुल्लेखो ह्यनस्तित्वे प्रमाणम्। न ह्यन्ये भारतीय-साहित्यानि अनेनापि उल्लेखाभावात्। तथा चाहुः नाममात्राभावात् रामायणं नार्षमन बौद्धाः। फाहियानो च बौद्धानि विहार-चैत्य पुरोहित मूर्ति-मत नास्तिकानि वर्णयन् रामायणं नोदलेखीत्, सम्बन्धाभावात्।　　　प्रथमे युगे गायनस्य परं च लिपि-कर्म्येच्छया काले काले त्रिधया अभिनवा रामायणं त्रिविधः। अन्ये प्रक्षेप बहुले पर-युग-सम्भव-विषयोऽपि एव न तस्य पर-युग-सम्भूतत्वे प्रमाणम्।　　　उक्तेनैव बौद्ध-विद्वेष एव रामायणस्य प्रयोजनमित्युक्तिः प्रत्युक्ता, बौद्ध-धर्म-तत्त्वमेव रामायणस्य सार इति यदुच्यते तदपि निरस्तम्।

'राघवास्त्वां विना वीरं' बधो, वीर न युक्तम्
अपराधाहते नापि हननं राघवात्मजः ११८ इति

सीता-वाक्यं प्रतिपक्षावलम्बनं वैदिक-धर्मं विवृणोति, न तथागतस्योपदेशं, सुगत-मते च अ-हिंसायाः सार्वभौम-महा-व्रतत्वात्।

केचिदाहुः, दशरथ-जातकं नाम सरल स्वल्पायतनं च बौद्धम् आख्यानमाद्ययोध्या-काण्डयोर्मूलं, ह्यमीरम इतिमाद च शेषस्येति। प्रथमं तावद् दशरथ-जातकमधिकृत्य पृच्छामः, कथं नाम प्राचीनम् अर्वाचीनादुत्पद्येत? रामायणस्य सौगत-कालात् प्राग्-भवत्वं पूर्वमेव प्रादर्शि, उत्तर काल-भवत्वं च जातकानां शाक्य-सिंहस्य बुद्धत्व-प्राप्तेः, तैरेव वर्ण्यते।

(११८) लघु रामायणम्, ३।२।१५।

रामायणादर्वाचीनत्वे दशरथ-जातकस्य, अपराण्यपि प्रमाणानि सन्ति। तथा हि, रामायणस्य रामो लक्ष्मणः सीता भरतश्च जातके राम-पण्डितो लक्ष्मण-कुमारः सीता-देवी भरत-कुमारश्च बभूवुः। एक-शब्दात्मकात् नाम्नो हि शब्दात्मकस्य पराचीनत्वं साहित्ये वंशानुक्रमे च दृश्यते। एवमेव रामः पुराणादिषु (११०) रघु-पतिः राम-भद्रो राम-चन्द्रः श्रीरामः श्री-राम-चन्द्रः रघु-नाथः रघु-वीरश्च सञ्जातः, सीता च नाटके (१११) सीता-देवी। अपरं च, रामायणे रामो 'दशर्षात्यत्य मातॄणां सार्ध-सप्त-शतानि' (११२), दशरथ-जातके तु राम-पण्डितस्य माता 'सोलससहस्सानि इत्थि-सहस्सनाम् जेट्ठिका अग्ग-महेसि' आसीत्। अतीत-युग-भारत-साहित्येषु भार्ति-प्राप्तिर् यथोत्तरं वर्धमाना दृश्यते। अन्यच्च, रामायणस्य बह्वीया शाखा राम राज्य-काल परिमाणं न निर्दिशति। प्रतीची उदीची च तं दश वर्ष-सहस्राणि (११३), अवाची च दश वर्ष-सहस्राणि (११४) एकादश वर्ष-सहस्राणि च (११५) राज्यं कारयति। जातक-मते तु राम-पण्डितः 'सोलस वस्स सहस्सानि धम्मेन रज्जं कारेत्वा सग्ग-पदं पूरेसि'। अनयाति-हृस्तातिशैने दशरथ-जातकं रामायणस्य सर्वा अपि शाखाः। अन्यच्च, रामायणे सत-राज-कुमारः पितुरङ्गीकारम-वितथं कर्तुम् अविकृत-मना एव वनं

(११०) पद्म पुराणम्, ३।१।४, ८, १०, ११, अध्यात्म रामायणम् महा-वीर-चरितम्, १ उत्तर-चरितम्, १, कुन्द माला अनर्घ-राघवम् ५। (१११ अनर्घ-चरितम् ५। (११२) लघु-रामायणम्, २।१७।४९। (११३) सुन्दरी-रामायणम्, ६।१२८।४५, १०७। काश्मीरी-रामायणम्, १।११०। (११४) अद्भुत रामायणम्, ६।१३१।१८६। (११५) तदेव, ६।१३२।१०२।

जगाम; जातके तु स एव अग्नि-स्कन्धमिव ज्वलन्तमपि जीवत्यपि सतां रक्षितरि महा-राजे पितरि विमातुरात्मनो जीवित-हानिमाशङ्क्य वनं प्रस्थाप्यमानो भ्रात्रा भगिन्या च सहैव प्रासादान्निश्चक्राम। दिग्विजयिनः अत्र राज-कुमारस्य क्रमेण नारी-भावापत्तिरुत्तर-चरितादिभ्यो ऽप्युपलभ्यते। अन्यच्च, जातके कूट-पत्रेण अग्र-महिष्याः स्वार्थ-सिद्धिराशङ्क्यते, रामायणे तु सत्यपि प्रयोजने पत्र-व्यवहारो न दृश्यते। वस्तुतस्तु केचिदाचार्या बौद्ध-धर्म-तत्त्वानि व्याख्यातु-कामा यथान्यतो ऽन्याः कथास्तथा रामायणादपि व्यास-हेमचन्द्रादिवत् राम-कथाम् अपहीषुः। भिक्षु-धर्म-प्रभावेणैव स्वभाव-चञ्चलस्यापि जनस्य स्थित-प्रज्ञत्वमुत्पद्यते इति अनेन जातकेनोपदिश्यते। रामायण-वर्णितानामवाचामाश्रमाणामार्षत्वाद् राम-पण्डितो हिमवन्तं प्रास्थाप्यत। स-श्लोकस्य भिक्षु-धर्मे ऽधिकाराभावाच्च सीता-देवी प्रथमं भगिन्यक्रियत, पश्चाद्, असम्पाद्यैव विवाहमन्तरा, अभिषेक-काले, आदित एव पत्नीति, अग्र-महिषी। श्लोको ऽपि रामायणादवोद्धृतः। रामायणाज्जातके जातकाद् रामायणे वेति संशये ब्रूमः,—आर्या-वृत्तमादिमे बौद्ध-साहित्ये दृश्यते, न रामायण-भारतयोः। अनुष्टुप् तु रामायण-भारतयोर् वृत्तमस्ति, न पालि-साहित्यस्य। श्लोक-साम्ये रामायणादेव जातकस्य ग्रहणमनुमातव्यम्, न विपर्ययः, जातकस्याप्यनुष्टुभः संस्कृत वृत्त-नियमानुवर्तनात्, व्यत्ययाना भाषान्तर-प्राप्ति-पाठ-विकृति कारणत्वाच्च (१२६)।

(१२६) माक्डॉनेल्'स् हि स लि, पृ ३०७।

दार-हरणं तदुद्धरणे च अरण्य-काण्डादौ युद्ध-काण्डान्ते रामायणे प्राधान्येन वर्ण्येते। हृत-दारोद्धरणार्थं युद्धमेवेलियाडो विषयः। अयोध्या-स्पार्टयोर्, लङ्का-ट्रयोः, रावण-पारिसोः, राम-मेनेलायसोः, सीता-हेलेन्योर्, एगामेम्नो-सुग्रीवयोर्, लक्ष्मण-पाट्रक्लसोर्, हेक्टोर्-इन्द्रजितोर्, हनूमद् आयाक्सोर्, आण्टेनोर्-विभीषणयोर्, नेष्टोर्-जाम्बवतोश्च सादृश्यमस्ति। यथा-स्वाय प्रियामसे हेलेनो, मैत्राय-गताय रामाय च विभीषणो विपक्ष-सेनापतीन् दर्शयति (१३७)। शत्रु-सेना-पर्यवेक्षणमुभयोरेव काव्ययोरेक-विधमेव (१३८)। उभयत्रैव मोहिनी तदर्थ-त्यक्त-जीवित-सेना-समक्षमाविर्भवति (१३९)। युयुत्सुना पत्या समागमो यथाण्ड्रमाक्यास्तथा मन्दोदर्या अपि दृश्यते (१४०)। वर्णन-रीतिरपि एक-विधैव। भगवदुदार-देव-दिवा-रात्रि-वन-पर्वत-नदी-वापि-पदानाम् उभयत्र बाहुल्य-मस्ति। उभयत्रैव महत्युपमा विपुलं शब्द-चित्रं समुज्ज्वलयति। तस्मात् केचिद् (१४१) ब्रुवन्ति इलियाडो रामायणमुदपादीति, केचिच्च (१४२) रामायणादिलियाडिति।

अत्र ब्रूमः,—जेष्ठ पूर्वाष्टम-शतके इलियाड् समपाद्यतेति पुरा-विदो वदन्ति (१४३)। रामायणमपि षष्ठ-शतकाद् अति-पूर्वमप्यासीदित्यवोचाम। अतो द्वयोरेतयोः कतरत् पूर्व-

---

(१३७) इलियाड् [illegible] ३।१२०—२०३ अथ रामायणम् ६।३।१—१७। (१३८) तदेव, ६।१८—[illegible]; इलियाड् [illegible] ३।१०४—१८४। (१३९) तदेव, [illegible] अथ रामायणम् [illegible]—१०। (१४०) इलियाड् [illegible] ६।४(०—४०। अथ रामायणम्, [illegible]—[illegible]। (१४१) [illegible]। (१४२) [illegible]। (१४३) [illegible]

तनमिति निर्णेतुं न शक्यते। पौर्वापर्य-निर्णयाभावे कार्य कारण-सम्बन्धः कथं निर्णीयेत? न चात्र नाशङ्कनीय, सारूप्यस्याकिञ्चित्-करत्वात्। दार-हरणं तदुद्धरणार्थं युद्ध चादिमे समाजे साधारणमेव। स्थान-साम्यं वा किम्! नायोध्या स्पार्टेव वर्ण्यते, न च लङ्का प्राचीर-वेष्टितापि ट्रयिव लक्ष्यते। चारित्र-साम्यं न गभीरम्। यदस्ति तत् मानव चित्त साम्यादेवोद्भवति। न रावणः पारिस इवाभियोक्तारं दृष्ट्वैव पलायाञ्चक्रे, न च प्रवृत्ते युद्धे ऽन्तः-पुरं प्रविश्य प्रियया रेमे। राज-सभामागतामपि समरात् निवृत्तये ऽनुनयन्ती भार्यां प्रति तथ्योक्तिर् भाषणिकैव,

'अरे याश्चे रणाजिरम् ,

अत' पुराय मन्त्र त्वं—सुमित्री ऽत्र, स-मुधा' (१५४) इति।

न मेनेलाओ राम इव समरे ऽ-पराङ्मुखो ऽ-पराजेयो धर्म्य-युद्ध परायणः सती-पत्नीको धृष्ट-पत्नो विमृश्यताम्। सत्यपि समाने सीता हेलेन्यो रूपे अस्ति तयोर् महदन्तरम्। हेलेनी रूप मुग्धा स्वेच्छयैव पत्युरावासं हित्वा पर-पुरुषमनुजगाम, भार्या च तेन चकार, भर्तुः स्मरणे ऽभिष्यन्दमानापि उपपति-सह तायां ननन्द च (१४५)। सीता तु बलात्-कारिणा हृता बलवती भर्तुर् वीभत्समाना अङ्गायामपि पतिमेव हृदयेनावलम्ब नयना कालं निनाय। सा सती, धीर स्थिरा च पति देवता नाम्। हेलेना, चरित्र भ्रष्टा, रूपगेव—चञ्चला प्रभार्य

[illegible]
[illegible]

मोहिन्याः)—चरित्र-दोषं द्विषतः प्रशान्त-मनसो ग्राम-वयो-
वृद्धान् नायकान् मन्त्रिणश्चापि मोहयामास चकार्य च—निन्दि-
तापि पौरैरनिच्छद्भिः प्रायच्यत (१४६)। चारुमाणी न हेले-
नीव विजय-भागिनी। सा सीतेव निर्मला च निरवद्या च
मधुर-प्रकृतिश्च सत्य-परायणा च पत्नी। नारी-जनोचित-
कल्याण-गुण-गण एव तस्या आकर्षणम्। एतादृश्येव रुद्र-
राज्ञीति पूज्यते। नापि सीता-समत्वं न प्रकाशते। अ-परि-
मिता खलु वैदेह्याः परार्थ-परता, अ-हैतुकः प्रणयो, विश्व-
जन्या प्रीतिः, पवित्रो भावः, अपराजेयं निर्भीकत्वमविषमो
विश्वासो, दुरतिक्रमा तेजस्विता च। एतामिष्टो समर-भूमौ
सुग्रीव इव नाचचार। स हि मृत्यु-भय-सन्त्रस्तो वि-जिगीषु-
रप्यनिकषः समरात् पलायितुमियेष ; लक्ष्मणो ऽयोध्यायां राम-
मनुगतो वन-वासे तस्य परिचारको सहायो च प्रधान एव
सहायो बभूव। न तथा पाट्रोक्लो मेनेलाआसः। हेक्टोर्-
इन्द्रजितौ द्वावेव प्रधानौ प्रतिपक्ष-नायकौ। समाहूत
एव इन्मा, अ-समाप्ते ऽपि यज्ञे विजय-हेतौ, यथोचितं
युयुधे इन्द्र-जित् ; हेक्टोरस्तु, दुर्बल-चेता विजस्त-भीतश्च,
एकाक्येव योद्धुं नगराद् बहिः स्थितो ऽपि, प्रतिपक्षं दृष्ट्वैव,
श्येनमालोक्य कपोत इव, भीत-भीतः प्रविष्टे ऽपि नगर-
प्रवेशे, आखिलिउस पलायमानम्, त्रिर् द्वाराय नगर परितो
वेगेन दधाव (१४७)। यवन-बल-मूल आख्या दुर्जय-बलेन
दानवानामपि समानीत्वम् आनशे। हनुमा स्तु तं सुहाति-

(१४६) ईल. ६ १८३—१८? 　(१४७) ईल. २२ । १४२—२४०।

सनमिति निषेद्धुं न शक्यते। पौर्वापर्य निर्णयाभावे कार्य-कारण-सम्बन्धः कथं निर्णीत? स चापि भागवतैव-माहात्म्याकिञ्चित्-करत्वात्। दार-हरणं तदुद्धरणार्थं युद्धं चादिमे समाजे साधारणमेव। स्थान-साम्यं वा किम्! नायोध्या स्पार्टेव वर्ण्यते, न च लङ्का प्राचीर-वेष्टितापि ट्रयिर लक्ष्यते। चारित्र-साम्यं न गभीरम्। यदस्ति तत् मानव-चित्त साम्यादेवोद्भवति। न रावणः पारिस इवाभियोक्तारं दृष्ट्वैव पलायाञ्चक्रे, न च प्रनष्टे युद्धे ऽन्तः-पुरं प्रविश्य प्रियया रेमे। राज-सभामागतामपि समरात् निवृत्तये ऽनुवर्तिनीं भार्यां प्रति तस्योक्तिर् लाक्षणिकेव,

'अहं यास्ये रणाजिरम् ,
अन्तः-पुराय गच्छ त्वं—सुखिनी भव, न सुखा' (१४४) इति।

न मेनेलाओ राम इव समरे ऽ-पराङ्मुखो ऽ-पराजेयो धर्म्म-यु
परायणः सती-पत्नीको दुष्ट-पत्नी-विमुक्तश्च। सत्यपि समाने सीता-हेलेन्यो रूपे अस्ति तयोर् महदन्तरम्। हेलेनो रूप-मुग्धा स्वेच्छयैव पत्युरावासं हित्वा पर-पुरुषमनुजगाम, भार्येव च तेन उवास; भर्तुः स्मरणे ऽभिष्यन्दमानापि उपपति-सह-तायां ननन्द च (१४५)। सीता तु बलात्-कारेण हृता बलवती हर्तुर् बीभत्समाना लङ्कायामपि पतिमेव हृदयेनावलम्ब्य तपसा कालं निनाय। सा सती, धुरि स्थिता च पति-देवता-नाम्। हेलेनो, चरित्र-बल-हीना, रूपेणैव—अहो प्रभावो

एन्साइक्लोपिडिया—ट्रीमार्। (१४४ लघु रामायणम् ६।४।२१। (१४५) इलियाड्। काण्ड। ३।३६४—४०७, ५१८ ५२०।

मोद्दिन्या: ।—चरित्र-दोषं द्विषतः प्रशान्त-मनसो ज्ञान-वयो-वृद्धान् नायकान् मन्त्रिणयापि मोहयामास चकर्ष च—निन्दिताऽपि मैरनिच्छद्भिः प्रायस्यत (१४६)। आण्ड्रमाखो न हेलेनीव विजय-भागिनी। सा सीतेव निर्मला च निरवद्या च मधुर-प्रकृतिः सत्य-परायणा च पत्नी। नारी-जनोचित-कल्याण-गुण-गण एव तस्या आकर्षणम्। एतादृश्येव गृहराज्ञीति पूज्यते। साऽपि सीता-समर्थं न प्रकाशते। अ-परिमेया खलु वैदेह्याः परार्थ-परता, अ-हैतुकः प्रणयो, विश्रब्धा प्रीतिः, पवित्रो भावः, अपराजेयं निर्भीकत्वमविचलो विश्वासो, दुरतिक्रमा तेजस्विता च। एगामेम्नो समर-भूमौ सुग्रीव इव आचचार। स हि मृत्यु-भय-सन्त्रस्तो वि-जिगीषुरप्यनेकशः समरात् पलायितुमियेष ; लक्ष्मणो ऽयोध्यायां राममनुगतो वन-वासे तस्य परिचारको सहायो च प्रधान एव सहायो बभूव। न तथा पाट्रोक्लो मेनेलाधासः। हेक्टोर्-इन्द्रजितौ द्वावेव प्रधानौ प्रतिपक्ष-नायकौ। समाहूत एव इन्द्रो, अ-समाप्ते ऽपि यज्ञे विजय-हेतौ, यथोचितं युयुधे इन्द्र-जित्; हेक्टोरस्तु, दुर्बल-चेता विश्वस्त-भीतश्च, एकाक्येव योद्धुं नगराद् बहिः स्थितो ऽपि, प्रतिपक्षं दृष्ट्वैव, श्येनमालोक्य कपोत इव, भीत-भीतः प्रतिबद्धे ऽपि नगर-प्रवेशे, आखिलेडस पलायमानम्, त्रिर् द्वाराय नगरं परितो वेगेन दधाव (१४७)। यवन-बल-भूत आद्या दुर्जय-बलेन दानवानामपि सैनानीत्वम् आनर्ह। हनूमांस्तु तं सुद्धाति-

(१४६) सेव, ३।२८१—२९१। (१४७) सेव, २२। १६२—२४७।

शिग्ये। आगष्टीमो: पर-दाराणां प्रत्यर्पणमुपदिश्यन्नपि न विभीषणवत् (१४८) विपक्षं शरणमगच्छत्, न च तमाश्रित्य स्व-जन-ध्वंसाय युयुधे। नास्ति रामायणे ड्योमरः प्रियामा-यशम-बल-परिपाला आखिलेउः, चतुरो अम्बुज-हस्तिः विय-इन्तो महा-भुजो अडीसिउय, न चेलियाडि धर्म-प्राणो भरत-कुम्भिगणी कुब्जा, चपल-चित्ता कैकेयी, पितृ-वत्सलो यद-दत्तो वश्य-नर-पतिर्गुहो वा। मन्थरा-कैकयीभ्यां विना न रामायणं समभूत्, विना चाखिलेउषा नैलियाड्। सति ममत्वे शिर-दण्डे काव्यस्य सम्भव-स्थानत्वो वि-भाव्यम्। वर्णन-सादृश्यादीन्यपि मानव-चित्तैकत्व-सम्भूतानि।

अन्यदप्यस्ति महदन्तरमिलियाड्-रामायणयोः। पारि-वारिकः सामाजिकः सामरिकश्च धर्मः संख्याप्यते रामायणेन, इलियाडा तु जाति-धर्मो देश-धर्मः समर-वार्ता च। पातिव्रत्यमिव रामायणे प्राधान्येन कीर्त्यते, नत्विलियाडि धर्म इति भाव्येत। विवाह-विधि पवित्रो ऽ-लङ्घनीयश्चेति मन्यमानो ऽपि जनौरा व्यभिचारं पातित्य-हेतुं नाशोचत्। प्रजानां पर्यायमनिताप्यि हेलिनी यवनेषु ट्रोजानेषु वा न गर्हणीया बभूव। सा मेनेलापा निर्विचारं निष्कासितापि च पुनर्वंशानुमान्यताम्। अत्र याज्ञिकसमाख्यानमपि इलि-याडा प्रवदति, यूनां पदेशाधिपो हि भार्यां पोसाटिद्, अनुदी-ऽपि गौतमनिच्छन्, एष मा भूदिति यज्ञो भार्यां पापिनी इयं न धर्मसाधाम दानमर्हं इति। रामायण देशी ऽपि अभि-

चरन् दण्ड्यते (१४८)। पारिवारिक-बन्धनं त्विलियाड्-इदमित्युपलभ्यते। रामायणे तत् काष्ठां प्राप्तम्। सौभ्रात्रं पत्नी-प्रेमापत्य-स्नेहश्च यथा रामायणे तथैलियाड्यपि। कृपा-समुत्था भ्रातृ-प्रणयिनी-दोषोपेक्षा दुष्टं भ्रातरं प्रति घृणा-संमिश्रा दया चेलियाड्यस्ति, रामायणे तु शास्त्रे न सम्भवति। पितृ-भक्तिः सत्य-परायणता च रामायणस्य वैशेषिकौ। आतिथ्यं बन्धुत्वं च रामायणे दृश्यते, यथा गुह-भरद्वाजादि-संवादेषु। इलियाडि तु ते बन्धने दुश्छेद्ये एव। पितामहं प्रति पितामहस्यातिथ्यं बन्धुत्वं च संस्मृत्य यवन-सेना-पती रणाङ्गन एव युद्धं हित्वा वर्मणी वर्म प्रत्ययच्छत् (१५०)। सखायं पाट्रक्लं निहतं श्रुत्वा आखिलेउर् भूमौ न्यपतत्, केशा-नुत्पाटयामास, शिरसि रेणु-राशीन् निचिक्षेप, क्षणेन च भस्मना महार्हाम्बराणि विवर्णतां निनाय (१५१); यावच्च मन्यु-घातकं न जघान, न पस्पर्श तावदन्न-जलम्। विकत्थनो रसना इमीरसो वीराणां राक्षसानां च, मनाक् रामादीनाम् अपि। रामादयः करुण-हृदयाः, शारीर क्लेश-सहा, मृत्यु-भय-विहीनाश्च। शारीर-क्लेशस्यासहत्वं, उच्चैः कातरोक्त्या तस्य प्रकाशनं, शत्रुं प्रति निष्ठुरता बर्बरता च यथा इमीरसो वीरेषु, न तथा राक्षसेष्वपि दृश्यते। तेषां मृत्यु-भयं राक्षसेषु नास्त्येव। ट्रोजान-सेना-पतिर् हेक्टोर् महा-वीरो ऽपि, आखिलेउयं दृष्ट्वैव पलायाञ्चक्रे। न हि इमीरसो वीरेषु बल-

(१४९) रामायणम् (वङ्गीयम्) २।१०८।१५—१६।

(१५०) इलियाड् (कार्ड) ६।२११—२३९। (१५१) तैव. १८।२२—३०।

यत्तरं शवं दृष्टा महतो ऽपि पलायनम-कीर्त्ति-करमासीत्। निर्भीकास्तु योध-मुख्या वाल्मीकेः। न हि कश्चित् शव-सेनानीः प्रधान-वानर-सेना-नीर् वा बलवदाहतो ऽपि पलायामास। रावणो, रामेण हृत-मान-दर्पो, युद्धात्म एव समराङ्गनादपससार।

इन्द्र-जितं, समरे ऽदृश्यमानं, प्रहर्तुं वारयितुं चाग्रजेन लक्ष्मणेन, 'ब्राह्मस्त्रं प्रयोक्ष्यामि वधार्थं सर्व-रक्षसाम्' इत्युक्ते रामस्तं विग्रहवान् धर्म इवोवाच,—

> 'एकस्य रक्षसो हेतोः पृथिव्यां सर्व-राक्षसान्—
> अयुध्यमानान् प्रच्छन्नान् प्राञ्जलीन् समुपस्थितान्
> पलायमानान् मुक्तां श्च—न त्वं तान् हन्तुमर्हसि' (१५२) इति।

ततो ऽचिरात् समर-धर्म-परत्वादेव भ्रातरौ, शर-बन्ध-बद्धौ, मेदिन्यां व्यशयाताम्। शक्ति-निर्भिन्ने लक्ष्मणे रामो रावणं, स्व-शर-घातेन हृत-मान-दर्पं, परिश्रान्तमिवोपलभ्य नि-जगाद,—

> 'कृतं त्वया कर्म महत् सु दुष्करं हत-प्रवीरश्च कृतस्त्वयाऽहम्।
> तस्मात् परिश्रान्तमिव प्र-पश्यन् न त्वां शरैर् मृत्यु-पथं नयामि' (१५३) इति।

ततो रामानुज्ञयैव रावणः समराङ्गनादपससार। निहते च रावणे,

> 'सत्-कारः क्रियतां भ्रातुः स्त्री-गणः परिसान्त्व्यताम्' (१५४) इति

रामादेशेनैव तस्य सत्-कारः प्रवृत्तः। ऐतिहासिक-युगे ऽपि रामाहृतं धर्म्यमेव युद्धं समाद्रियत। मेगास्थेनीज्-विवरणमत्र प्रमाणं (१५५), सोमनाथ-युद्धादि च। इलियाडि तु सर्वं विप-

---

(१५२) स्वप्न रामायणम्, ६।२।२८—२९। (१५३) तदेव, ६।५।४८। (१५४) तदेव, ६।१५।१। (१५५) एन्शीयन्ट इण्डिया मेगास्थेनीस्, पृ. १९८,१९९।

रीतं वर्तते। पाट्रक्लसद्वयद्वारात् प्रतिनिवर्तमानस्य शिरस्त्राणं वर्म चोन्मुमोच शक्तिं च व्यभ्रंशयत् माययापन्नो:, पठतयाजधान सम् एउफर्वा:। ततस्तं हेक्टो: शक्त्या निर्भिद्य भूमौ पातयित्वा सोल्लासमुवाच,—

'सि ह्वि द्' एप्याते गुपेस् एरुस्टाव' (११६)—
'त्वां खादिष्यन्ति गृध्राः' इति।

निहते च पाट्रक्लसि सख्या आखिलेउ: समर-भुमाववततार। चिर् हेक्टोरस्तस्मात् पलायमानो नगरं परितो दधाव, चिरंच आखिलेउस् तं द्वाराद् यवन-सेनाभिमुखं विद्रावयामास। हेक्टोर्, भ्रातृ-रूपिण्या आथीन्या मृषा समाश्वासित:, प्रत्याहत्याखिलेउषमुवाच, 'आवयोरेकतर: खलु मरिष्यति; तत् समय: क्रियताम्, मृतस्य देह: सत्काराय स्वजनेभ्यो दास्यते' इति। आखिलेउ: प्रत्युवाच, 'मैवं वद—

'हेक्टोर् मालेक् एटि मोइ आलस्ते आगोरेवे,
आस आइ लुकोइ टे काइ आर्नेस् ...' (११७)—
'यथा हि न सिंहस्य नरैः सह समयः,
न वृकाणां च मेषाणां सामञ्जस्यं' इति।

अथ हेक्टोरं शक्त्या निर्भिद्य भूमौ पातयित्वाखिलेउहर्षै: सोल्लासं प्रतिजज्ञे,—

(११६) इलियाडस्, १६।८३६ सी (त्वाम्) टे (च) डे (तु) गुपेस् (गृध्रा) एप्याते (अत्र स्थाने) एडस्टाव (अत्स्यन्ति)। ग्रीक्-पदानि ... मूलानि ... (११७) इलियाडस्, २२।२६१-३। हेक्टोर् (हेक्टर) ... (सिंहा:) ... (...) ...

'से मेन् कुनेम् ड्रेड' अद्यापि

इक्कोसात्स्' आट्कोम्' (१५८)—

'त्वां तु आगत्य स्थाय डेस्यान्त्यपमतं खलु' इति ।

यवना भू-पतितमचेतनं च वीरं परिहृत्यायुधैर् भेत्तुमारेभिरे। ततस्तमाखिलेउः पार्ष्णि-रन्ध्र-गतेन रज्जुना रथे बद्धा, बलवता घर्षणेन रेणु-मेघमुत्क्षिपन्, प्राकारात् प्रोचतोः पित्रोः समक्षमेव, वेगेन नौ-साधनं चकर्ष, प्राप्य च तत् पाट्रक्लसः खट्वायाः पुरो रेणुष्वेव शुनक-गर्भेभ्यो निचिक्षेप; पाट्रक्लसस्तृप्तये च द्वादश बन्धन-स्थान् ट्रोजान-युवकान् हत्वा तस्य चितायां स्थापयामास। द्वादश दिवसांश्च आखिलेउः प्रत्यहमेव प्रातरुत्थाय हेक्टोरः शवं रथे बद्धा त्रिः पाट्रक्लसचितां परितो वेगेन चकर्ष। अहह! दुर्लभा खल्वीदृशी निष्ठुर-बर्बरता बर्बराधमेष्वपि! देवा रामायणस्य द्वितीयेऽपि ऋद्धि-दातारो धर्माधीनाश्च, प्रायेण सत्य-परायणा धर्म-गोप्तारश्चापि। न ते होमीरसा इव पान-भोजन-वशा अनुगत-जन-सर्वस्वा नर-क्लेश-दर्शन ज-सुख-परायणा वा। होमीरो-देवानामीर्ष्या, क्रोधः प्रतिहिंसा, न्याय-विमुखत्वं, प्रवञ्चना, अनुगत-जन प्रियत्वेन रण-व्यतीहारश्च नैव सन्ति तेषु। 'इन्द्रः प्रेषयामास रामाय रथं मातलिं सारथिम्' (१५९)। साधुना परित्राणं दुष्कृतां

[illegible] (१५८) [illegible]

(१५९) [illegible] रामायणम्, [illegible]

विनाश्रयात्र प्रयोजनं बभूवतुः। इलियाडि धर्माधर्म-निरपेक्ष आयित-जनोपकार एव देवानां प्रयोजनत्वेनोपलभ्यते। पारिसं, द्वन्द्व-युद्धे विजित्य मेनेलाआसा नीयमानं, माययापहृत्य, आफ्रोडिटी ट्रोजान-यवनयोर् नियमं वितथमकरोत्, प्रवर्तयामास च तद् वार्षिकं लोम-हर्षणं 'सर्वलोक भयङ्करं' महा-युद्धं येन राजधानी स-बल-वाहना भस्मी-बभूव मन्नु-याखिलेउः-प्रमुखा दिग्विजयिनो यवन-वीराः। यद्वणो महति तृतीये युद्धे आहत-पराजित-पलायित-विध्वस्तान् यवनान् समाहृत्योज्जीवयन् पुनर्जयाय समरे प्रवर्तयामास। ट्रोजान-रथान् प्रवेशयितुमापतौ यवनानां महद्गं-प्राचीरं पद्भ्यां बभञ्ज, चिच्छेद च टेउकारो धनुर्गुणं, हेक्टोरं त्रातुं, ज्युपिता। स, पादक्रमं वहमानम्, आरयास्मं परितो भूमिं तमसा समावृणोत्, येन निर्गम-मार्गमदृष्ट्वा आइया महा-वाक्यं व्याजहार,

ओउ फाटेर् आर्ट्स जु दउर काइम्' ईवरस् काइभास् आखाइयोन्,

यदईसन् ह्' आखीन्—वस् ह्' वकयालुमरसिन् इकेस्थाइ ;

एन् डे फायद काइ ओलेसन्, एपेइ नु टइ एउआडेन् काउटीन्' (१६०)—

'ज्युपितरनमस पाहि, दिशु ज्योति प्रयोदय—

नेत्र' पश्यतु, ज्योतिषि अपि नौ, यदि रोचते' इति।

(१६०) इलियाडस्, १७।६४५ व। [१] ओउ (ओ) फाटेर पितर्, पित), आर्टा (अलम) जु (त्वम्) आखाइयोन् (यवनानां) काइमाउ (आक्रमान्, दुःखात्) काइम् ईवरस् (अन्धकारात्) दउर (मोचय), आइदीन् (दिक्-नलदर्श आलोकमयं) पइईसन् (कुरु) ह् (च), अफ्यालुमरसिन् (अक्षिभिः) इकेस्थाइ (द्रष्टुं) वस् (इति) डे (च); एन् डे फायद (ज्योतिषि च) काइ (वर) ओलेसन् (मेदय) एपेइ (यदि) नु (इदानीं) काउटीन् (एव मे रतुं) इय (तुभ्यं) एउआडेन् (रोचते)।

आखिलेउषो युद्धे दश देवाः, पञ्च पञ्च भूत्वा, डोरोनान् यवनानां चोपचक्रिरे। दुरतिक्रमं व्रत्पहट्टमिलयधायं थादरो सङ्कटे महा-घोरे हेक्टोरं तत्याज, आथीनो च मायया भ्राता भूत्वा अहमपि योत्स्ये इति मिथ्या-वचनेन तं पलायमानं युद्धा योधयामास। इन्द्रो वै वेदस्य हमीरमो देवानां पितेव भाति।

'स होवाच,..."त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहनम् अ-रुन्मुखान् यतीन् सालावृकेभ्य प्रायच्छं, बह्वीः सन्धा अतिक्रम्य दिवि प्रह्लादीयानतृणमहम्, अन्तरिक्षे पौलोमान्, पृथिव्यां कालखाञ्जान्। तस्य मे तत्र न लोम च मा मीयते। स यो मां विजानीयात्, नास्य केन च कर्मणा लोको मीयते—न मातृ-वधेन, न पितृ-वधेन, न स्तेयेन, न भ्रूण-हत्यया। नास्य पापं च न चकृषो मुखान्नीलं वेतीति" इति' (१६१)।

स्थाने खलु यवन-राजः सेकेन्दरो भारतवर्ष-सीमान्ते नगरमवरुध्य प्रथमं रक्षिभ्यो ऽ-भयं दत्त्वा पुरं जग्राह, पश्चात् तान् गृह गच्छतो विश्वास-घातेन पथि तरसाक्रम्य निःशेषं विनाशयामास (१६२)। बर्बरत्वेन तु इन्द्रमप्यतिशेते हमीरो-देवाः। तथा हि, देव-राजो ज्युपिता, बालिशतमो मानव इव रमणी-रूप-पर-वशो ऽपि, नराधम इव, काम-रूपिण्या भार्यया विवदते, कुप्यश्च, चरणयोर्लौह-पिण्डं बद्ध्वा, हस्त-नखेन सुवर्ण-शृङ्खलेन ताम् आकाशे लम्बयति (१६३)। न सम्भवत्येतद् देवेषु मानवेषु वा रामायणस्य।

(१६१) ऋग-वेदीया कौषीतकी उपनिषत्, ३।१। त्वाष्ट्रम्—त्वष्टृ-पुत्रम्। अरुन्मुखान्—वेद पाठ विमुखान्। सालावृकेभ्य—कुक्कुरेभ्य। सन्धा—सन्धीन्। प्रह्लादीयान्—प्रह्लादानुगान्। अतृणम्—अभञ्जयम्, अहनम्। मा—मे। मीयते—हिंस्यते विनाश्यते। स्तेयेन—चौर्येण। चकृष—चिकीर्षो, कर्तुमिच्छो। नीलम—कालिमा। वेति—व्येति, अपैति। निषेध द्वयम् एकान्त प्रतिषेधं द्योतयति। (१६२) प्लुटार्क्स लाईव्स् अव आलेक्जाण्डार्। (१६३) इलियाड् (कार्वे), १५।१०-२४।

यवनाः श्वेतो-बसा धनमविदिष्टा इव नियमाय मिता प्रतिपादितमनुपश्य निःशब्दं सद्यःप्रतिनिर्यान्ति, समरे च प्रवर्तन्ते। द्रोणाना वानरा राक्षसाय नदन्तो ऽभियान्ति, उपाक्रममाणा शीघ्रं, नर्दन्ति च। द्वन्द्वयुद्धं, युगपदाक्रमणं, युगपत् प्रत्यावर्तनं च यथा इति तथा पार्थिव महायामपि दृश्यते। इलियाडि तु युद्ध-विद्यास्ति। चादिमापि विशेष सा। न सा स्फुरति रामायणे। न हि बाणेन बाणः पुनः शक्तिर्वा शक्यते छेत्तुं वारयितुं च। कथं नाम महा-वीरो ऽपि तेन छिन्नो हस्तं च छिन्द्यात् पथि पातयेद् वा? सहस्रा-णिकमिव युगपद् बहून् हन्ति (१६४), रावण-वधे च

'शुभ पुङ्खे स-ज्वालम् [illegible] वायु-पदं महत्, ...
रावणस्याहरत् प्राणान्, भित्त्वा चैव क्षितिं गतः' (१६५) इति

शस्त्र विस्फोटस्य स्फुटमिव। चर्म तूपकरणमात्रं युद्धस्य, न विद्या। शक्ति-निर्भिन्ने शरीरे बलमात्रमनुभूयते रामायणे, न कौशलम्। एकदा,

'... विवेश हृदि [illegible] भुजान्तरं राक्षसेन्द्रस्य, विशाला' (१६६)

अन्यदापि

'शक्त्या निर्भिद्य हृदयं पपात भुवि लक्ष्मण (१६७)।

न चक्षो-भेदे प्रवेशमुपाहतस्य वा रण-कौशलमुपलभ्यते। इलि-याडि तु मेव कश्चित् चर्म उरस्त्राणं कार्पासमावरणं च भित्त्वा शरीरं स्पृशति, कश्चिच्छिरस्त्राणं भित्त्वा ललाटास्थि प्रविशति,

---

(१६४) अयुद्धकाण्डम्, ६।१००।५६। (१६५) तदेव ६।१११।१९—२१
(१६६) तदेव, ६।३।१८। १६७ तदेव, ६।१०१।३१।

क्वचिद् वक्षः प्रविश्य स्कन्धमाक्रामति, क्वचिल्ललाटं भिनत्ति, क्वचिन्नेत्र-गोलकादधस्ताद् मुख-विवरं प्रविश्य रसनां भित्त्वा धवल-दन्तानतिक्रम्य चिबुकाद्विर्गच्छति, क्वचिच्चर्मणा प्रतिहता प्रतिनिवर्तते, क्वचिद् गल-शिरः-सन्धौ कर्णतलम् आहत्य स्नायु-पुञ्जं छित्त्वा जीवनं निर्वापयति, क्वचिच्च वर्म सन्धिं भित्त्वा गल-मूलं प्रविश्य प्राणान् हरति। सत्यपि वर्मणि रामायणे काले तस्य व्यवहारो न दृश्यते। इलियाडे तु आक्रमण-वारणयोर्वर्म योद्धारं रक्षति, प्रत्यावर्तने हताहतानामाहरणे च योध-वध-धृत-वर्म प्राचीरमिव विपक्षं वारयति। नैतच्चित्रं यत् सैकेन्द्र इलियाडा सह दिशो विजिग्ये।

ट्रयीश्वर-पुत्रेण पारिसा अतिथि-रूपिणा हृतायामन्यतम-यवन-राज्याधिपतेर्भार्यायां यवन-नृपतयः सानुचराः स्व-जाति-सम्मान-संरक्षणाय एकीभूय नौ-साधनेन सागरमुत्तीर्य ट्रयमभिजग्मुः। ट्रोजानाश्च स्व-देश-संरक्षणाय युव-राज-हेक्टोर-प्रणोदितास्तान् निष्कासयितुं व्यचेष्टन्त। एकतः स्व-जाति-प्रीतिरन्यतश्च स्व-देश-प्रेमा युद्धे प्रवर्तकौ बभूव। धन्या खलु हेक्टोरः स्व-देश-प्रीतिः। स हि, यवन-दुर्ग-प्रवेश-मार्गे बल-वदशुभं शकुनं दृष्ट्वा दैव-ज्ञेन प्रतिनिवृत्त्यर्थं स-निर्बन्धमनुरुद्धः सन् स-कोपमुवाच,—

'हेइस् ओइओनस् आरिस्टस्—आमूनेस्थाइ पेरि पात्रीस्' (१६८)—

'एकं हि शकुन श्रेष्ठ—देश-पितृ कृते रणम्' इति।

अन्यदा, समर-भूमौ द्वितीयं महा-कालमिवाखिलेउसं दृष्ट्वा दुर्गे

(१६८) इलियाडस्, १२।२४३। हेइस् (एक) ओइओनस् (शकुन) आरिस्ट (श्रेष्ठम्) पात्रीस् ([देश-पितृ]) पेरि (कृते) आमूनेस्थाइ (योधनम्)।

प्रविष्टेषु ट्रोजानेषु, एकाकी मा बहिस्तिष्ठेति पितरावद्दासयात् प्रमां शुश्रुषतुः । हेक्टोरस्तु इदमुवाच,—

'पम्प हे टर्' आम् यम् केरिंयम् आर्द्द
आयटीन् ई वाखिलीवा काटाहे इमाघटा मेयम्ताद,
ईप केन् आरटी कर्दैत्ताद एरहे इकोस् म पखीयस्' (१६८)—
'भेदी हि मे वधे बलार्दिर्मशवध पुरः स्थितम्
प्रतिनिवर्तितं, अर्मु कौरवैव पुरात् वा' इति ।

किं नाम रामं समरे प्रवर्तयामास? स स्वयमेव तत् सीतामवादीत्,

'विदितं चास्तु मे, भद्रे, यो ऽयं रण-परिश्रमः
शौर्यः स-सुहृदामर्षात्, न भवदर्थे कृतो मया ।
रक्षता तु मया वृत्तम्, अपवादं च सर्वतः
प्रख्यातस्यात्म-वंशस्य न्यङ्गं च परिमार्जता,
निर्जितासि मया, भद्रे, मधु-प्रसादमर्पिता' (१७०) इति ।

नात्र यशो-ऽपेक्षा महाभियानि प्रवर्तकः, न च भारतानाम् आर्याणां चक्रियाणां वा सम्मानः । सत्स्वपि बहुषु भारत-राज्येषु—सत्सु बहुषु चात्र राज्येष्वपि—न को ऽपि केवलं सम्मान-बुद्ध्या विदेश-राज-हृत दारस्य रामस्योपचकार । सन्देश-हरणं नाम स्ववमासीत् । वानरा हि सीतामन्विष्यन्तो दिशो विदिशश्च विचेरुः । महा पक्षे रावणस्यादाय-ज्ञेय रमणी-रूप-

(१६८) इलियाडम्, २२।१०८-१० । आयटीन् (यत्र पुर [स्थितम्]) वाखिलीवा (वाखिलस्य, काटाहे इमाघटा (हत [मया]) मेयम्ताद (प्रतिनिवर्तितुम्) एमद (भम, मे) हे टर् (ततश्च) आम् (हि भुवम) यम् (नितरां) केरिंयम् (प्रशस्तम्, मेय) इत्यर्थ, आर्द्द (स्यात्), म पखीयस (समरात्) एरहे इकोस (कौरवैव) आरटी (स्वयम्) कर्दैत्ताद (मर्तुम्, एप केन (वा)।
(१७०) रघुवंशम्, ८।१०६—८ ।

लालसा पश्चादहमहमिका युद्धं प्रावर्तयत्। सीतां प्रति

> 'तां तु काञ्चन-गर्भाभां, पीत-कौशेय-वासिनीम्,
> रतिं स्वकेषु दारेषु नाधिगच्छामि विक्रमम्' (१०१)

इत्युक्तिर्, दुर्जय-रमणी-रूप-लालसां व्यनक्ति। हनूमतो धर्षणात् परं च मन्त्रि-सभायां

> 'को हि नाम, महा-भाग, पूर्वमाधर्षितः परैः,
> दीनं वचनमादद्याद्, वर्जयित्वा विभीषणम्?' (१०२) इति,

पश्चात्, प्रवर्तमाने युद्धे, निवृत्तये ऽनुनयन्तीं मन्दोदरीं प्रति

> 'देवान् जित्वा रणे पूर्वमसुरांश्च दानवान्,
> लज्जसे मानुषं कस्माद्, वानरं च समाश्रित?' इति,
> 'हनिष्ये राघवं चैव, लक्ष्मणं वानरांश्च तान्—
> वैदेहीं नार्पयिष्यामि राघवस्य भयादहम्' (१०३) इति च

प्रकाशयति दुर्निवारामहमहमिकाम्। तद् वक्तव्यम्, रावण-पक्षे ऽपि नासीत् स्व-जाति-प्रीतिः स्व-देश-प्रेमा चेति।

एतावता, न रामायणमितिहासो ऽजनि, न च इतिहासाद् रामायणादिति निर्व्यूढम्।

तदेतत् रामायणं, वाल्मीकीयं, एकमपि युगपत् काव्येतिहास शास्त्र-लक्षणोपेतं, भारत वर्षं तथा देशान्तरेष्वपि देशेषु प्रदेशेषु च प्रचरत्, काले काले बहु कवि वचन-प्रसवानि प्रवृत्त काय देश काल भेदेन प्रभाव भेदाद् यदानीं तत्र तत्र भवत्स्वपि शास्त्रानु विभक्तमासन् प्राच्या प्रतीच्या उदीच्या अवाच्या चेति। तासु प्राच्या प्राचीनतमासीत् आदि कवि कृतिः

सविहितममा भाति, प्रतीच्यादिषु प्रक्षेप-विज्ञयोराधिक्यात्। तद् यथा,—रामायणस्य प्राच्यां शाखायां राशि-चक्रस्य नव ग्रह-संस्थानानां योऽप्येको ऽपि नास्ति। प्रतीच्यादिषु तिसृषु तु राम-जन्म-काले दृष्टानि ग्रहाणां राशि-चक्रे संस्थानानि वर्ण्यन्ते (१७४)। विदितं चास्ति विदुषां सु-प्राचीनेषु संस्कृत ग्रन्थेषु राशि-चक्रं सु-व्यक्तं नोदलिखीति (१७५)। अपरं च, प्राच्या मते गुहो नाम शृङ्गवेराधिपः

> 'तत्र राजा निषादानां, रामस्य दयितः सखा,
> धार्मिकः सत्यवादी च, गुहो नाम, महा बलः' (१७६) इति

निषाद-राज एव, न जात्या निषादश्च। स निषाद-जात्यो ऽप्यासीदिति प्रतीच्यादीनां मतम् (१७७)। य आदौ निषाद-राज आसीत् स एव काले कवि-प्रतिभया जात्या निषादः कृत इति स्फुटम्। अन्यच्च, यत् प्राच्यां शाखायां 'आसीद् वर्ष-शतायुष' (१७८) इति पुरुषं शतायुषं वदन्तो वेदैः संवदति (१७९), तत्रैव प्रतीच्यशाखा च तं सहस्रायुषं कथयति (१८०), उदीच्या च दश-सहस्रायुषम् (१८१)। आदौ य. शतायुरासीत् स एव काले कवीनां वर्धमानेनात्युक्ति प्रियत्वेन सहस्रायुः दश-सहस्रायुश्चाप्यभवत्। अन्यच्च, गङ्गा-तीरे तपोवने सीतां लक्ष्मण विसृष्टाम-दृष्ट्वा पूर्वापि तपश्चर्याविख्यातेति समभाषि वाल्मीकिः। सीतापि सुमेर्दर्शनस्य ज्ञात-पूर्वस्येव 'परमगुरुं'

[illegible]

मेने। तस्मात् प्रतीच्यादिषु तिसृषु शाखासु चित्रकूटायने वाल्मीकिना सीता-राम-लक्ष्मणानां यः समागमो वर्ण्यते (१८२) सः, प्राच्यामदृश्यमानः, उत्तर-काण्डोत्पत्तेः परमेव तासां मूले प्रक्षिप्यतेति मन्तव्यम्। अन्यच्च, प्राच्यां शाखायां यत्र रामः केवलं विष्णु-तुल्य-पराक्रमो ऽस्ति (१८३) प्रतीच्यादिषु तिसृषु तत्र स स्वयमेव 'जगन्नाथः सर्व-लोक-नमस्कृतो' भवति (१८४)। विष्णोः राम-रूपेण पृथिव्यामवतरणमादि-रामायणोत्पत्तेः परमेव जघट इत्युपरिष्टादुक्तम्। अन्यच्च, वशिष्ठादयो रामं पुण्योदकैरभ्यषिञ्चन्निति प्राच्या उदीच्या अवाच्याश्च शाखातो ऽवगम्यते (१८५), प्रतीची वशिष्ठेन राम-शिरसि किरीट-स्थापनमपि वर्णयति (१८६)। अनेन वङ्गीयेतर-मूलस्य प्रतीच्यादिषु शाखासु विभागात् परमेव प्रतीच्यां किरीट-स्थापन-वृत्तान्तः प्रक्षिप्यतेति ज्ञायते। अन्यच्च, यौ द्वौ श्लोकौ भवभूतिना आदिकाण्डात् कुश-मुखेनोत्तर-चरितस्य षष्ठे ऽङ्के उद्धृतौ ताव-विकलौ प्राच्यां शाखायां वर्तेते (१८७), केवलं 'त्वे'-स्थाने 'द्वे' पठ्यते इति विशेषः। प्रतीच्यामवाच्यां चानयोस्तात्पर्यमात्रं दृश्यते (१८८)। पाठ-विकार एवात्र कारणम्। अन्यच्च, प्राच्यां न क्वापि तथागतस्य तद्-धर्मस्य वोल्लेखो ऽस्ति। प्रतीच्यादिषु तु तिसृषु लौकायतिक-मत-दूषण-प्रसङ्गेन बुद्धचौरो नास्तिकश्च कथ्यते

(१८२) मुम्बयी रामायणम्, २।५६।१५-१६। माद्रास रामायणम्, २।५६।१६। काशी-रामायणम्, २।५६। (१८३) लघु रामायणम्, १।२।४। (१८४) मुम्बयी रामायणम्, १।१८।१०-११। माद्रास रामायणम्, १।१८।९-१०। काशी-रामायणम्, १।१९। (१८५) वङ्गीय रामायणम्, ६।११२। काशी-रामायणम्, ६।१३०। माद्रास रामायणम्, ६।१३१।२४,२५। (१८६) मुम्बयी-रामायणम्, ६।१२८।६०। (१८७) लघु रामायणम्, १।१०।१५, १६। उत्तर-चरितम् (जीवानन्द संस्कृतम्)। (१८८) मुम्बयी रामायणम्, १।०७।२६-२८। माद्रास-

(१८८)। धर्म-चक्र-प्रवर्त्तकस्य सुगतस्य लोकायतिकैर्नैको-
करणं घोर इत्युपालम्भय कश्चित् मन्द-मतिर् वि वेद:
माहमसेव। रामायणस्य सौगत-काल-पूर्वत्वमुपरिष्टादेवोक्तम्।
अन्यच्च, अरण्य-काण्डे सौतोक्तोपाख्याने येन तापसाय
'निशितं खड्गम्' न्यास-विधिना दीयते स प्राच्यां शाखायाम्
च-निहितो ऽपि (१८०) प्रतीच्यादिषु दृष्टो भवति (१८१)।
गच्छति काले पश्चात्तो पातः सम्पद्यते, न विपर्ययः।
अन्यच्च, राम-राज्य-काल-परिमाणमधिकृत्य यत् पूर्वमुक्तं तदपि
शाखासु प्राच्याः प्राचीनतमत्वं दर्शयति। रचना रीति
पर्यालोचनयापि गौड़-साहित्यस्यापि प्राचीनत्वमनुमीयते।
आदौ हि गौड़ी वैदर्भी चेति द्वे एव रीती आस्ताम्, ततः
क्रमेणापराः प्रादुर्बभूवुः। अस्येव साहित्ये रीतिर्विचार्यते।
प्रक्षेप बहुलत्वं च रामायणस्य, काले काले प्रवर्धमानं,
तिलक-कारादिभिरपि प्रदर्शितम् (१८२)।

सा प्राची शाखापि, पञ्च विंशति सहस्राधिक श्लोकमयी
(१८३) दाक्षिणात्यवत् पञ्च गुणाः, प्रक्षेप बाहुल्यादति विस्तृता,
असामञ्जस्यातिरिक्त पुनरुक्ति-प्रभृति दोषैर् दूषिता च सेयं
पण्डितैरपि प्रायेण समग्रा सम्यक् न पठ्यते, किं पुनर् विद्यार्थिना। पाश्चात्यपरो बुध:, विद्यासागरो ऽपि, संस्कृत-साहित्यं
विवृण्वन्, रामायणं नालोचयत् (१८४)। संस्कृत विद्

[illegible] १७९ [illegible] रामायणम् [illegible]
रामायणम् [illegible] १८० [illegible]
[illegible] १८१ [illegible] रामायणम् [illegible]
[illegible] १८२ [illegible]
[illegible] १८३ [illegible]
[illegible] १८४ [illegible]

सत्स्वायतनेषु रघुवंश-भट्टिकाव्योत्तरचरितादिष्वेव मीदृग्मो, प्राकृत-रामायणेष्वपरे। मूलानुवादयोस्तु महदन्तरम्। जिह्वेत्येव आदि-कवेः कालिदासो ऽपि, का कथापरेषाम्। मूल-रामायणं संक्षिप्य स्व-कृत-वचनैः, क्षेमेन्द्रो रामायण-कथा-सार-मञ्जरीं भोज-राजश्च चम्पू-रामायणमकार्षीत्। न विद्यते तयोर् वाल्मीकेः शब्देन्द्रजालम्, अद्भुतोपमं भाव-विस्फुरणं वा। तस्मात् सु-कवि-कृते अपि ते न समादृते।

एतत् सर्वं मनसि-कृत्य, समालोक्य च यतस्ततो ऽपि शाखा रामायणस्य, आदि कवि कृतेः प्रसरणाय, पण्डित-प्रवर-गोरेसियो-सम्पादितां सार्डिनिया-राजस्य चार्लस्-आल्बार्टो व्ययेन प्रकाशितां च प्राचीं शाखास् प्राचीनतमामवलम्ब्य, अत्युक्तिं पुनरुक्तिमवान्तर-विवृतिं च विहाय, स्विभिरादि-काव्य-वचन-सञ्चयैर् सीता-राम-कथेह प्रोच्यते। यत्र यत्र गोरेसियो-धृत पाठो ऽसमञ्जसं दृष्टस्तेन मारोचिष्ट तत्र तत्र कलिकाता-राजकीय-संस्कृत-विद्यालय-प्रन्थाधान निधीर् आश्रयि-याम। नेह विस्तार-भिया शब्द-चित्रस-सृष्टी-कृतं भाव-विस्फुरणं प्रतिकृतं वा। स्वच्छन्देनात्र कवि-गुरोर् भारती विलसति। किमधिकं ब्रूमः ?

'पापघ्नञ्च पुनातु वर्धयतु च श्रेयांसि सेयं कथा,
मङ्गल्या च मनो हरा च जगतो मातेव च गङ्गेव च।' (१८१)

१८१ [illegible] पापघ्नं [illegible] पुनातु—पवित्री करोतु, [illegible] श्रेयांसि—[illegible] मङ्गल्या—मङ्गलकारिणी।

[illegible]

[illegible]

अनुक्रमणिका ।

तपः-स्वाध्याय-निरतस्तपस्वी, वाग्-विदां वरः,
नारदं परिपप्रच्छ वाल्मीकिर्मुनि-सत्तमः,— १

"को ह्यस्मिन् प्रथितो लोके सद्-गुणैर्गुणवत्तरः,
धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च सत्य-वाक्यो, दृढ-व्रतः ? २

सदाचार-सम्पन्नः, सर्व-भूत हिते रतः,
वीर्यवांश्च सदात्मा च कश्चापि प्रिय-दर्शनः ? ३

जित-क्रोधो महान् कश्च ? द्युतिमान् कोऽनसूयकः ?
सञ्जात-रोषात् कस्माच्च देवता अपि बिभ्यति ? ४

क उदारः, समर्थश्च त्रैलोक्यस्यापि रक्षणे ?
कः प्रजानुग्रहे रतः ? को निधिर्गुण-सम्पदाम् ? ५

समग्रा रूपिणी लक्ष्मीः कमेकं संश्रिता नरम् ?
अमिताभश्च पूर्णेन्दु शक्रोपेन्द्र समश्च कः ? ६

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं त्वत्तो, नारद, तत्त्वतः ।
देवर्षे, त्वं समर्थोऽसि ज्ञातुमेवं विधं नरम् ।" ७

[illegible]

राक्षसाधिपतिः शूरो रावणः, क्रोध-मूर्च्छितः,
जगाम, सह मारीचो, रामाश्रम-पदं, ततः; २६

तेन मायाविना दूरमपवाह्य नृपात्मजौ,
जहार भार्यां रामस्य, हत्वा गृध्रं जटायुषम्। २७

सु-ग्रीवस्तस्य रामस्य श्रुत्वा वाक्यं, महा-मनाः,
चक्रे वानर-राजेन वैरानुकथनं महत्। २८

समयं तौ ततः कृत्वा, नर-वानर-पुङ्गवौ,
किष्किन्ध्यां राम-सुग्रीवौ जग्मतुस्तौ, गुहां, तदा। २९

तत्र, सुग्रीव-वचनाद् धत्वा वालिनमाहवे,
सुग्रीवायैव तद् राज्यं राघवः प्रत्यपादयत्; ३०

ततः, सुग्रीव सहितो, गत्वा तीरं महोदधेः,
समुद्रं क्षोभयामास शरैरादित्य-सन्निभैः। ३१

दर्शयामास चात्मानं समुद्रो राघवस्य तु,
समुद्र-वचनाच्चैव नलः सेतुमकारयत्। ३२

तेन गत्वा पुरीं लङ्कां, हत्वा तं राक्षसेश्वरम्,
अभ्यषिञ्चत् स लङ्कायां राक्षसेन्द्रं विभीषणम्। ३३

तामुवाच ततो रामः परुषं तत्र संसदि ;
अमृष्यमाणा सा, सीता विवेश ज्वलनं, ततः। ३४
स अग्नि-वचनात् सीतां, ज्ञात्वा विगत-कल्मषाम्,
अग्रहीदमलां रामो, वचनाच्च गुरोस्तदा। ३५
पुष्पकं च समारुह्य नन्दिग्राममुपागमत्,
पालयामास चैवेमाः पितृवत् मुदिताः प्रजाः। ३६
देवर्षे, ये त्वया प्रोक्ता गुणाः पुरुष-दुर्लभाः,
तेषामेव समावायः साम्प्रतं राममाश्रितः।" ३७

स, मुहूर्ते, गते तस्मिन् देव-लोकाय नारदे,
जगाम तमसा-तीरं, वाल्मीकिर्मुनि-सत्तमः। ३८
अवगाह्य जलं, स्नात्वा, जप्त्वा जप्यं च वाग्-यत,
निरीक्षमाणो व्यचरत् सर्वतस्तमसा-वनम्। ३९
ततः, स, तमसा-तीरे विचरन्तम-भीतवत्,
ददर्श क्रौञ्चयोस्तत्र मिथुनं, चारु-दर्शनम्। ४०
तस्माच्च मिथुनादेकमागत्यानुपलक्षितः,
जघान, बद्धानुशयो निषादो, मुनि-सन्निधौ। ४१

३४। ताम्—सीताम् इति शेषः। परुषम्—कर्कशम् निष्ठुरम्, मर्म-स्पृक् [वाक्यम्]। संसदि—सभायां जनतायाम्। अ-मृष्यमाणा—अ-सहमाना। ज्वलनम्—अग्निम्। ३५। विगत-कल्मषा—निष्पापा। ३६। मुदिता—हृष्टा। ३७। समावायः—समूहः। साम्प्रतम्—अधुना, इदानीम्। ३८ मुहूर्तम्—घाटिके द्वे इति शेषः। ३९। वाग् यत—यत-वाक्, निर्वाक् इत्यर्थः। आहिताग्न्यादित्वात् निष्ठान्तस्य वैकल्पिकः पर-निपातः। ४०। विचरन्तम्—विहरन्तम्। [illegible]। अ-भीतवत्—भय-रहितम्। मिथुनम्—द्वन्द्वम् a couple. ४१। अनुपलक्षित—अ-दृष्ट, अलक्षित। बद्धानुशय—बद्ध वैर। निषाद—व्याध।

तं, शोणित-परीताङ्गं, चेष्टमानं महीतले,
दृष्ट्वा, क्रौञ्ची रुरोदार्ता, करुणं, खे परिभ्रमा। ४२

तं तथा निहतं दृष्ट्वा निषादेनाण्डजं वने,
मुनेः शिष्य-सहायस्य कारुण्यं समजायत। ४३

ततः, करुण-वेदित्वाद्, धर्मात्मा स द्विजोत्तमः,
निशम्य करुणं क्रौञ्चीं रुदतीं तां, जगाविदम्,— ४४

"मा, निषाद, प्रतिष्ठां त्वमगमः, शाश्वतीः समाः ;
यत् क्रौञ्च-मिथुनादेकमवधीः, काम-मोहितम्"। ४५

तस्येदमुक्ता वचनं, चिन्ताभूत् तदनन्तरम्,—
'शकुनं शोचता ह्येवं किमेतद् व्याहृतं मया ?' ४६

तमेवं चिन्तयन्नर्थमुपायादाश्रमं मुनिः ;
उपविष्टस्ततस्तस्मिन् बभूव ध्यानमास्थितः। ४७

आजगाम ततो ब्रह्मा, लोक-कर्ता, स्वयं-प्रभुः,
स्वयम्भूर्भगवान्, द्रष्टुं स्वयं तमृषि-सत्तमम्। ४८

४२। चेष्टमानम्—हस्त-पदादीनि विक्षिपन्तम्। खे—आकाशे। परिभ्रमा [भ्रती]—[तं] परितो भ्रमन्ती। ४३। अण्डजम्—पक्षिणम्। शिष्य सहायस्य—शिष्य-सहितस्य। ४४। करुण वेदित्वात्—करुण स्वभावत्वात्। करुणम् (करुणाम्) वेदितुम् (अनुभवितुम्) शीलं यस्य स करुणवेदी। ४५। प्रतिष्ठाम्—सुप्रतिष्ठितिम्, कीर्तिम्। मा अगमः—मा गमः, न प्राप्नुहि। मा-योगेऽपि अडागमः आर्षः। शाश्वतीः—नित्याः। शाश्वतीः समाः—अनेकान् संवत्सरान्। अवधीः—हतवान् असि। ४६। शकुनम्—पक्षिणम्। व्याहृतम् उक्तम्। ४७। उपायात्—उपागमत्। ४८। [illegible] [illegible] [illegible] स्वयम्भूः—स्वतः [illegible] [illegible] [illegible] भगवान्—षडैश्वर्य-सम्पन्नः। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति सूचनम्'।

वाल्मीकिरपि, तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय, वाग्-यतः,
प्राञ्जलिः, प्रणतो भूत्वा, तस्थौ, परम-विस्मितः। ४८

उपविष्टे च तस्मिंस्तु साक्षाल्लोक-पितामहे,
तद्-गतेनैव मनसा, वाल्मीकिर्ध्यानमास्थितः, ५०

शोचन्निव मुहुः क्रौञ्चीं, ततः, श्लोकमिमं पुनः
जगादान्तर्गत-मना भूत्वा, शोक-परायणः,— ५१

"कृतं पापात्मना कष्टं व्याधेनानार्य्य-बुद्धिना,
यत् सु-चारु-रवं क्रौञ्चमवधीत् तमकारणात्"। ५२

तमुवाच ततो ब्रह्मा, प्रहसन्, मुनि-सत्तमम्,—
"महर्षे, यदयं प्रोक्तस्त्वया क्रौञ्च-वधाश्रयः,—
श्लोक एवास्त्वयं बद्धस्तव वाक्यस्य, शोचतः। ५३

स्वच्छन्दादेव ते, ब्रह्मन्, प्रवृत्तेयं सरस्वती—
वृत्तं प्रथय रामस्य, यथा ते नारदाच्छ्रुतम्। ५४

यावत् स्थास्यन्ति गिरयः सरितश्च मही-तले,
तावद् रामायण-कथा लोकेषु प्रचरिष्यति।" ५५

४८। वाग्-यतः—[अति सम्भ्रम वशात्] वाक्य हीनः। ५०। लोक-पितामहः—ब्रह्मा। 'ब्रह्मा देवानां प्रथमः सम्बभूव'। तद्-गतेन—क्रौञ्च-गतेन। ५१। जगाद—उवाच। अन्तर्गत-मनाः—अन्तर्गतं श्लोकार्थे एव दत्त चित्तः। ५२। कष्टम्—[क्रौञ्च वध-रूपम्]। अनार्य्य बुद्धिना—नीच-बुद्धिना, दुष्ट-बुद्धिना। सु-चारु-रवम्—सु-मधुर-स्वनम्। अवधीत्—हतवान्। ५३। श्लोकः—छन्दो बद्ध चतुष्पादं वाक्यम्, पद्यम्, कविता। ५४। स्वच्छन्दात्—स्वेच्छया, अनायासेन, स्व-भावतः। सरस्वती—वाणी, वाक्यम्। वृत्तम्—चरितम्। प्रथय—प्रकाशय। ५५। सरित्—नदी।

इत्युक्त्वा भगवान् ब्रह्मा तत्रैवान्तरधीयत ।
ततः स शिष्यो वाल्मीकिर्विस्मयं परमं ययौ । १६

तथा बुद्धिमान् तत्र वाल्मीकिना धीमता,—
"अनुत्तमं रामायणं प्रोक्तं ईदृशं काव्यमद्भुतम्, १७
धर्मं कामार्थं सम्पन्नं, बहु गितार्थं विस्तृतम्,
समुद्रमिव रत्नाढ्यं, श्रोत्र श्रुति मनोहरम्" । १८

श्रुत्वा पूर्वं काव्य बीजं देवर्षेर्नारदात्, ऋषिः,
लोकादन्विष्य भूयश्च चरितं, चरितं व्रतः, १९
उपस्पृश्योदकं सम्यक्, मुनिः, स्थित्वा कृताञ्जलिः
प्राचीनाग्रेषु दर्भेषु, काव्यस्यान्वेषणे गतिम् ; २०
ततो धर्मेण चान्विष्य, चरितं भूरि तेजसः
ददर्श तत्र प्रत्यक्षं, पाणावामलकं यथा , २१
दृष्ट्वा चानन्तरं चक्रे रामस्य चरितं महत्,
धर्म-कामार्थ-संयुक्तं, पुण्य-श्रवण कीर्तनम् । २२

१६। अन्तरधीयत—अन्तर्हितोऽभवत्, अन्तर्धानम् अगमत्, अन्तर्दधे। १७। अनुत्तमम्—अनघम्। ईदृशं —या निषादादिभ्यादिवत् करुणरस-प्रधानं, अनुष्टुप् छन्दसि। १८। श्रोत्र—श्रवण। श्रुति—वेद। श्रोत्र श्रुति-मनोहरम्—सांसारिक-जीवनोपजीव्यं वेदार्थं प्रकाशकं च। २०। उपस्पृश्योदकम्—आचमनं कृत्वेति भाव। प्राचीनाग्रेषु—प्रागग्रेषु (having the points turned towards the east) दर्भेषु—कुशेषु। पश्यते—अनुपश्यति, पश्यति यथा न पश्यति। कथ्यते अतीतार्थे वर्तमान प्रयोग। २१। भूरि तेजस—तेजस्विन (रामस्य)।

अथ

श्री-लघु-रामायणे

आदि-काण्डम् ।

प्रथमः सर्गः ।

अयोध्या ।

कोशलो नाम मुदितः स्फीतो जन-पदो, महान्,
निविष्टः सरयू-तीरे, प्रभू-धान्य-धनर्द्धिमान् । १

अयोध्या नाम तत्रासीन्नगरी लोक-विश्रुता,
मनुना मानवेन्द्रेण पुरैव परिनिर्मिता । २

आयता दश च द्वे च योजनानि महा-पुरी,
श्रीमती, त्रीणि विस्तीर्णा, नव-संस्थान-शोभिता, ३

सुविभक्तान्तर द्वारा, सुविस्तीर्ण-महा-पथा,
शोभिता राज-मार्गेण जल-संशान्त-रेणुना, ४

नाना-वणिग्-जनोपेता, नाना-रत्न-विभूषिता,
महा-प्रासादवृता, दुर्गा, उद्यान वन शोभिता, ५

१। मुदित — [प्रजा धर्मेण परिपालनात्] सन्तुष्ट । स्फीत,—समधिकसमृद्धि प्राप्त । निविष्ट —संस्थापित । धनर्द्धिमान्—सम्पन्न । आसीत् इति शेष ।
३। आयता—दीर्घा । दश च द्वे च— द्वादश । संस्थानानि—आकृतय (forms)
४। महा-पथ —बहिर्मार्ग । राज मार्ग —राज द्वारात् पुर प्रवेश सर्वं पथ्य-शोभितो मार्ग । ५। महा प्रासादवृता— महता प्रासादेन (प्राकारेण) आवृता (वेष्टिता) ।

दुर्ग-गम्भीर-परिखा, नानायुध-समन्विता,
कवाट-तोरण-युता, उपेता धन्विभिः सदा। ६

पुर्य्यां तस्यामयोध्यायां वेद-वेदाङ्ग-वित्तमः,
दीर्घ-दर्शी, महा-तेजाः, पौर-जानपद-प्रियः, ७

इक्ष्वाकूणामति-रथी, यज्वा, धर्म-भृतां वरः,
महर्षिकल्पो राजर्षिस्, त्रिषु लोकेषु विश्रुतः, ८

बलवान्, विजितामित्रो, नीतिमान्, नियतेन्द्रियः,
धन-धान्यर्द्धि-विभवैः शक्र-वैश्रवणोपमः, ९

आदि-राजो मनुरिव प्रजानां परिरक्षिता,
राजा, दश-रथो नाम, बभूव, त्रि-दशोपमः। १०

तेन सत्याभिसन्धेन, त्रि-वर्गमनुपश्यता,
पालिताऽभूत् पुरी सा तु, शक्रेणेवामरावती। ११

हृष्ट-पुष्ट-जने तस्मिन् पुरे नैवाबहु-श्रुतः
कश्चिदासीन्नरो, नापि कश्चिदन्याय-वृत्तिमान्। १२

दुर्गा—अगम्या। उद्यानानि—क्रीड़ार्थ-पुष्प-वाटिकाः। दुर्गां उद्याम।—इत्थंभावे आर्षं.। ६। दुर्ग-गम्भीर-परिखा—दुर्गा (अगम्या) गम्भीरा (अगाधा) च परिखा (गड़खाई, a moat or ditch) यस्यां सा। यद्वा दुर्गेण (जल दुर्गेण) गम्भीरा &c तोरणम्—बहिर्द्वारस्य अलङ्कार-भूतो दारु-स्तम्भः (a decoration of the gate-post) युता उपेता—इत्थंभावे आर्षं। ७। तेज—प्रतापः। ८। अति-रथ—दश सहस्र महा रथैर्योद्धा। 'एको दश सहस्राणि योधयेद् यस्तु धन्विनाम्। शस्त्र शास्त्र-प्रवीणश्च स महा रथ उच्यते'। यज्वा—सोम-याजी। ९। अ-मित्र—शत्रु। ऋद्धि—सम्पद्। वैश्रवण—कुबेर। १०। त्रि-दश—देव। ११। सत्याभिसन्ध—सत्य प्रतिज्ञ। त्रि-वर्ग—धर्म-कामार्थाः। १२। अ बहु-श्रुत—अल्प-विद्यः।

न चाल्प-निचयः कश्चिदासीत्तत्र पुरे नरः;
न चाप्यामोदमन्तुष्टः कुटुम्बी तत्र कश्चन। १३
न कदर्यः कश्चिदासीन्, नानृतो, न शठोऽपि वा;
न मानी, न च संरम्भी, न नृ-शंसो, न कत्थनः। १४
नराः स्व-दार-निरता, भार्य्याश्च पति-व्रताः;
सु-व्रता धृतिमन्तश्च नरा आसंस्तथा स्त्रियः। १५
नाकुण्डली, नामुकुटी, नास्रग्वी, नाविलेपनी,
तत्रैव प्राकृतो नासीद्, दरिद्रो वा, पुरोत्तमे। १६
नामृष्ट-भूषण-धरो, न चाप्यासीदनिष्क-धृक्,
नाहस्ताभरणोपेतो, नाक्षुद्र, न च नास्तिकः। १७
नानाहिताग्निर्नायज्वा विप्रो; नाप्य-सहस्रदः
कश्चिदासीदयोध्यायां—सद्-वृत्त-रहितो जनः। १८
स्व-कर्म-निरतास्तत्र सर्वे तत्र द्वि-जातयः,
यज्ञाध्ययन-निष्ठाश्च, विरताश्च प्रतिग्रहात्। १९

१३। कुटुम्बी—गृही, गृहस्थः। १४। कदर्य—कृपण। 'आत्मानं धर्म-कृत्यं च पुत्र-दारांश्च पीडयेत्, लोभाद् य पितरौ भ्रातृन् स कदर्य इति स्मृतः'। अ-नृत—अ-सत्य-परायण। शठम्—धूर्त्तम्। मानी—उद्धत (haughty) संरम्भी—कोपन (angry, arrogant) नृ-शंस—घातुक, क्रूर। कत्थन—आत्म-श्लाघा-परायण (swaggering). १६। अविलेपनी—चन्दनादि लेप-रहित। प्राकृत—नीच। १७। अ-मृष्टम्—अ निर्मलम्। निष्क—उरो भूषणम्। नास्तिक—नास्ति पर-लोक इति बुद्धिमान्। १८। आहिताग्नि—अग्नि होत्री (One who consecrates the sacred fire) अयज्वा—होम याग-रहित। सहस्र-द—सहस्र ददर्द। १९। प्रतिग्रह—यथा-शक्ति विधिना पर-द्रव्य स्वीकार।

रूप-माधुर्य-सम्पूर्णा शीलाचार गुणान्विताः
भार्यायामनवद्याभ्यां, मृष्टाभरण-वाससः । २०

नामर्षी, नापि चोद्विग्नो, नातुरो, न भयान्वितः
द्रष्टुं शक्यो ह्ययोध्यायां, नापि राजन्यभक्तिमान् । २१

वर्ण-श्रेष्ठान् पूजयन्तः, पितॄन् देवातिथींस्तथा,
आसन् दीर्घायुषस्तत्र नराः, सत्य-परायणाः । २२

एवमिक्ष्वाकु-नाथेन पालिता साभवत् पुरी,
यथा पुरस्तान्मनुना मानवेन्द्रेण भूरियम् । २३

योधानामग्निकल्पानां, संयुगेष्वनिवर्तिनाम्,
गुप्ता पुरी सहस्रैः सा, सिंहैरिव गिरेर्गुहा । २४

काम्बोज-देशजैश्चापि हयैर्वानायुजैस्तथा,
नदीजैर्बाह्लिजैश्चापि पूर्णा, हरि-हयोपमैः । २५

विन्ध्य-पर्वतजैश्चैव नागैर्हैमवतैस्तथा,
सत्त्व-वीर्य-गुणोपेतैः, शूरैर्व्याल-चेष्टितैः । २६

२०। मृष्टम्—निर्मलम्। २१। अ-मर्षी—असहिष्णु, अक्षमी। २४। संयुग—युद्धम्। गुप्ता—रक्षिता। २५। काम्बोज-देश—काम्बोजाना (काम्बोजाख्य-जनानां) देश, इदानीं तिब्बत (Tibet) इति नाम्ना ख्यातो देश। वानायु—भारत-वर्षात् उत्तर-पश्चिमस्यां दिशि स्थितो देश-विशेष। नदीजै—सिन्धु नद समीपोद्भवैः। बाह्लि—इदानीं बाल्ख् (Balkh) इति नाम्ना ख्यातो प्रदेश। हरि-हय—उच्चैःश्रवाः। हरि—इन्द्र। तस्य हय (अश्व), उच्चैःश्रवा। २६। नागै—गजै। हैमवतै—हिमवत् पर्वत-जातै। शूरै—बलवद्भि। व्याल चेष्टितै—दुष्ट-गज-चेष्टित-सदृशै। व्याल—दुष्टो गज।

द्वितीयः सर्गः।

रामाविर्भावः।

तिस्रो महिष्यस्तस्यासन् राजर्षेरभवन् पुरा,
गुणवत्योऽनुरूपाश्च, रघुवंशकरी सदा। १

कौशल्या सुदती चैव, कैकेयी चामलप्रभा,
सुमित्रा नाम-देवस्य बभूव भार्या शुभा। २

तासां प्रजार्थिने पुत्राश्चत्वारोऽमित तेजसः,
राम लक्ष्मण शत्रुघ्न भरता, देव वर्चसः। ३

ज्येष्ठं-श्रेष्ठं-गुण श्रेष्ठं पुत्रमप्रतिमौजसम्,
कौशल्याजनयद् रामं, विष्णु-तुल्य पराक्रमम्। ४

भरतो नाम कैकेय्याः पुत्रः, सत्य-पराक्रमः,
धर्मात्मा च महात्मा च प्रख्यात बल-विक्रमः। ५

तथा लक्ष्मण शत्रुघ्नौ सुमित्राजनयत् सुतौ,
दृढ भक्तौ, महोत्साहौ, रामस्यावरजौ गुणैः। ६

ते दान्त-सत्तमाः, सर्वे, सर्वेष्वास्त्रा, नरर्षभाः।
चतुर्वर्गस्य ते कामान् विदुर्, धर्म-परायणाः। ७

स चतुर्भिर्महा-भागैः पुत्रैर्दशरथो वृतः
बभूव परम-प्रीतो, देवैरिव पितामहः। ८

---

११ [illegible] — [illegible]। २। [illegible]—[illegible]। ६। [illegible]—[illegible]। ७। सर्वेष्वास्त्रा —[illegible], [illegible]। [illegible] —[illegible], [illegible] —[illegible] ([illegible])। नरर्षभा —नर-पुङ्गव [illegible]। ([illegible] —[illegible])। ८। पितामह —ब्रह्मा।

[illegible] ९

[illegible] १०

[illegible] ११

[illegible] १२

[illegible] १३

[illegible] सर्गः ।

[illegible]

[illegible] १

[illegible] २

[illegible]

[illegible]

तच्छ्रुत्वा, राज-सिंहस्य वाक्यमद्भुत विस्तरम्,
हृष्ट-रोमा महा-तेजा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत,— ४
"यज्ञ सिद्धि-करं किञ्चिदास्थितोऽस्मि महद् व्रतम् ;
न कोऽदर्श्व सदा तत्र यत्प्रविद् भुवि, भू-पते । ५
व्रते चाप्यसमाप्ते मे, यत्नौ राक्षसाधमौ
वेदीमभ्येत्य तरसा रुधिरेणाभ्यवर्षताम् । ६
तयोस्त्वं प्रतिषेद्धारं रामं, सत्य-पराक्रमम्,
दातुमर्हसि मे, मख रक्षार्थम्, अमितौजसम् ।" ७
स्नेहात् मूर्धन्युपाघ्राय, राजा दशरथः सुतम्
ददौ कुशिक पुत्राय, लक्ष्मणानुचरं, तदा । ८
विश्वामित्रं महात्मानं तावुभौ राम-लक्ष्मणौ
तदानुजग्मतुर्वीरौ, यथेन्द्रं देवमश्विनौ । ९
बद्ध-गोधाङ्गुलि-त्राणौ, खड्ग-तूण-धनुर्धरौ,
तदानुजग्मतुः, स्थाणुं कुमाराविव पावकौ । १०
तस्मिन् यज्ञे समाप्तेऽथ विश्वामित्रो, महा-यशाः,
दृष्ट्वाऽयमं क्षत-क्षेमं, काकुत्स्थमिदमब्रवीत्,— ११
"कृतार्थोऽस्मि, महा-बाहो , कृतं गुरु-वचस्त्वया ;
सिद्धाश्रम-पदं चेदं भूयः सिद्धतरं कृतम् ।" १२

४। अद्भुत विस्तरम्—अद्भुत (आश्चर्य) विस्तर (प्रपञ्च) यस्य तत्। ५। व्रतम्—नियम। आस्थितोऽस्मि—आश्रित्य तिष्ठामि। ६। तरसा—वेगेन। राक्षसाधमौ—मारीच सुबाहुश्च। १०। बद्ध-गोधाङ्गुलि त्राणौ—बद्ध गोधाङ्गुलि-त्राणम् (गोधा-चर्म-कृतम् अङ्गुलि-त्राणम्, finger-protector) ययोः तौ। स्थाणुम्—रुद्रम्। पावकौ—स्कन्द-विशाखौ। ११। क्षेमम्—कल्याणम्। काकुत्स्थ—ककुत्स्थस्य सन्तान।

सप्तमः सर्गः ।

मिथिला-गमनम् ।

ततः प्रागुत्तरां गत्वा दिशं, रामः सलक्ष्मणः,
विश्वामित्रं पुरस्कृत्य, यज्ञ-वाटं ददर्श च । १

विश्वामित्रमथो प्राप्तं श्रुत्वा मिथिलेश्वरः ;
शतानन्दं पुरस्कृत्य पुरोहितमकल्मषम्, २
ऋत्विग्भिः सहितस्तस्मा अर्घ्यमाचमनीयं, कृताञ्जलिः,
विश्वामित्राय, सत्कृत्य, ददौ, मन्त्र-पुरस्कृतम् । ३

अथ राजा मुनि-श्रेष्ठं कृताञ्जलिरभाषत,—
"आसने, भगवन्, क्लृप्ते उपवेष्टुमिहार्हसि । ४
इमौ च, मुनि-शार्दूल, कुमाराविव पावकौ,
काक-पक्ष-धरौ कस्य ? किमर्थं चाभ्युपागतौ ? ५
व्यूढोरस्कौ दीर्घ-भुजौ बद्ध-तूण-धनुर्धरौ,
अश्विनोः सदृशौ रूपे, अत्यन्त-प्रिय-दर्शनौ ?" ६

तस्यैतद् वचनं श्रुत्वा, जनकस्य महात्मनः
न्यवेदयन्महात्मानौ सुतौ दशरथस्य तौ,
रामस्य धनुषश्चैव जिज्ञासार्थमुपागमम् । ७

१। प्रागुत्तराम्—पूर्वोत्तराम् [illegible] । यज्ञ-वाटम्—यज्ञ-शाला-वाटम् । ४। क्लृप्ते—रचिते । ५। काक-पक्षः—बालानां कर्णस्य-समीपवर्ति शिखा (side locks of hair [illegible]) । ६। व्यूढोरस्कौ—व्यूढं (विपुलं स्फीतं [illegible]) उरः (वक्षः) ययोः तौ । ७। न्यवेदयत्—विश्वामित्र इति शेषः ।

इत्युक्तो, जनको राजा प्रत्युवाच, कृताञ्जलिः,—
"श्रूयतां धनुषस्तस्य—यदर्थं मयि तिष्ठति। ८

दक्ष-यज्ञ-वधे पूर्वं धनुरायम्य शङ्करः
विध्वस्य त्रि-दशान् सर्वानिदं किल सरोषवान्,— ९

'यस्माद् भागार्थिनो भागं नाकल्पयत मे, सुराः!
तस्मादङ्गानि सर्वाणि धनुषा शातयामि वः।' १०

तस्मै देवाः भयोद्विग्नाः, रुद्राय प्राणमंस्तदा;
प्रसादयाञ्चक्रुरेनं। तेषां तुष्टोऽभवद् भवः। ११

तदेतद् देव-देवस्य धनुर्दिव्यं, महात्मनः,
तिष्ठत्यद्यापि, भगवन्, कुलेऽस्माकं, सु-पूजितम्। १२

वीर्य-शुल्का च मे कन्या, दिव्य-रूपा, गुणान्विता,
भूतलादुत्थिता पूर्वं, नाम्ना सीतेत्य-योनि-जा। १३

तां नृपा वरयामासुरागत्यागत्य वै पुरा;
वीर्य-शुल्का प्रदेयेति तानहं चाब्रुवं नृपान्। १४

ततो नृपतयः सर्वे, प्रार्थयन्तः सुतां मम,
वीर्यं जिज्ञासयिषवः, पुरमभ्याययुर्मम। १५

९। दक्ष-यज्ञ-वधे—दक्ष-यज्ञ-वधाय। [illegible]। किल—एवं श्रूयते। १०। भागार्थिन—यज्ञ-भागार्थिन। मे—मम। न अकल्पयत—यूयमिति शेषः। शातयामि (शद् णिच्+मिप्) छिनद्मि। ११। भवः—रुद्रः। १२। देव-देवस्य—रुद्रस्य। १३। वीर्य-शुल्का—[रुद्र-धनुः सज्जीकरणादि-रूपम्] वीर्यमेव शुल्कं (मूल्यं) यस्याः सा। अ-योनि-जा—न नारी-सम्भवा, 'भू-तलादुत्थिता'। १५। प्रार्थयन्तः—याचमानाः। परस्मैपदमार्षम्। जिज्ञासयिषवः (ज्ञा सन् णिच्-सन् + उ)—ज्ञापयिष्यन्तः। अभ्याययुः—अभ्यागच्छन्। अतीते अप्रत्यक्षेऽपि लिट् प्रयोग आर्षः।

[illegible]
[illegible] । ११

[illegible]
[illegible] । १२

[illegible]
[illegible] । १३

[illegible]
[illegible] । १४

[illegible]
[illegible] । १५

[illegible]
[illegible] । १६

[illegible]
[illegible] । १७

[illegible]
[illegible] । १८

[illegible]

पञ्चमः सर्गः।

धनुर्भङ्गः।

समानीय च मञ्जूषामायसीं—यत्र तद् धनु,—
दर्शयस्व तु जनकं तमूचुरिति मन्त्रिणः,— १

"इदं तद् धनुरानीतमाज्ञया ते, नराधिप ;
दर्शयैतद् कौशिकस्य राघवस्य च, भास्वरम्"। २

तेषामेतद् वचः श्रुत्वा, जनकः प्रश्रितं वचः
विश्वामित्रमुवाचेदं तौ चोभौ राम लक्ष्मणौ,— ३

"भगवन्, धनुरानीतं यत् तु तिष्ठति नो गृहे—
राजभिर्यन्न शक्तमुद्यन्तुमपि, तद् धनुः। ४

इदं मया धनुर्दिव्यं तवानायितमाज्ञया ;
दर्शयैतत्, मुने, विनमया राज पुत्रयोः।" ५

विश्वामित्रस्तु तच्छ्रुत्वा जनकस्य वचस्तदा,
अभ्यभाषत, धर्मात्मा, प्रहृष्टेनान्तरात्मना,— ६

"उद्घाट्येदं, मञ्जूषातो, दिव्यं धनुरनुत्तमम् ;
धारणे कर्षणे चास्य यत्नमातिष्ठ, राघव।" ७

मुनेस्तु वचनाद्, रामो, यत्र तिष्ठति तद् धनुः,
मञ्जूषां तामपाहृत्य विश्वामित्रमभाषत,— ८

"इदं धनुरहं दिव्यं तोलयिष्यामि पाणिना,
यत्नवांश्च भविष्यामि स-ज्यस्यास्य विकर्षणे।" ९

१। आयसीम्—लौह निर्मिताम्। ३। प्रश्रितम्—प्रणतम्, विनीतम्। ८। अपाहृत्य—अपसारणं कृत्वा। ९। सज्यस्य विकर्षणे—[illegible]

बाढमित्येव तं राजा मुनिश्च समभाषत।
स-लीलमिव तद् रामस्तोलयित्वैक-पाणिना, १०

पश्यतामभितस्तत्र सदस्यानां समन्ततः,
आनम्य नाति-यत्नेन, स-ज्यं चक्रे हसन्निव। ११

स-ज्यं कृत्वा, ततश्चैव पूरयामास वीर्यवान्;
बभञ्ज पूर्यचैव मध्ये रामो धनादिव। १२

तस्य शब्दो महानासीद्, गिरेरिव विशीर्यतः,
वज्रस्येव विमुक्तस्य शक्रेण नग-मूर्धनि। १३

निपेतुस् तेन शब्देन सर्वशो मोहिता जनाः,
विश्वामित्रं वर्जयित्वा, राजानं, तौ च राघवौ। १४

प्रत्याश्वस्ते जने तस्मिन्, राजा, विस्मयमागतः,
उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं विश्वामित्रमिदं तदा,— १५

"भगवन्, श्रुत-पूर्वो मे रामो दशरथात्मजः;
अत्यद्भुतमिदं त्वद्य कर्म चादर्शितं मया। १६

जनकानां कुले कीर्तिमाहरिष्यति मे सुता
सीता, भर्तारमासाद्य रामं दशरथात्मजम्। १७

वीर्य-शुल्क-प्रदानेन प्रतिज्ञा स-फला कृता;—
सीतां दास्यामि रामाय प्राणेभ्योऽपि प्रियामहम्। १८

विश्वर्षिं च। १०। बाढम्—एवमस्तु। स लीलमिव—क्रीडयेव, अनायासेनैव। ११। पश्यतां सदस्यानाम्—पश्यतः सदस्यान् अनादृत्य। अनादरे षष्ठी। अभितः—समीपे [स्थिता]। समन्ततः सर्वतः। स ज्य चक्रे—strung. १२। पूरयामास—आ-कर्षं। मध्ये—मध्य-प्रदेशे। १३। विशीर्यतः—विदीर्यतः, splitting. १४। प्रत्याश्वस्ते—पुनः संज्ञां लब्धवति। जने—जन समूहे। १७। आहरिष्यति—सम्पादयिष्यति।

भवतोऽनुमते तस्मादितो यान्तु, महा-मुने,
दूता ममाज्ञया शीघ्रमयोध्यां जवनैर्हयैः ;   १८

विज्ञाप्य चैव राजानमानयन्तु पुरीं मम,
प्रदानं वीर्य-शुल्कायाः सीतायाः कथयन्तु च ।   २०

त्वया गुप्तौ च काकुत्स्थौ वेदयन्तु नृपाय ते ;
एभिः प्रह्लादितं वाक्यैरानयन्त्विह तं नृपम् ।"   २१

कौशिकेन तथेत्युक्ते, नृपः प्रेष्यानुपस्थितान्
अयोध्यां प्रेषयामास—स हि राजा, त्वरान्वितः ।   २२

षष्ठः सर्गः ।

दूतः सन्देशः ।

जनकेन समादिष्टा, दूतास्ते द्रुत-वाहनाः,
मार्गे त्रि-रात्रमुषिता, अयोध्यां प्राविशन् पुरीम् ।   १

ते, राज्ञो विदिता, दूता, राज-वेश्म प्रवेशिताः,
ददृशुस्तं महात्मानं तत्राथ नृप-सत्तमम्,   २

प्रशासत् प्रजाः प्रयासक्तं, धर्मज्ञं, ऋषिभिर्वृतम्,
ऋत्विग्भिरिव सहायैर्वसिष्ठाद्यैश्च मन्त्रिभिः   ३

आराध्यमानं सुधर्मैः, शक्रमाङ्गिरसैरिव,—
तं लोक-पाल-प्रतिमं, लोक-पाले सु-निश्चितम् ।   ४

---

१८ । भवतोऽनुमते—भवदनुमत क्त्वा साधन-निमित्तम् । निमित्ते सप्तमी । यद्वा भवतोऽनुमत्या । जवनैः—वेगवद्भिः । २२ । कौशिक—कुशिकस्य सन्तान, विश्वामित्र इत्यर्थः । प्रेष्यान्—दूतान् ।

१ । उषिता—कृत-वासा । २ । प्रवेशिता—द्वार पालैरिति शेषः । ३ । प्रशासतम्—प्रशासतम् । [illegible] ४ । आराध्यमानम्—अभि-

[illegible]
[illegible] ५

[illegible]
[illegible] ६

[illegible]
[illegible] ७

[illegible]
[illegible] ८

[illegible]
[illegible] ९

[illegible]
[illegible] १०

[illegible]
[illegible] ११

[illegible]
[illegible] १२

[illegible] वर्धयितुमर्हसि ।
पुत्रयोरुभयोरेव [illegible] मया । १३

[illegible]

[illegible]
[illegible] ।"   १४

[illegible]
[illegible] —   १५

"[illegible]
[illegible] ।   १६

[illegible]
[illegible] ।   १७

[illegible]
[illegible] ।"   १८

[illegible]
[illegible] ।   १९

[illegible]
[illegible] ।   २०

द्वादशः सर्गः ।

दशरथ-मन्त्रणा ।

[illegible] व्यतीतायां [illegible] नराधिप
राजा दशरथ, [illegible] समग्रमिदमब्रवीत् —   १

[illegible] descendant) [illegible]

"अद्य सर्वं धनाध्यक्षा, धनमादाय पुष्कलम्,
निर्यान्त्वग्रे, समारोप्य नाना-रत्न-चयान् मम। २

चतुरङ्गं च मे शीघ्रं बलं निर्यातु सर्वशः ;
ममाज्ञा-सम-कालं च युज्यतां युग्ममुत्तमम्। ३

वशिष्ठो वाम-देवश्च जाबालिः काश्यपो भृगुः,
मार्कण्डेयश्च दीर्घायुर्, मुनिः कात्यायनस्तथा— ४

एते द्विजाः प्रयान्त्वग्रे स्यन्दनैः, सहिता मया,
यथा कालात्ययो न स्याद्। दूता हि त्वरयन्ति माम्।" ५

इत्याज्ञया नरेन्द्रस्य, सेना सा चतुरङ्गिनी
राजानम्, ऋषिभिः सार्धं प्रयान्तं, पृष्ठतोऽन्वगात् ; ६

चतुर्भिस्तानहो-रात्रैर्विदेहानभ्युपेयिवान्,
ददर्श मिथिलां, रम्यां, जनकेनोपशोभिताम्। ७

प्रत्युद्गम्य च तं, राजा, प्रियातिथिमुपागतम्,
उवाच जनकः, प्रीतः, शतानन्द-समन्वितः,— ८

"स्वागतं ते, महा-राज! दिष्ट्या प्राप्तोऽसि मे त्वहम् ;
पुत्रयोरुभयोः प्रीतिं दिष्ट्या प्राप्स्यसि, राघव। ९

दिष्ट्या प्राप्तो महा-तेजा वशिष्ठो भगवानयम् ;
मार्कण्डेयादयश्चैव दिष्ट्या प्राप्ता महर्षयः। १०

२। पुष्कलम्—बहु [illegible] च। ३। चतुरङ्गम्—हस्त्यश्व-रथ-पदातिमयम्। बलम्—सैन्यम्। युग्मम्—वधूवर [illegible]। ५। [illegible] द्विज-प्रवार्ग [illegible] [illegible]। ६। अन्वगात्—अनुजगाम पार्थिवम् [illegible]। ७। अभ्युपेयिवान्—अभ्युपेत्य। ९। दिष्ट्या—[illegible]। दिष्ट्येति आनन्द-सूचकमव्ययम्।

दिष्ट्या मे निर्जिता विघ्ना—दिष्ट्या मे पूजितं कुलम्,
राघवैः सह सम्बन्धं कृत्वा, प्रथित-सद्-गुणैः। ११

अद्य मे सफलं जन्म, प्राप्तं चाद्य क्रिया-फलम्।
अद्य पूतोऽस्मि, राजर्षे, त्वत्-सम्बन्धात्, स-बान्धवः। १२

एवं चापि महर्षीणामद्याभ्यागमनादहम्
स-विशेषतरं पूतो राजन्नाप्यायितस्तथा। १३

श्वः प्रभाते, महा-राज, निर्वर्तयितुमर्हसि
यज्ञस्यावभृथे पुण्यमुद्वाहमृषिभिः सह।" १४

तस्यैतद् वचनं श्रुत्वा, राजा दशरथस्तदा
ऋषि-मध्ये प्रत्युवाचेदं जनकं मिथिलेश्वरम्,— १५

"राजन्, प्रतिग्रहीतारः स्मृता दातृ-वशाः किल।
यद् वक्ष्यसि यदा चैव, तत् कर्तारस्तदा वयम्।" १६

श्लाघ्यं चैवानुरूपं च वचनं प्रिय-वादिनः,
तद्, राज्ञो, जनकः श्रुत्वा परं विस्मयमागतः। १७

ततः सर्वे मुनि-गणाः, परस्पर-समागमे
हर्षमेत्य परं, तत्र निशां तामवसंस्तदा। १८

विश्वामित्रं च, दृष्ट्वैव, राजा दशरथस्तदा,
मुनि-श्रेष्ठं, समागम्य, ववन्दे, हृष्ट-मानसः। १९

१४। निर्वर्तयितुम्—सम्पादयितुम्। यज्ञस्य अवभृथे—यज्ञान्ते। १६। प्रति-ग्रहीतारः—[कन्या-ग्रहीतारः]। स्मृता—कृता उक्ता। तत्—तस्य कर्माणि न वशी। दार्थिनि, ३।३।८४। यद् वयम्—यदा च यदेव वक्ष्यसि, तदा तदेव साधु करिष्यामहे। १७। श्लाघ्यम्—विनयम्। १५-१७। श्लोकं ग्रन्थेन पूर्वमेव कथायां जनकेऽपि दशरथस्य विनयेन साहङ्कार-वचनात् जनकस्य परमो विस्मयः।

तौ चापि पुत्रावाघ्राय, परिष्वज्य च पीड़ितम्,
उवास स निशां तत्र, स-सुखो, हृष्ट-मानसः । २५

अष्टमः सर्गः ।

वरणम् ।

ततः प्रभाते जनकः, कृत-पौर्वाह्णिक-क्रियः,
उवाच मधुरं वाक्यं शतानन्दं पुरोधसम्,— १

"भ्राता ममानुजः श्रीमान् वीर्यवान्, आज्ञया मम,
कुश-ध्वज इति ख्यातो, योऽध्यास्ते नगरं शुभम्, २

चयाट्टालक-पर्यन्तं—पिबन्निक्षुमतीं नदीम्—
साङ्काश्यं स्वर्ग-सङ्काशं, विमानमिव पुष्पकम्,— ३

तमहं द्रष्टुमिच्छामि । मानार्हो हि स मे मतः ।
प्रीयते हि महा-सत्त्वः स मया, राज-सत्तमः ।" ४

तस्याथ शासनाद् दूतास्ते, यात्वा, शीघ्र-गामिणः,
आनयामासुर-व्यग्रा, विष्णुमिन्द्राज्ञया यथा । ५

स तस्य शासनाद् भ्रातुराजगाम कुश-ध्वजः,
ददर्श चोपसृत्याशु जनकं भ्रातृ-वत्सलम् । ६

सोऽभिवाद्य शतानन्दं, जनकं च महीं पतिम्,
अध्यतिष्ठद्, अनुज्ञातो, राजार्हं वरमासनम् । ७

२। अध्यास्ते—अधिवसति। ३। चयाट्टालक-पर्यन्तम्—चय (वप्र rampart) अट्टालका (प्राकारोपरितन युद्ध-स्थानानि) च पर्यन्ते (सीमसु) यस्य तत्। इक्षुमतीं नदीम्—इक्षुमत्या नद्याः जलम्। लक्षणा। ५। शीघ्र-गामिण—'क्षुभ्नादिषु च' (पा० ८।४।३९) इति णत्वम्। अ-व्यग्रा—समग्रा।

अथोपविष्टौ तौ तत्र प्रेषयामासतुस्तदा
मन्त्रि-श्रेष्ठं, समाहूय, सु-दामानं, समाहितौ,— ८

"गच्छ, मन्त्रि-वराभ्येत्य, शीघ्रं दश-रथं नृपम्
आनयेह, सहामात्यं, स-पुत्रं, स-पुरोधसम्।" ९

उपकार्यां स गत्वा, तमिक्ष्वाकु-कुल-नन्दनम्
ददर्श, शिरसा चैनं प्रणिपत्येदमब्रवीत्,— १०

"अयोध्याधिपते, राजन्, वैदेहो मिथिलाधिपः
त्वां द्रष्टुमिच्छति क्षिप्रं, सोपाध्यायं स-बान्धवम्।" ११

मन्त्रि-श्रेष्ठ-वचः श्रुत्वा, राजा सर्षि-गणस्तदा
स-बन्धुरागमत् तत्र यत्र राजा स मैथिलः। १२

समासाद्य च संपृच्छ्य, राजा दशरथस्ततः
वाक्यं, वाक्य-विदां श्रेष्ठो, वैदेहमिदमब्रवीत्,— १३

"विदितं ते, यथास्माकमिक्ष्वाकु-कुल-दैवतम्,
प्रवक्ता धर्म-कार्येषु, वशिष्ठो, भगवानृषिः।" १४

तूष्णीं-भूते दशरथे, वशिष्ठो, भगवानृषिः,
उवाचेदं वचो धर्म्यं जनकं, स-पुरोहितम्,— १५

"आ-मनोरिति शुद्धानां राज्ञाम-मित-तेजसाम्,
ककुत्स्थेक्ष्वाकु-सगर-रघु-प्रवर जन्मनाम्, १६

८। सुदामानम्—सुदामा इत्याख्यम्। १०। उपकार्या—[राजयोग्य] शिविरम्। १३। आसाद्य— अभिगम्य, प्राप्य। संपृच्छ्य—[illegible]। १४। दैवतम्—दैव—[illegible] दैवते। प्रवक्ता—कथयिता। १६। प्रवर—श्रेष्ठम्, कुल ककुत्स्थे...जन्मनाम्—ककुत्स्थ...रघूणाम् प्रवरे (कुले) जन्म येषाम् तेषाम्।

उदाराचार-सत्त्वानां चत्र-धर्मानुपालिनाम्,
कुले, जल-निधि-प्रख्ये, जातयोर्वृत्त-शालिनोः १७

राम-लक्ष्मणयोरर्थे वरये तनये तव।
महत्राभ्यां स्व-सदृशे सुते त्वं दातुमर्हसि।" १८

ततस्तमाभाष जनको वशिष्ठं, वदतां वरम्,
नृपं दशरथं चेदं प्रोवाच वचनं तदा,— १९

"कनीयानिव मे भ्राता सत्य-सन्धः कुश-ध्वजः।
ददामि, सहितोऽनेन, वध्वौ तेऽहं सुते, नृप,—
सीतां रामाय तनयामूर्मिलां लक्ष्मणाय च। २०

वीर्य-शुल्का मम सुता सीता सुर-सुतोपमा;
तां रामाय प्रयच्छामि पत्नीं वीर्य-बलार्जिताम्।" २१

उक्त-वाक्ये तु जनके, विश्वा-मित्रो महा-मुनिः
उवाच वचनं, धीमान्, वशिष्ठ-सहितस्तदा,— २२

"ख्यात इक्ष्वाकु-वंशो हि, जनकानां तथैव च—
सदृशोऽपत्य-सम्बन्धो युवयोरिति मे मतिः। २३

वक्तव्यमस्ति नः किञ्चिद् भूयोऽपि। शृणु तत्, नृप।
भ्राता ते सदृशो योऽयं शूरो राजा कुश-ध्वजः, २४

अस्यास्ति किल, धर्मात्मन्, रूपेणाप्रतिमं भुवि,
कन्या-द्वयं। राघवार्थे तद् वयं वरयामहे,— २५

१७। उदार — महत्। सत्त्वम् — हृदयम्। जल-निधि-प्रख्ये — सागर-तुल्ये, सागरवत् विशाले। वृत्त शालिनौ — सु-चरितौ। २०। सत्य सन्ध — सत्य-प्रतिज्ञ। २३। सदृश — अनुरूप। अपत्य सम्बन्ध — अपत्य विवाह-सम्बन्ध।

धर्मज्ञो भरतस्यार्थे शत्रुघ्नस्य च धीमतः।
तदिमे संप्रदत्स्व त्वं, यदि ते रुचिता वयम्। २६
पुत्रा दशरथस्येमे चत्वारोऽमित-तेजसः,
लोक-पालोपमा वीराः—सर्वे सत्य-पराक्रमाः। २७
उपासयैं वयं, राजन्, भवन्तं वरयामहे।
महद्योऽसि प्रभावेण राघवाणां, महीपते।" २८

इत्युदार-वचः श्रुत्वा विश्वामित्र-वशिष्ठयोः,
जनकः प्राञ्जलिर्वाक्यमुवाच मुनि-पुङ्गवौ,— २९
"एवं भवत्विमे कन्ये, कुशध्वज-सुते उभे,
ददामि—भरतायैकां शत्रुघ्नाय तथापराम्। ३०
एकाहे राज-पुत्रीणां चत्वारो रघु-नन्दनाः
गृह्णन्त्वामी चतसृणां पाणीन्, मन्त्रवदीप्सितान्। ३१
उत्तरे दिवसे, ब्रह्मन्, फाल्गुन्यौ भग-दैवताः—
विवाहेषु प्रशंसन्ति सततं वै विपश्चितः।" ३२

एवमस्त्विति तं तत्र वशिष्ठः प्रत्यभाषत।
तं चापि जनको राजा कृताञ्जलिरभाषत,— ३३
"वर-धर्मी-कृतो, ब्रह्मन्, शिष्योऽस्मि भवतां सदा,
आमात्य स-वनश्चैव परवानस्मि, चिन्त्यताम्। ३४

३१। उत्तरे दिवसे—पर दिवसे [illegible] फाल्गुन्यः उत्तर फाल्गुनी नाम नक्षत्रम्। [illegible] भग दैवत [illegible] देवता यासां ता। [illegible] उत्तर फाल्गुन्यः देवता [illegible] एव विवाहस्य [illegible]। अतएव उत्तर फाल्गुन्यां विवाह [illegible]। [illegible] ३४। वर धर्मी कृत [illegible] धर्मी [illegible] वर-धर्म। [illegible] वर-धर्म कृत वर धर्मो कृत, कन्या दान [illegible] परम धर्म।

प्रभुर्दशरथो राजा समास्य विषयस्य च,—
भवन्तश्चापि सर्वे मे सर्व-स्वे प्रभविष्णवः ।" १५

तथा वदति वैदेहे जनके प्रश्रितं वचः,
राजा दशरथो, हृष्टः, प्रत्युवाच, हसन्निव, १६

प्रियं सम्यग्भिन्नं स्निग्धं प्रीति-युक्तमिदं वचः,—
"सर्व-स्वस्यास्य ते, राजन्, प्रभुरस्मि, यथात्थ माम्;— १७

अहं तव, ममापि त्वं, यत् तवास्ति ममैव तत्,
विश्वामित्रादयश्चापि तवैते मम चेश्वराः । १८

स्वस्ति प्राप्नुहि—भद्रं ते ! गमिष्यामि स्वमालयम्,
गो-दानादीनि कर्माणि कर्तुं कार्याण्यनन्तरम् ।" १९

आपृच्छ्यैवं दशरथो राजानं मिथिलेश्वरम्,
पुरस्कृत्य वशिष्ठादीन्, निर्जगाम, मुनींस्ततः । २०

नवमः सर्गः ।

विवाहः ।

स, गत्वा निलयं, राजा, कृत्वा श्राद्धं महत्, तदा
पुत्राणां, प्रिय पुत्रः स, चक्रे गो-दानमुत्तमम् । १

गवां शत-सहस्रं हि ब्राह्मणेभ्यो नरेश्वरः
एकैकशो ददौ, पुत्रानुद्दिश्य साम् पृथक् पृथक् । २

[illegible] । प्रिय [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] पुत्राणां [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible] (1.11 [illegible])
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]

पयस्विनीनां हि गवां, स वत्सानां, सु-वर्चसाम्,
ददौ शत-सहस्राणि चत्वारि रघु-नन्दनः। ३

ततस्ताम् उषितो रात्रिं, सह पुत्रैर्मही-पतिः,
पुरस्कृत्य वशिष्ठादीन् मुनीन्, यज्ञमुपाययौ। ४

युक्ते मुहूर्ते, वैवाहे, महार्हाम्बर-भूषणैः
कृत-कौतुक-मङ्गलैः पुत्रैर्दशरथो वृतः, ५

वशिष्ठं पुरतः कृत्वा, तांश्चैवान्यान् महा-मुनीन्,
यथा न्यायमुपागम्य, राजा वैदेहमब्रवीत्,— ६

"प्राप्ताः स्म, राजन्—भद्रं ते !—विवाहार्थं सदस्तव ;
तत् साधु चिन्तयित्वास्मान् प्रवेशयितुमर्हसि। ७

स्थिता हि मे वयं सर्वे वयमत्र, स-बान्धवाः ;
स्व-वंश-धर्माभ्युचितं कुरु वैवाहिकं क्रमम्।" ८

इत्युक्तः परमोदारं वाक्यं वाक्य विशारदः,
प्रत्युवाच ततो राजा मैथिलस्तं नराधिपम्,— ९

"कः स्थितः प्रतिहारो मे? कस्याज्ञा प्रतिपाल्यते?
स्व गृहे को विचारस्ते? विश्रम्भेण प्रविश्यताम्। १०

[illegible] "[illegible]" [illegible] इति पाठः। ३। सु-वर्चसाम्—सु-रूप वर्णाम्। ४। यज्ञ—यज्ञ। कौतुकम्—वैवाहिक-हस्त-सूत्रम्। कौतुक-मङ्गलम्—वैवाहिक हस्त-सूत्र बन्धन रूपं मङ्गलानुष्ठानम्। कृत कौतुक मङ्गलैः—कृत-वैवाहिक हस्त सूत्र बन्धन-रूप मङ्गल कृत्यैः। ६। यथा-न्यायम्—लोकाचारानुसारेण। ७। स्म—स्मः। विचारणाभावे चार्थं। सदः—सभा। ८। क्रम—व्यवहार। ९। परम उदारम्—अति सरलम्। १०। प्रतिहार—द्वार-पाल। विश्रम्भेण—स-स्वच्छन्देन, प्रकाशेन।

[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]। ११

[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]?" १२

[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]। १३

ततो राजा विदेहानां [illegible] रघुनन्दनम्,—
"राम कमल पत्राक्ष पुत्र देवोपमानन। १४

इयं सीता, मम सुता, सहधर्मचरी तव;
गृहाण पाणिना पाणिं [illegible], रघुनन्दन। १५

लक्ष्मणागच्छ, पुत्रेमामूर्मिलाख्यां मयोद्यताम्,
गृहाणोपेत्य धर्मेण पाणिं, राघव, पाणिना।" १६

तमेवमुक्त्वा, जनको भरतं कैकयीसुतम्
चोदयामास, धर्मात्मा, माण्डव्याः पाणि-संग्रहे। १७

शत्रुघ्नमपि धर्मात्मा जनको वाक्यमब्रवीत्,—
"श्रुत-कीर्त्या गृहाण त्वं पाणिना पाणिमुद्यतम्। १८

सर्वे भवन्त, सद्भोदारैर्युक्ता, धृत व्रता,
कुलोचितं शुभं धर्मं कुरुध्व–मियमस्तु वः।" १९

११। [illegible] — [illegible] १२। [illegible] [illegible] १४। सह-धर्म-चरीति [illegible] [illegible] तदनया सह इति भावितम्। १७। चोदयामास—प्रेरयामास नियुक्त [illegible] १९। धृत व्रत [illegible] धृत-व्रताः, चरित-व्रताः।

[illegible] । [illegible]

[illegible]
[illegible] । [illegible]

[illegible]
[illegible] । [illegible]

[illegible]
[illegible] । [illegible]

[illegible] ;
[illegible] । [illegible]

[illegible]
[illegible] । [illegible]

[illegible] ।
[illegible] । [illegible]

दशमः सर्गः ।

[illegible] ।

अथ राजा [illegible], विश्वामित्रो महा मुनिः,
[illegible] । [illegible]

विश्वामित्र [illegible] मिथिलाधिपम्
[illegible] राजा दशरथ पुरम् । २

[illegible]

अथ राजा विदेहानां ददौ कन्याधनं बहु—
कम्बलानि च रत्नानि, क्षौमाणि [illegible] च, ३
नाना [illegible] वस्त्राणि, [illegible] च,
रत्नानि च [illegible], [illegible] विविधानि च । ४
[illegible] च
ददौ राजा, [illegible] कन्या [illegible] । ५
[illegible] ददौ,
दासीदासं [illegible] । ६
सुवर्णस्यापि पूर्णं [illegible] च [illegible]
ददौ प्रीतेन मनसा कन्या [illegible] ७

[illegible]
[illegible] यथा [illegible]-कुसुमोत्करम् ८
राम प्रवेशमभिमुखे पौरैर्मङ्गल वादिभिः
[illegible], प्राविशद् राजा पुरीं, [illegible] ९

कौसल्या च सुमित्रा च कैकेयी च सुमध्यमा ।
वधू प्रतिग्रहे युक्ता याश्चान्या राज योषितः १०
ततः सीतां महाभागामूर्मिलां च यशस्विनीम्
कुशध्वज-सुते चैव परिष्वज्यानुरक्ता च, ११

१। कन्या धनम् [illegible] — [illegible] — क्षौमवस्त्राणि। [illegible] । [illegible] — [illegible] । [illegible] —पताका [illegible] । १०। प्रतिग्रहे [illegible] पूर्वक दर्शन-स्पर्शने। ११। परिष्वज्य—[illegible] पूर्वक [illegible]।

ततः सर्वमहाभागा नृप-वेश्म, स्वर्ण-कान्ताः,
मङ्गलालापनैर्होमैः शोभिताः, क्षौम-वाससः ।
अर्चयन्त्यश्च ता यथा दैवतायतनान्यपि । १२

अभिवाद्याभिवाद्यांश्च प्राप्ताश्च पृथग् गृहं तथा,
रेमिरे, मुदिताश्चैव, भर्तृ-प्रिय हिते रताः । १३

तासां भूयो विशेषेण मैथिली जनकात्मजा
रमयामास भर्तारं, विष्णुं श्रीरिव रूपिणी । १४

सहजैव प्रिया सीता रामस्यासीन्महात्मनः ;
प्रिय भावः स तु तया स्व गुणैरभिवर्धितः । १५

तथैव रामः सीतायाः प्राणेभ्योऽपि प्रियोऽभवत् ।
हृदयं चैव जानाति प्रीतिं योगं परस्परम् । १६

सीतया तु तया रामः प्रियया सह सङ्गतः,
प्रियोऽधिकतरं लब्ध्वा, विजहारामरोपमः । १७

एकादशः सर्गः ।

भरत निर्गमः ।

कस्यचित् त्वथ कालस्य, राजा दशरथः सुतम्
भरतं कैकयीपुत्रं मसाक्ष्यैदमब्रवीत्,— १

११। ततः—अनन्तरम्। मङ्गल [illegible] शोभिता [illegible] स्वस्ति [illegible] । क्षौम—पट्ट [illegible]। आयतनानि—भवनानि [illegible]। १३। अभिवाद्यान्—अभिवादनयोग्यान्। [illegible]—[illegible]। ता—राजसुताः [illegible] भर्तृ-प्रियाणि। १४। रमयामास—[illegible]। श्रीः लक्ष्मीः। १६-१७। [illegible] राम [illegible] चरित [illegible] (उत्तर चरितम्, [illegible])।
१। कस्य [illegible] तु कालस्य—कस्मिंश्चित् काले गते।

"अयं केकय-राजस्य सुतो वसति, पुत्रक,
नेतुं त्वामागतो, वीर, युधाजिन्मातुलस्तव। २

तस्मात्, मातामहं द्रष्टुमितोऽनेन सह, त्वया
गन्तव्यं। पुत्र, पश्य त्वं पुरं मातामहस्य तत्।" ३

श्रुत्वा दशरथस्यैतद् वचनं कैकयी-सुतः
गमनायोपचक्राम, शत्रुघ्न-सहितस्तदा। ४

सुहृद्भिः सह मार्गेषु व्याहरन्, प्रिय-वादिभिः,
सहोभिर्गणितैः कैश्चिद्-श्रान्त-बल-वाहनः, ५

वनानि सरितः शैलानतीत्य, सु-मनोहरान्,
आससाद पुरं राज्ञो, रम्यं राज-गृहं, विभुः। ६

आहार्य-सिकताकीर्णं पुष्पोत्कर-विभूषितम्
राज-मार्गं कारयित्वा, जलेन सु-समुचितम्, ७

विन्यस्त-पूर्ण-कलसं, वन-माला-विभूषितम्,
समुच्छ्रित-पताकं च धूप-गन्धाधिवासितम्, ८

ततः प्रवेशयामासुर्भरतं पुर-वासिनः,
सर्व-तूर्य-स्वनैरारादू वाद्यमानैश्च नन्दितम्। ९

इत्यार्षे श्री-लघु रामायणे, वाल्मीकीये, त्रि-साहस्र्यां संहितायाम्,

आदि काण्डम्।

५। व्याहरन्—आलापं कुर्वन्। गणितैः—संख्यातैः, कतिपयैः इत्यर्थः।
६। राज-गृहम्—राज गृहं नाम मातामह-नगरम्। ७। आहार्य सिकता—कृत्रिम वालुका। उत्कर—उत्कार राशि। सु समुचितम—सु सिक्तम्।
९। आरात्—दूरे।

इति सन्धि-विवरणं नाम लघु रामायणस्य आदि काण्डम्।

अथ

श्री-लघु-रामायणे

अयोध्या-काण्डम् ।

प्रथमः सर्गः ।

[illegible] ।

[illegible] — १

[illegible] २

[illegible] ३

[illegible] ४

[illegible] ५

[illegible]

समेत्य मन्त्रयामासुः ; मन्त्रयित्वा च निश्चयम्,
ऊचुः समस्ताः सर्वे वृद्धं दशरथं नृपम्,— ६

"अनेक-वर्ष-शतिको वृद्धोऽस्यद्य, नरेश्वर !
स रामं यौव-राज्ये त्वमभिषेक्तुमिहार्हसि।" ७

इति तद् वचनं श्रुत्वा तेषां, स्व-हृदयेप्सितम्,
अनिच्छन्नपि, जिज्ञासुर्जनांस्तान् प्रत्युवाच सः,— ८

"कथं नु, मयि धर्मेण पृथिवीमनुशासति,
भवन्तः कर्तुमिच्छन्ति युव-राजं ममात्मजम् ?" ९

ते तमूचुर्महात्मानं पौर-जानपदाः पुनः,—
"बहवो, नृप, कल्याणा गुणाः पुत्रस्य सन्ति ते ;— १०

मृदुश्च देव-सत्त्वश्च साध्वाचारोऽनसूयकः,
प्रिय-कृत् प्रिय-वादी च, प्रजानां पितृ-मातृवत्, ११

बहु-श्रुतानां वृद्धानां ब्राह्मणानामुपासिता,
नियन्ता दुर्विनीतानां, विनीत-प्रतिपूजकः। १२

न ग्रामेषु, न पौरेषु, न च जानपदेष्वपि
जनोऽस्य-गुण-वादी यो रामस्य, भुवि, भू-पते। १३

स-वृद्ध-बालाः पौरास्ते तथा जानपदा जनाः,
गुणानुरक्ता रामस्य, राममिच्छन्ति भूमि-पम्। १४

६। निश्चय—सिद्धान्त। ७। यौव राज्यम्—युव-राजत्वम्, जीवत्यपि पितरि पुत्रस्य राजत्वम्, regency। ९। युव राज (युवा राजा)—जीवत्यपि पितरि य, पुत्रो राजा भवति स, a regent। ११। अनसूयक—असूया-रहितः। असूया—गुणेष्वपि दोषारोप (detraction)। १२। बहु-श्रुतानाम्—बहु शास्त्र-ज्ञानाम्, बहु विद्या-विशारदानाम्। उपासिता—उपासक, सेवकः।

[illegible] ॥ १४ ॥

[illegible]
[illegible] ॥ १५ ॥

[illegible]
[illegible] ॥ १६ ॥

[illegible]
[illegible] ॥ १७ ॥

[illegible]
[illegible] ॥ १८ ॥

[illegible]
[illegible] ॥ १९ ॥

[illegible]
[illegible] ॥ २० ॥

[illegible]
[illegible] ॥ २१ ॥

द्वितीयः सर्गः ।

राजादेश ।

[illegible]
[illegible] ॥ १ ॥

[illegible]
[illegible]

स तथेति प्रतिज्ञाय, सुमन्त्रो, राज-शासनात्,
रामं तत्र निनायाशु रथेन, रथिनां वरः। २

अथ तत्र समासीनास्तदा दशरथं नृपम्
प्राच्योदीच्याः प्रतीच्याश्च दाक्षिणात्याश्च भूमि-पाः, ३

म्लेच्छाश्च यवनाश्चैव शकाः शैलान्त-वासिनः—
उपासाञ्चक्रिरे सर्वे तं, देवा इव वासवम्। ४

तेषां मध्ये स राजर्षिर्, मरुतामिव वासवः,
प्रासाद-स्थो, रथ-स्थं तं ददर्शायान्तमात्मजम्, ५

गन्धर्व-राज-प्रतिमं, लोके विश्रुत पौरुषम्,
दीर्घ-बाहुं, महा-सत्त्वं, मत्त-मातङ्ग-गामिनम्। ६

घर्माभितप्ताः पर्जन्यं ह्लादयन्तमिव प्रजाः,
नातृप्यत समायान्तमीक्षमाणो नराधिपः। ७

अवतार्य सुमन्त्रस्तु राघवं स्यन्दनोत्तमात्,
पितुः समीपं गच्छन्तं प्राञ्जलिः पृष्ठतोऽन्वगात्। ८

२। तथेति प्रतिज्ञाय—तथा कर्त्तव्यम् इत्यङ्गीकृत्य। ३। प्राच्याः—पूर्व देशीयाः। उदीच्याः—उत्तर देशीयाः। प्रतीच्याः पश्चिम देशीयाः। दाक्षिणात्याः—दक्षिण देशीयाः। ४। [illegible]

स तु कैलास शृङ्गाभं प्रासादं नर पुङ्गवः
आरुरोह, नृपं द्रष्टुं, सह सूतेन, राघवः। ८

स, प्राञ्जलिरभिप्रेत्य, प्रणतः, पितुरन्तिकम्,
नाम संश्रावयन्, रामो ववन्दे चरणौ पितुः। १०

तं दृष्ट्वा प्रणतं, पार्श्वे, कृताञ्जलि-पुटं, नृप
गृहीत्वाञ्जलिमाकृष्य सस्वजे प्रियमात्म-जम्। ११

तस्मै चाभ्युदितं श्रीमन्मणि काञ्चन-भूषितम्,
दिदेश राजा रुचिरं रामायानुपमासनम्। १२

तदासन वरं, प्राप्य, व्यदीपयत राघवः,
स्वयेव प्रभया मेरुमुदये विमलो रविः। १३

तं च पश्यन् नर-पतिस्तुतोष प्रियमात्म-जम्,
अलङ्कृतमिवात्मानमादर्श-तलसंस्थितम्। १४

स तं च स्मितमाभाष्य पुत्रं, पुत्रवतां वरः,
उवाचेदं वचो राजा, देवेन्द्रमिव काश्यपः,— १५

"ज्येष्ठायामसि मे पत्न्यां सदृश्यां सदृशः सुतः
उत्पन्नस्त्वं, गुण श्रेष्ठो, मम रामात्मज, प्रियः। १६

८ [illegible] आरोढुम्। १०। प्राञ्जलि—बद्धाञ्जलिः। अभिप्रेत्य—अभ्युपेत्य [illegible]। [illegible] नाम [illegible] -[रामोऽहं अभिवादये इत्येवम्]। ११। [illegible] १२। अभ्युदितम्—अति [illegible]। रुचिरम्—[illegible]। अनुपमम् अतुलम्। १३। व्यदीपयत—[illegible]। अत्र 'आसनं [illegible] राघव' [illegible]। उदये—उदय काले। १४। आदर्शे—दर्पणे [illegible] [illegible] दर्पणे [illegible] प्रतिबिम्बितम्। १५। देवेन्द्र—

त्वदायत्ताः प्रजाश्चेमाः, स्व-गुणैरनुरञ्जिताः ;
तस्मात्त्वं पुष्य-योगेन यौव-राज्यमवाप्नुहि। १७

कामं च त्वं प्रकृत्यैव विनीतो गुणवानसि।
गुणवत्त्वेऽपि तु, स्नेहात्, पुत्र, वक्ष्यामि ते हितम्। १८

भूयो विनयमास्थाय भव नित्यं जितेन्द्रियः ;
काम-क्रोध-समुत्थानि त्यजेथा व्यसनानि च। १९

परीक्षयानिशं वृत्त्या, राम, प्रत्यक्षया तथा,
परां च प्रकृतिं दृष्ट्वा, परिपाल्याः प्रजास्त्वया। २०

सत्-परो निरहङ्कारी भूत्वा, राम, गुणान्वितः,
ततः पालय पुत्रेमाः प्रजाः, पुत्रानिवौरसान्। २१

योधानमात्यान् हस्त्यश्वं कोषं चावेक्ष्य, यत्नवान्,
मित्राण्यमित्रान् मध्यस्थानुदासीनांश्च, राघव, २२

इन्दु। १७। पुष्य योगेन - चन्द्रस्य पुष्य-योगोपलक्षित-काले। १८। कामम्—यद्यपि। प्रकृत्या—स्व-भावेन। 'गुणवत्त्वेऽपि तु'—'गुणवत्यपि तु' इति पाठान्तरमपि सन्तु। 'गुणवत्त्वयि च' इति गोरेसियो धृत पाठस्तु न समीचीनो भाति। १९। भूयः—अधिकम्। व्यसनानि—दोषाः। काम क्रोध-समुत्थानि व्यसनानि—स्त्री द्यूत-मद्य-सेवनादीनि काम-जानि, वाक्-पारुष्याय-दण्डत्वार्थ दूषणादीनि च क्रोध-जानि व्यसनानि। अर्थ-दूषणम्—प्रियादि सञ्चितार्थस्य नाशनम्। त्यजेथाः—त्यज। आत्मनेपदमार्षम्। २०। अनिशम्—अविरतम्, सततम्। परीक्षया वृत्त्या—चार मुखात् मृतानां स्व पर-राष्ट्र-वृत्तानां विचारेण। प्रत्यक्षया [वृत्त्या] राज सभामागतानां प्रजानां न्यायादि विचारेण। परां प्रकृतिम्—परा प्रकृती [स्वामी, अमात्य, सुहृत कोष राष्ट्रम्, दुर्गम्, बलं चेति सप्त राज्याङ्गान्येव राजत्वस्य उपादान भूतानि सप्त]चादि कारणानि। एक वचनं समाहारार्थम् आर्षं च। दृष्ट्वा—समीक्ष्य। २१। सत परः—साधु जनानुरक्तः। औरसान्—धर्म-पत्नी-सम्भवान् आत्म-जान्। २२। योध—योद्धा। अमात्य—मन्त्री। कोष.—अर्थ समूहः। अवेक्ष्य—परिदृश्य, having inspected or observed. मित्रम्—सुहृत्, मित्र-

सुहृज्जन-सहायिनं, पालयति मेदिनीम्,
सद्य सन्त्यजि निवाचि, अनुग्रहमिवामरा: । २३

यत्र धर्मोऽभ्युदयश्च पुत्रात् पूर्वे पुनर्वसुम् ;—
मन्त्रादवमभिषेक्ष्यामि यौव-राज्ये, परन्तप ! २४

तस्मात् त्वयाद्य रजनी निशीथं नियतात्मना
सह वध्वोपवस्तव्या दर्भ-संस्तर-शायिना । २५

विप्रोषितश्च भरतो यावदेव पुरादित:,
तावदेवाभिषेकस्ते प्राप्त कालो मतो मम । २६

कामं खलु सतां वृत्ते भ्राता मे भरत: स्थित:,
ज्येष्ठानुवर्ती, धर्मात्मा, सानुक्रोशो, जितेन्द्रिय: । २७

किन्तु चित्तं मनुष्याणां अनित्यमेव यथा मतम्,
सतां च धर्म-शास्त्राणि छल-शोभानि, राघव ।" २८

इति राज्ञो वच: श्रुत्वा, सखा: प्रिय निवेदिन:,
त्वरिता, शीघ्रमभ्येत्य, कौशल्यायै न्यवेदयन् । २९

सा, हिरण्यं च गाश्चैव रत्नानि विविधानि च
व्यादिदेश प्रियाख्येभ्य: कौशल्या, प्रमदोत्तमा । ३०

[illegible]

अथाभिवाद्य राजानं, रथमारुह्य, राघवः
ययौ स्वं, द्युतिमान्, वेश्म, जनौघैः परिवारितः । २१

प्रविश्य चात्मनो वेश्म, राज्ञाऽऽदिष्टेऽभिषेचने,
तस्मिन् क्षणे विनिर्गम्य, मातुरन्तःपुरं ययौ । २२

तत्र तां प्रणतामेव मातरं, क्षौम-वाससम्,
ददर्श, याचमानां तु देवता वेश्मनि श्रियम् । २३

तथा संयमितामेव सोऽभिगम्याभिवाद्य च,
उवाच मातरं रामो हर्षयन्निदं वचः,— २४

"अम्ब, पित्रा नियुक्तोऽस्मि प्रजा-पालन-कर्मणि ;
भविता श्वोऽभिषेको मे, यथा मे शासनं पितुः ।" २५

एतच्छ्रुत्वा तु कौशल्या चिर-कालाभिकाङ्क्षितम्,
हर्ष-वाष्पाकुलं वाक्यमिदं राममभाषत,— २६

"वत्स राम, चिरं जीव ! हतास्ते परिपन्थिनः !
ज्ञातीन् मे त्वं, श्रिया युक्तः, सुमित्रायाश्च, नन्दय ! २७

अ-मोघा बत मे भक्तिः पुरुषे पुष्करेक्षणे—
सेयमिक्ष्वाकु-राजश्रीः त्वामद्य श्रयिष्यति ।" २८

हृष्ट-नारी-नर युतं राज वेश्म तदा बभौ,
यथा मत्त-द्विज गणं प्रफुल्ल-नलिन सरः । २९

सम्पादित शोभा सम्पन्नानि, सम्पाद्य शोभानि न तु स्वभाव-सुन्दराणि इत्यर्थः । २४ । संयमिता—नियमिता । २५ । भविता—भविष्यति । २७ । परिपन्थी —शत्रुः । ज्ञाति —स्वजन । २८ । अ मोघा— अ निष्फला, स-फला । पुरुषे पुष्करेक्षणे— विष्णौ । श्री —लक्ष्मी, सम्पद्, राज्यमिति भाव । २९ । द्विज —पक्षिणः । नलिनम्—पद्मम् ।

वृन्द-वृन्दैरयोध्यायां राज मार्गाः समन्ततः ४०
बभूव र्जाति-संबाधी जनैर्जात कुतूहलैः ।
सिक्त संमृष्ट रथ्या हि सा राज पथ मालिनी, ४१
आसीदयोध्या नगरी समुच्छ्रित इन्द्रध्वजा ।

तृतीयः सर्गः ।

पुर-भूषणम् ।

वाग्-यत., सह वैदेह्या, भूत्वा नियत मैथुन., १
श्रीमत्यायतने विष्णोः शिश्ये नर-वरात्मजः ।
एक-यामावशिष्टायां रात्र्यां तु प्रतिबुध्य, सः २
अलङ्कार-विधिं कृत्स्नं कारयामास वेश्मनः ।
ततः शृण्वन् शुभा वाचः सूत-मागध वन्दिनाम्, ३
पूर्वां सन्ध्यामुपासीनो, जजाप, यत मानसः ।
तुष्टाव प्रयतश्चैव, प्रणम्य, मधु-सूदनम् ; ४
विमल-क्षौम-संवीतो वाचयामास च द्विजान् ।

४०। वृन्द वृन्दैः [illegible] । समन्ततः [illegible] । [illegible] सम्बाधः [illegible] । ४१। सम्मृष्टा—मार्जिता, परिष्कृता । रथ्या—प्रतोली [illegible]

१। नियतम—संयतम [illegible] । श्रीमत् शोभमानम्, सुन्दरम् । २। प्रतिबुध्य जागरित्वा । ३। सूता पौराणिकाः । मागधा—वंशावली-कीर्तकाः । वन्दिन—स्तुति पाठकाः । पूर्वां उपासीन पूर्वं सन्ध्योपासनं कुर्वन् । जजाप—गायत्रीमिति शेष । यत मानस ईश्वरार्पित-चित्त । ४। प्रयत—शुच, पवित्र । मधु-सूदन मधु-नाम दैत्यस्य हन्ता, विष्णु । संवीत—आवृत । वाचयामास—स्वस्ति वाचनं पुण्याहञ्च इति शेष ।

तेषां पुण्याह घोषोऽथ गम्भीर-मधुरस्तदा
अयोध्यां पूरयामास, तूर्य्य घोष-विमिश्रितः। ५

ततः पौर-जनः सर्वः, श्रुत्वा रामाभिषेचनम्,
प्रभातां रजनीं वीक्ष्य, चक्रे शोभां परां पुनः। ६

सिताभ्र-शिखराभेषु देवतायतनेषु च,
चतुष्पथेषु, रथ्यासु, चैत्येष्वट्टालकेषु च, ७

नाना-पण्य-समृद्धेषु वणिजामापणेषु च,
कुटुम्बिनां समृद्धानां श्रीमत्सु भवनेषु च, ८

सभासु चैव सर्वासु वृक्षेष्वालक्षितेषु च
ध्वजाः समुच्छ्रिताश्चित्राः पताकाश्चाभवंस्तथा। ९

नट-नर्तक-संघानां, गायनानां च गायताम्
मनः-कर्ण-सुखा वाचः श्रूयन्तेऽथ समन्ततः। १०

रामाभिष्टव-संयुक्ताः कथाश्चक्रुर्मिथो जनाः,
रामाभिषेके संप्राप्ते, चत्वरेषु गृहेषु च। ११

बालाश्चापि, क्रीड़माना गृह-द्वारेषु सर्वशः,
रामाभिष्टव-संयुक्ताश्चक्रिरे ते मिथः कथाः। १२

कृत-पुष्पोपहारश्च धूप-गन्धाधिवासितः,
राज-मार्गः कृतः श्रीमान् पौरै रामाभिषेचने। १३

५। घोष—ध्वनि। ७। सितम्—शुक्लम्, श्वेतम्,। अभ्रम्—मेघ। श्रीभा—शोभा। चैत्येषु—यज्ञ-स्थानेषु। अट्टालकेषु—प्राकारोपरितन-युद्ध-स्थानेषु। ९। आलक्षितेषु—सर्वतो लक्षितेषु, अन्तुद्धेषु?। १०। नटा—सूत्र-धराः?। गायन—गायकः। ११। अभिष्टव—गुण-कर्म-वर्णनम्। मिथ—अन्योन्यम्, परस्परम्। चत्वरेषु—अङ्गनेषु।

[illegible],
[illegible] ; १५

[illegible],
[illegible], १६

[illegible],
[illegible],— १६

"[illegible],
[illegible] । १७

[illegible]
[illegible] । १८

[illegible],
[illegible] । १९

[illegible],
[illegible] ।" २०

[illegible] ।
[illegible] जामदग्नो [illegible] । २१

[illegible]
[illegible] जामदग्नो [illegible] । २२

[illegible]

जनौघैस्तैर्विसर्पद्भिः शुश्रुवे तत्र निस्वनः,
पर्वसूदीर्ण-वेगस्य सागरस्येव भिद्यतः । २१

चतुर्थः सर्गः ।

कु-मन्त्रः ।

ज्ञाति-दास्यथ कैकेय्याः, सहोढा परिचारिका,
प्रासादाग्रमुपारूढा तस्मिन् काले यदृच्छया । १
ददर्श साथ तत्र-स्थां श्रीमद्राज-पथां पुरीम्,
समुच्छ्रित-ध्वजवतीं हृष्ट-पुष्ट-जनाकुलाम् । २
तां च दृष्ट्वा पुरीं रम्यामलङ्कृत-जनाकुलाम्,
अ-दूर-स्थां समासाद्य धात्रीं काञ्चिदपृच्छत,— ३
"कस्मात् पौर-जनस्यायमति-हर्षोऽद्य, शंस मे ।
चिकीर्षितं किं नृपतेः कार्यं पौर-जन-प्रियम् ?" ४
इति पृष्टा तया धात्री कुब्जया, भृश-हर्षिता,
आचचक्षे, यथा-वृत्तं, यौव-राज्याभिषेचनम्,— ५
"श्वः पुष्य-योगेन किल यौव-राज्ये समागतम्
अभिषेचयिता रामं राजा, गुण-गणाकरम् ।" ६

इति शेष । २१ । पर्वसु—अमावस्या चतुर्दशी पूर्णिमासु अष्टम्यां च । विसर्पद्भिः—प्रसरद्भिः, spreading. उदीर्ण-वेगस्य—उद्गत-वेगस्य । भिद्यत—भिद्यमानस्य । कर्म-कर्तरि परस्मैपदमार्षम् । १ । ज्ञाति दासी—ज्ञातेः (पितृ कुलस्य) दासी । सहोढा—ऊढया सह (आगता), परिचारिका परिचर्यां या करोति सह तस्या भर्तुः गृहमागच्छति या । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] विशेषेण [illegible] [illegible] (महाभारतम् १।८४।१४)। ३ । अपृच्छत—अपृच्छत् । [illegible] । ४ । चिकीर्षितम्—कर्तुमिष्टम् । ५ । यथा वृत्तम्—यथावृत्तम् ।

इति श्रुत्वाप्रियं वाक्यं, कुब्जा, विस्मय-मर्षिता,
तस्मात् प्रासाद शिखरादवतीर्य, त्वरान्विता, ७
प्रदीप्त-नयना घोराम्, मन्थरा, पाप-निश्चया,
शयानामिव कैकेयीमिदं वचनमब्रवीत्,— ८
"उत्तिष्ठ, मूढे ! किं शेषे ? भयं त्वं घोरमागतम् ।
समुपप्लुतमात्मानं, दुर्भगे, नावबुध्यसे !" ९

तथैवमुक्ता कैकेयी संरम्भात् परुषं वचः
कुब्जया पाप-दर्शिन्या, प्रष्टुं समुपचक्रमे,— १०
"मन्थरे, किमसि क्रुद्धा ? किं तेऽहितं, निवेदय ।
विषण्णवदनां हि त्वां लक्षयामि सु-दुःखिताम् ।" ११

मन्थरा, तद् वचः श्रुत्वा कैकेय्याः, पुनरब्रवीत्,
संरब्धामर्थं तामार्थी, वाक्यं, वाक्य-विशारदा,— १२
"अचिरं सु-महद्, देवि, तवेदं समुपस्थितम्—
रामं दशरथो राजा यौवराज्येऽभिषेक्ष्यति । १३
अपवाह्य हि दुष्टात्मा भरतं तव बन्धुषु,
काल्ये स्थापयिता रामं राज्ये, निहत-कण्टके ।" १४

मन्थराया वचः श्रुत्वा, कैकेयी, हर्षिता, ततः,
एकमाभरणं शुभ्रं कुब्जायै प्रददौ शुभम् । १५

६। [illegible] ७। [illegible] ८। समुपप्लुत [illegible] ९। [illegible] १०। [illegible] पाप-दर्शिन्या—पाप-[illegible] ११। [illegible] १२। [illegible] १४। अपवाह्य—[illegible]

दत्वा चाभरणं श्रीमत्, प्रीति-दायं, प्रहर्षिता,
कैकेयी मन्थरां वाक्यमिदं तत्राब्रवीत् पुनः,— १६

"मन्थरे, यत् त्वया मेऽद्य प्रियमाख्यातमीप्सितम्,
तदिदं प्रीति-दायं, ते प्रीत्या, भूयो, ददामि ते । १७

रामे वा भरते वापि विशेषो नास्ति कश्चन ;
तस्मात् प्रियं मे, यद् रामं राजा राज्ये ऽभिषेक्ष्यति ।" १८

इत्युक्ता तत्र कैकेय्या, तत् परिक्षिप्य भूषणम्,
सासूयं मन्थरा वाक्यमिदं भूयोऽभ्यभाषत,— १९

"कौशल्यां सुभगां मन्ये, यस्याः पुत्रोऽभिषिच्यते
यौव-राज्ये पैतृकेऽस्मिन् पुष्येण, क्षत-लक्षणः । २०

प्राप्तां सु-महदैश्वर्यमृद्धामृद्धि-विवर्जिता
उपस्थास्यसि कौशल्यां, दासीव, त्वम्, अ-पण्डिते ! २१

ऋद्धि-युक्ता श्रिया जुष्टा राम-पत्नी भविष्यति ;
अ-श्रीमती त्व-समृद्धा स्नुषा ते च भविष्यति ।" २२

तां तथा भ्रम-प्रीतां ब्रुवतीं प्रेक्ष्य मन्थराम्,
प्रीता, राम-गुणानेव कैकेयी प्रशशंस वै,— २३

"धर्मात्मा गुरु-वर्ती च क्षत-ज्ञ सत्य-वाक् शुचिः,
रामो, राज्ञः सुतो ज्येष्ठो, युव राजत्वमर्हति । २४

आख्ये—अख्यत उपमकमथ काल।ह यथा कालमन्यस उपमंकमथार्थं । स्नापयिता—स्नापयिष्यति । १७ । दाय —दानम् । २ । सु-भगा —भर्तृ-प्रिया भार्या, समाहता माता च । क्षत-लक्षण —गर्वैर्विख्यात । २१ । ऋद्धा—सम्पन्ना, समृद्धि शालिनी । उपस्थास्यसि —सेविष्यसे । २२ । जुष्टा—सेविता । अ श्रीमती—अ श्रीमना । अ-समृद्धा—सम्पत्ति हीना । २४ । गुरु-वर्ती—पित्रादि-गुरु-जन-चित्तानुसारी ।

भ्रातॄन् सर्वान् स दीर्घायुः पितृवत् पालयिष्यति,
मातॄणां च स सर्वासां हितान्युपचरिष्यति। २५

विशिष्टः पुत्रवति, कौसल्यामप्यतीत्य, माम्
रामो, राजीव-पत्राक्ष, सर्वत्र सम-दर्शनः। २६

अ-कल्याणं नास्ति रामे, न देवि, महात्मनि।
सन्तापं मा कृथास्तस्माच्छ्रुत्वा रामाभिषेचनम्। २७

भरतश्चापि रामस्य, ध्रुवं, वर्ष-शतात् परम्,
पितृ-पैतामहं राज्यं क्रम-प्राप्तमवाप्स्यति।" २८

इत्येतद् वचनं श्रुत्वा, मन्थरा, भृश दुःखिता,
दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य कैकेयीं पुनरब्रवीत्,— २९

"रामश्चेद् भविता राजा, रामस्य च सुतस्ततः,
तस्मात्सुतस्य चाप्यन्यो वंशे राजा भविष्यति। ३०

राज-वंशात्तु, कैकेयि, भरतः परिहास्यते।
बहूनामपि पुत्राणामेको राज्येऽभिषिच्यते। ३१

तस्माज्ज्येष्ठेषु पुत्रेषु राज्य-तन्त्राणि पार्थिवाः
आसजन्त्यनवद्याङ्गि गुणवत्स्वितरेषु वा। ३२

तेऽपि ज्येष्ठा ह पुत्रेषु ज्येष्ठेष्वेव—न संशयः—
आमजन्त्यखिलं राज्यं, न भ्रातृषु कथञ्चन। ३३

२५। उपचरिष्यति—सेवा-परत्वेन चरिष्यति। २६ राजीव—पुण्डरीकम्, नील-पद्मम्। शतम्—शतम्। अधिक वर्ष। ३१। परिहास्यते—परित्यक्ष्यते, परिहीयते। कर्मणि प्रयोगः। ३२। राज्य-तन्त्राणि—राज्य निर्वाह-भारादिकानि अर्पयन्ति। आसजन्ति—युञ्जन्ति, अर्पयन्ति।

अतो ऽस्मात्म पुत्राद्भरतस्य पुत्रो भविष्यति,
स-नाथयन् सुप्तःद्ध धीमो, राज-वंशाच्च भ्रंशनात्। ३४

ध्रुवं तु भरतं रामः, प्राप्य राज्यम-कण्टकम्,
देशान्तरं च नयिता, देहान्तरमथापि वा। ३५

भक्तो हि रामः सौमित्रिं, लक्ष्मणश्चापि राघवम्।
अश्विनोरिव सौभ्रात्रमनयोर्लोक-विश्रुतम्। ३६

तस्मात्, न लक्ष्मणे किञ्चित् पापं रामः करिष्यति।
रामस्तु भरते पापं कुर्यादिति न संशयः। ३७

मातामह-गृहादेव, तस्माद्, गच्छतु ते सुतः
वनमाश्रयितुं शीघ्रमेतद्ध्यस्य क्षमं भवेत्। ३८

दर्पाद् धि नित्यं निकृता त्वया सौभाग्य-मत्तया,
राम-माता, स-पत्नी ते, कथं वैरं न पातयेत्?" ३९

एवमुक्ता तु, कैकेयी विनिश्वस्याब्रवीद् वचः.—
"सत्यं वदसि मे, कुब्जे! जाने ते भक्तिमुत्तमाम्। ४०

न तु पश्याम्युपायं तं येन शक्येत मे सुतः
इदं प्रापयितुं राज्यं, पितृ-पैतामहं, बलात्। ४१

अनुरक्तो नृपश्चाय रामं गुण-गणान्वितम्।
स कथं राममुत्सृज्य, प्राणेभ्योऽपि प्रियं सुतम्,
भरतं नाम मे पुत्रमभिषिञ्चेदकारणम्?" ४२

३५। नयिता—नेता, नेष्यति। [illegible]। देहान्तरम्—पारलौकिक देहम्, मृत्युम् इत्यर्थः। ३६। भक्त—अनुरक्त। अश्विनौ—वैद्यौ यमज देव-विशेषौ। सौभ्रात्रम्—सु-भ्रातृत्वम्। ३८। क्षमम्—युक्तम्। ३९। निकृता—परिभूता, तिरस्कृता, अवमानिता, अनादृता। ४२। अनुरक्तो रामम्—रक्तो रामे। उपसर्ग-योगे च कर्मत्वम्

[illegible]

स त्वयोक्तः पतिस्तत्र,—यदेच्छेयं, तदा वरौ
गृह्णीयामिति। तथेत्युक्तं महात्मना। ५२

तौ वरौ याच भर्तारं—भरतस्याभिषेचनम्,
प्रव्राजनं च रामस्य वर्षाणि हि चतुर्दश। ५३

येन कालेन काकुत्स्थो वनात् प्रत्यागमिष्यति,
भरतोऽनेन कालेन बद्ध-मूलो भविष्यति। ५४

क्रोधागारं प्रविश्याद्य, क्रुद्धा भूत्वा, नृपात्मजे,
शेष्वानन्तर्हितायां त्वं भूमौ, मलिन-वासिनी। ५५

राजानं मा निरीक्षिष्ठा, मा भाषिष्ठाश्च किञ्चन,
सुप्ता भूमाव-नाथेव दुःखिता नाम, भाविनि। ५६

तत्र त्वां शयितां राजा, स्वयं दुःख-समन्वितः,
प्रसादयिष्यति क्षिप्रं, प्रक्ष्यत्यपि च निर्णयम्। ५७

दयिता त्वं भृशं भर्तुर्, अत्र मे नास्ति संशयः।
त्वदर्थे हि महा-राजः श्रियं दीप्तामपि त्यजेत्। ५८

मणि-मुक्ता-सुवर्णानि, रत्नानि विविधानि च
यदि दद्याच्च ते भर्ता, मा स्म तेषु मनः कृथाः। ५९

चल-प्रशमनम्। भाविनी—स्त्री-मोहन-चेष्टावती। पंटा—चक्र-प्रचालनम्। ५३। प्रव्राजनम्—वने निर्वासनम्। ५५। क्रोधागारम्—क्रोधवतीनां शयन-स्थानम्। अनन्तर्हितायाम्—अनावृतायाम्। मलिन-वासिनी—मलिन-वस्त्र-धरा। ५६। मा निरीक्षिष्ठा, मा भाषिष्ठा,—माङ्-योगे लोडर्थे लुङ्, अडागमाभावश्च। नाम—बाह्येन, externally. ५७। निर्णयः—अवधारणम्। ५८। दयिता—प्रिया। श्रियम्—राज-लक्ष्मीम्, राजत्वमित्यर्थः। दीप्ताम्—उज्ज्वलाम्, शोभमानाम्। ५९। मा स्म कृथाः—मा-स्म-योगे लोडर्थे लुङ्, अडागमाभावश्च।

[illegible]

[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible] ৬

[illegible]
[illegible] ৭

[illegible]
[illegible] ৮

[illegible]
[illegible] ৯

[illegible]

न ते किञ्चिदभिप्रेतं न कर्तुमहमुत्सहे ;
आत्मनो जीवितेनापि करिष्ये ते प्रियं, प्रिये ।"　　१०

एवमुक्ता, समुत्थाय, विवक्षुर्भीम-प्रियम्,
परिपीडयितुं भूयो भर्तारं, साभ्यभाषत,—　　११

"नास्मि विप्रकृता, देव ; केनचिन् न विमानिता ।
अभीप्सितं तु मे किञ्चित् प्रियं कर्तुमिहार्हसि ।　　१२

प्रतिजानीहि तावत् त्वं, यदि तत् कर्तुमिच्छसि ।
प्रतिज्ञाते, ततोऽहं त्वां वरयिष्यामि काङ्क्षितम् ।"　　१३

एवमुक्तस्तया राजा प्रियया, स्त्री-वशं गतः,
प्रविवेश, विनाशाय, मृगः पाशमिवाबुधः ।　　१४

प्रियां, प्रिय-हिते युक्तां भार्यां, नित्यमनु-व्रताम्,
स तां विज्ञाय, सम्भ्रान्तां, कैकेयीं पार्थिवोऽब्रवीत्,—　　१५

"अवलिप्ते ! न जानासि, त्वत्तः प्रियतरो मम—
राममेकं वर्जयित्वा—लोकेष्वन्यो न विद्यते ।　　१६

दद्यां ते—परिच्छिद्येदं—प्रिये, हृदयमप्यहम् !
ततः, समीक्ष्य, कैकेयि, ब्रूहि, यत् साधु मन्यसे ।　　१७

बलमात्मनि पश्यन्ती न विशङ्कितुमर्हसि ;
करिष्यामि तव प्रीतिं—सु-कृतेनात्मन अपि ।"　　१८

[illegible]ष्टिद । ११ । विवक्षु —वक्तु-कामा । १२ । विप्रकृता—तिरस्कृता, अवमानिता । १३ । वरयिष्यामि—प्रार्थयिष्यामि, वरत्वेन [illegible] । १४ । अबुध —अ-बोध, निर्बोध । १६ । अवलिप्ते —गर्विते । १७ । समीक्ष्य—सम्यक् विचार्य । १८ । [illegible] —[illegible] प्रेम-वचनम् इति भाव । प्रीतिम—प्रीतिं विषयम । सु-कृतेन—पुण्येन ।

श्रुत्वा तेनास्य वाक्येन, दुष्टाभिप्रायमात्मनः
आजहार सदा घोरं कैकेयी, मनसः प्रियम्,— १९
"यदा धर्मेण शपसे, वरं मह्यं ददासि च,
तच्छृण्वन्तु, समागम्य, देवाः शक्र-पुरोगमाः । २०
सत्यसन्धो महाराजो, धर्म-ज्ञः, सुसमाहितः,
वरं मह्यं ददात्येव, तन्मे शृणुत, देवताः !" २१
इति देवी महेष्वासं परिगृह्याभिशस्य च,
ततो वच उवाचेदं वरदं, काम-मोहितम्,— २२
"पुरा देवासुरे युद्धे वरौ दत्तौ त्वया, नृप,
परितुष्टेन, सेदानीं तौ वरौ त्वं प्रयच्छ मे । २३
यस्त्वयायं समारम्भो राम प्रति समाहितः,
तेनैवाप्नोतु भरतो यौव-राज्येऽभिषेचनम् ; २४
वनं गच्छतु रामश्च चीराजिन-जटा-धरः
नव पञ्च च वर्षाणि—वरावेतौ वृणोम्यहम् । २५
यदि सत्य-प्रतिज्ञोऽसि, वनं रामं विसर्जय,
भरतं चापि मे पुत्रं यौवराज्येऽभिषेचय ।" २६
एभिर्वचोभिः कैकेय्या हृदि विद्धो, नराधिपः
भयेन हृष्ट-रोमाभूद्, व्याघ्रीं दृष्ट्वा यथा मृगः । २७

शपे—शपथं करोमि । १९ । आजहार—उवाच । २० । पुरो-गम—पुरःसर । २२ । परिगृह्य—परिरंभणात् निरुध्य, धृत्वा । २४ । समारम्भः—कर्म । समाहित—सम्पादित, अनुष्ठित इत्यर्थः । २५ । चीरम्—वल्कलम् । नव पञ्च च—चतुर्दश । २७ । हृष्ट-रोमा—सञ्जात-रोम-हर्षः, जात-रोमाञ्च ।

सीदन्, दुःखेन महता स तेनाभिहतो नृपः
अ-संवृतायां, विमना, भूमावुपविवेश ह। २८

अहो धिगिति चाप्युक्त्वा, शोकार्तः, पतितः क्षितौ,
मोहमभ्यगमत् भूयो, वाक्-शल्याभिहतो हृदि। २९

षष्ठः सर्गः।

दशरथ-विलापः।

चिरेण तु पुनः संज्ञां प्रतिलभ्यार्त-मानसः
कैकेयीमब्रवीत्, क्रुद्धो, दुःख-शोक-समन्वितः,— १

"नृ-शंसे! दुष्ट-चारित्रे! कुलस्यास्य विनाशिनि!
किं कृतं तव रामेण, मया वा, पाप-दर्शने? २

यदतीत्यापि कौशल्यां रामस्त्वामनुवर्तते,
तस्यैव त्वमनर्थाय किमर्थं चैवमुद्यता? ३

त्वं मयात्म-विनाशाय भवनं स्वं प्रवेशिता,
राज-पुत्रीति विज्ञाय, व्याली तीक्ष्ण-महा-विषा। ४

जीव-लोको यदा सर्वो रक्तो राम-गुणैरयम्,
अपराधं कमुद्दिश्य त्यक्ष्यामीष्टमहं सुतम्? ५

कौशल्यां वा, सुमित्रां वा, त्यजेयमपि वा श्रियम्,
जीवितं वात्मनो, राम न त्वेनं पितृ-वत्सलम्। ६

२८। सीदन्—अवसीदन् (sinking) अ-संवृतायाम्—अनाच्छादितायाम्। वि-मना,—दुर्मना, अन्यमना perplexed

४। व्याली—सर्पी। ५। रक्तः—अनुरक्तः।

नन्दामि किं चिरं पुत्रं दृष्ट्वा रामममुं सदा,
अपश्यतः शर्म तं हि न भवेदिह चेतसा । ७

तिष्ठेल्लोको विना सूर्यं, सस्यं वा सलिलं विना,
न तु रामं विना देहे तिष्ठेयुरसवो मम । ८

तदलं त्यज्यतामेष निश्चयः, पाप-निश्चये !
अपि ते चरणौ मूर्ध्ना स्पृशाम्येष, प्रसीद मे !" ९

अतदर्हं महा राज्ञे—पतितं पादयोरपि,
कैकेयी पुनरप्येवं घोरं वचनमब्रवीत्,— १०

"कीर्त्यसे त्वं सदा सद्भिः सत्य-वादी, दृढ व्रतः ;
मम चेमौ वरौ दत्त्वा किं विचारयसि, प्रभो ?" ११

एवमुक्तस्तु कैकेय्या, राजा दशरथस्तदा
प्रत्युवाच पुनः, क्रुद्धो, निश्वसन्निति विह्वलः,— १२

"हन्तानार्ये ! ममामित्रे ! स कामा भव, कैकयि !
मृते मयि, गते रामे वनं मनुज-कुञ्जरे । १३

यदा मां गुरवो, वृद्धा गुणवन्तो, बहु-श्रुताः
परिप्रक्ष्यन्ति काकुत्स्थ, वक्ष्यामि किमहं तदा ? १४

'बालिशो बत कामात्मा राज्यं दशरथोऽन्वशात्,
स्त्री-जितो यस्त्वजीत् पुत्रं प्रियं ज्येष्ठम कारणे !'— १५

८। असवः—प्राणाः। ९। तत्—तस्मात्। अलम—पर्याप्तम् (completely)
१०। अ-तदर्हम्—स्त्री प्रणामानर्हम्। १२। हन्त—हा, alas. अनार्ये—असभ्ये, अ-कर्तव्य-कर्मानुष्ठ भवती। 'कर्तव्यमाचरन् कामम् अकर्तव्यमनाचरन्, तिष्ठति प्रकृताचारे य स आर्य इति स्मृतः'। १४। परिप्रक्ष्यन्ति—प्रक्ष्यन्ति 'क रामः' इति, इति शेषः।
१५। बालिशः—मूढः। बत—हन्त, हा धिक् ah, alas. अन्वशात्—शशास।

[illegible] । [illegible]

[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible],
[illegible] । [illegible]
[illegible],
[illegible] । [illegible]
[illegible],
[illegible]" [illegible]

[illegible],
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible],— [illegible]
"[illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] ।" [illegible]

[illegible]

विलप्यैवं, ततो राजा कैकेयीमुद्यताञ्जलिः
प्रसादयामास पुनर्वाक्यं चेदमथाब्रवीत्,— २५

"यद् यदिच्छसि मत्-प्राप्तं राम-प्रव्राजनादृते—
सर्वं स्वमपि वा प्राणांस्ते ददामि, प्रसीद मे। २६

शून्येन खलु, कैकेयि, मयैतद् वाक्यमीरितम्;
कुरु, साध्वि, प्रसादं मे, भीतस्य, शरणार्थिनः।" २७

पुत्र-शोकातुरं, दीनं, वि-संज्ञं, पतितं भुवि,
वि-चेष्टमानं भर्तारं कैकेयी वाक्यमब्रवीत्,— २८

"पार्थ इत्येव,—किमिदं?—मम दत्त्वा वरौ स्वयम्,
शेषे क्षिति-तले मत्तः! स्थातुं सत्ये त्वमर्हसि। २९

आहुः सत्यं परं धर्मं धर्म-ज्ञाः सत्य-वादिनः।
सत्य-वागिति च ज्ञात्वा मया त्वमभियाचितः। ३०

न करिष्यसि चेदद्य वचनं मम काङ्क्षितम्,
पश्यतस्ते ततो, राजन्, परित्यक्ष्यामि जीवितम्।" ३१

छन्न-पाशेन कैकेय्या बद्ध एवं, नराधिपः
न शशाक तदा छेत्तुं, बलिः प्रागिव विष्णुना। ३२

विवर्ण-वदनश्चापि विभ्रान्त-नयनोऽभवत्,
महा-धुर्यं यमायुक्तो युगयन्त्रान्तरे यथा। ३३

—[illegible]। २७। [illegible]। २८। वि-चेष्टमानम्—[illegible]। २९। किमिदम्। [illegible]। ३०। आहुः [illegible]। ३१। [illegible]। ३२। [illegible]। ३३। [illegible]

इत्यादि स दीनः सन् संप्राप्य शोकमगमत्,
शोकसंतप्तमानसः, कैकेयीमभिवीक्ष्य, माम्,— १३

"निर्घृणे, पापकारिणि, त्वं ! स्त्री ! पतिघातिनि !
त्यक्ष्यामि त्वामहं पापां, निर्घृणां, निरपत्रपाम् । १५

न हि त्वया कृतमहितं, दुष्टया, दारुणया,
मम्मथस्य मम पतिर्हृदयं तव दुष्कृत्यवत्,
अनृतं वाचि प्रवृत्तं मद्विनाशनकारिणम् !" १६

एवं विलपतस्तस्य राज्ञो दशरथस्य तु,
जगाम सा निशा तन्द्रया, दुःखार्तस्य, महात्मनः । १७

सप्तमः सर्गः ।

रामायणम् ।

ततोऽपरेद्युः प्रभाताया शर्वर्यां, द्वारमागतः
सुमन्त्रः, प्राञ्जलिर्भूत्वा, बोधयामास पार्थिवम्,— १

"गता प्रभाता निशा, राजन्, कृतं सर्वं ! भद्रमस्तु ते !
बुध्यस्व, नर-शार्दूल, नियतं भद्राणि चाप्नुहि !" २

ततः स राजा पुत्रस्य प्रतिबोधन मङ्गलम्
श्रुत्वापि दुःख सम्मूढः सारथिमिदमब्रवीत्,— ३

[illegible] । [illegible] । १३ [illegible] । १५ [illegible]—
[illegible] । १६ । [illegible]
[illegible] । १७ । [illegible]

१ । [illegible] (awake) [illegible] ।

"सूत ! किं दूयसे मां त्वं वाक्शल्यैः श्रोतुमिच्छसि ?
वचोभिरेभिरात्तं मां भूयस्त्वमनुकृन्तसि ।" ४

सुमन्त्रात् तद्वचः श्रुत्वा भर्तुर्दीनस्य भाषितम्
सहसा व्रीडितः किञ्चित्, तस्माद् देशादपागमत् । ५

यदानारं पापशीला कैकेयी पुनरब्रवीत्,
भर्तारं वाक्-प्रतोदेन मोदकं तुदतीव सा,— ६

"किमिव भाषसे दीनं वाक्यं, सु-प्राकृतो यथा ?
राममाहूय विश्रब्धं वनायाद्य विसर्जय ।" ७

स, तुन्नो वाक्प्रतोदेन, प्रतोदेनेव कुञ्जरः,
राजा, शोकाभिसन्तप्तः, सुमन्त्रमिदमब्रवीत्,— ८

"सत्यपाश-निबद्धोऽस्मि, सूत, विभ्रान्त-मानसः ।
रामं द्रष्टुमिहेच्छामि, तं च शीघ्रमिहानय ।" ९

इति राज्ञो वचः श्रुत्वा, कैकेयी तदनन्तरम्
स्वयमेवाब्रवीत् सूतं,—"गच्छ त्वं, राममानय ।" १०

अथ ता रात्रिमुषिताः, प्रधाना नृपमन्त्रिणः
पौर-जानपदाश्चैव, पुरोहित-पुरोगमाः, ११

राज्ञोपस्थानमागम्य, राज-सन्दर्शनार्थिनः,
आभिषेचनिकं सर्वं कृत्वा तस्थुर्नृपाज्ञया । १२

४। अनुकृन्तसि—पश्चात् छिनत्सि। ५। व्रीडितः—लज्जितः। ६। प्रतोदेन—ताडनदण्डेन। मोदकम्—विषादकम्। तुदती—विध्यती। ७। सुप्राकृतः—अति नीचः। विश्रब्धम्—विश्वस्तम्, निःशङ्कम्। ८। तुन्नः—क्लिष्टः। ९। सत्यम्—शपथ, प्रतिज्ञा। १२। राजोपस्थानम्—राज-द्वारम्। आभिषेचनिकम्—अभिषेक-प्रयोजनकम्।

ददौ सुमन्त्रपथिको राममासादितुं यथात्।
अथासमाद रामस्य स वैश्रवण-सदोपमम्, ११
दान्तभिर्वर-शार्दूला प्राकारैः समलङ्कृतम्,
मणि कवाट-विहितं, वितर्दि मणि शोभितम्,
काञ्चन-प्रतिमैकाद मणि विद्रुम-तोरणम्। १४
कनीच-कोर्वां, शोभीत सट् कवाटस्य विस्मयः,
तु विशालां ततः कक्षां प्रमोमासमाद च, १५
सुर्वाभिः सुधर्मुक्तां प्रास-कार्मुक-पाणिभिः
च-समादिभिरेवाधिर्भिर्व्यहितरलङ्कृतैः, १६
तदा कक्षुविभिर्वृद्धैः काषायाम्बर-धारिभिः
रक्षितामनवद्याम् स्नानवेदेन-पाणिभिः। १७
हि दृष्टैवागतं रामं, राम-प्रिय-चिकीर्षवः
सह आदाय रामाय, प्रविश्य, न्यवेदयन्। १८
स्तुत्वैवाभ्यागतं तं तु, दूतमभ्यर्चितं पितुः,
रामः प्रवेशयामास सत्-छायानयमाकाम्। १९

११। [illegible] —[illegible]। १२। [illegible] —[illegible]। [illegible] —[illegible]। [illegible] —[illegible] [[illegible]]। वितर्दि—वेदिका। काञ्चन प्रतिमैकादम् —[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] विद्रुम-तोरणम्—[illegible] विद्रुमेण [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। १३। [illegible] —[illegible]। कक्षा—[illegible], [illegible] [illegible], enclosure of an edifice [illegible]। तु विशाला—[illegible] [illegible]। १६। प्रास—कुन्त, a barded dart. कार्मुकम्—धनु। च-समादिभि—[illegible]। १७। कञ्चुकि—[illegible]। काषायम्—[illegible]। अम्बरम्—वस्त्रम्। १९। अभ्यर्चितम्—[illegible], [illegible]।

स [illegible] धनद-सद्मानं सूपविष्टं स्वलङ्कृतम्
ददर्श सूतः, सौवर्णे पर्यङ्के राङ्कवास्तृते, २०
वराह-रुधिराभेन सु-श्लक्ष्णेन महा-भुजम्
अनुलिप्तं महार्हेण चन्दनेन सु-गन्धिना, २१
वाल व्यजन-धारिण्या सीतया पार्श्वे संस्थया
स-पद्मया सेव्यमानं श्रियेव मधु-सूदनम्, २२
तरुणादित्य-सदृशं, प्रज्वलन्तमिव श्रिया।
ववन्दे राममभ्येत्य, सुमन्त्रो, विनयान्वितः। २३
पृष्ट्वा चैनं सुखं प्रह्वो विहार-शयनासने,
उवाचानन्तरमिदं सुमन्त्रो राज-शासनम्,— २४
"कौसल्या सु-प्रजा देवी! देवस्त्वां द्रष्टुमिच्छति,
कैकेयी-सहितो; राम, गम्यतां, यदि रोचते"। २५
एवमुक्तः सुमन्त्रेण, रामो राजीव-लोचनः,
शिरसा प्रतिगृह्याज्ञां पितुः, सीतामथाब्रवीत्,— २६
"सीते, देवश्च देवी च, समागम्य, परस्परम्
मम सम्मन्त्रयतो नूनं यौवराज्याभिषेचनम्। २७

२०। धनद सद्मानम—कुबेर सदृशम। राङ्कवम्—रङ्कु मृग रोमज-वसन। आस्तृतम्—आच्छादितम्। २१ सु-श्लक्ष्णेन—अति स्निग्धेन। २२। वाल व्यजनम—चामरम्। स-पद्मया [illegible] २४। सह [illegible] विहार [illegible] २५। सु-प्रजा—सु [illegible] २६। राजीव-लोचन [illegible] २७ [illegible] नूनम्—निश्चयम् certainly

पूर्वं हि सततं माता कैकेयी, मम प्रियंवदा,
अद्यैव हि यौवराज्यं प्रतिपादयितुं त्वयम्। २८

नूनं पश्यति राजानं मम-लग्ने त्वरयन्नसौ ;
अथवा, सहिता राज्ञा, मां प्रियं कर्तुमिच्छति। २९

तत्राहं प्रविशाम्यद्य पश्यामि जगतीपतिम्,
एवं पश्यामि कैकेय्या सहासीनं, गत-ज्वरम्।" ३०

इति भर्तुर्वचः श्रुत्वा, सीता वचनमब्रवीत्,—
"गच्छार्य-पुत्र, पितरं द्रष्टुं मातरमेव च"। ३१

इत्युक्त्वा, माङ्गलिकं कृत्वा, रामं सं-प्रस्थितं तदा
सा द्वारमनुवव्राज सीता, भर्तृ-वशानुगा। ३२

विनिर्गत्य च तस्मात् स प्रासादादनुपम-द्युतिः
ददर्शार्थि-जनं, द्वारि स्थितं, दर्शन-काङ्क्षम्। ३३

स सर्वानर्थिनो दृष्ट्वा, समेत्य, प्रतिनन्द्य च,
युक्तमेव वरं रौप्यमारोह, त्वरान्वितः। ३४

छत्र-चामर-पाणिस्तं प्रयान्तं लक्ष्मणस्तदा
अन्वारोह, देवेन्द्रमुपेन्द्र इव, हर्षयन्। ३५

ततो हलहला शब्दस्तुमुलः समपद्यत,
दृष्ट्वैव राममायान्तं रथेन, रथिनां वरम्। ३६

२८। पूर्वम्—निश्चितम्। प्रतिपादयितुम्—दातुम्। ३०। गत-ज्वरम्—विगत-तापम्। ३२। सं-प्रस्थितम्—सं प्रस्थातुकामम् (going to start). 'भर्तृवशानुगा'—पतिव्रता। ३।१८०। ३३। अर्थी—प्रार्थी, याचकः। दर्शनाभिलाषी [illegible]। स्थित [illegible] काङ्क्ष—आप्नुम। ३४। समेत्य—मिलित्वा। युक्तम्—युक्ताश्वम्। रौप्यम्—रूप्य-निर्मितम्। ३६। 'हलहला' इति शब्दानुकरणम्।

हर्षात् तेन जनौघेन सहसा समुदीरितः
स शब्दः पूरयामास दिशोऽथ विदिशस्तथा। १७

स राज-कुलमासाद्य, महेन्द्र-भवनोपमम्,
अवतीर्य रथात् तस्मात्, प्रविवेश, श्रिया ज्वलन्। १८

अष्टमः सर्गः।

पितृ-शासनम्।

स ददर्शासने राम आसीनं पितरं तदा,
कैकेयी-सहितं, दीनं, मुखेन परिशुष्यता। १

स, तस्य चरणौ पूर्वं प्रणिपत्य, कृताञ्जलिः,
ततो ववन्दे, प्रयतः, कैकेय्यास्तदनन्तरम्। २

सौमित्रिरपि, चाभ्येत्य, पितुः पादावनन्तरम्
ववन्दे, परम-प्रीतः, कैकेय्या, विनयान्वितः। ३

स्थितं सं-प्रश्रितं दृष्ट्वा रामं, दशरथो नृपः
नाशक्नोद्-प्रियं वक्तुं प्रियं पुत्रमनागसम्; ४

रामेत्युक्त्वा तु वचनं, बाष्प-वेग-जड़ी-कृतः,
नाशक्नोत् परतो वक्तुं, नेक्षितुं दयितं सुतम्। ५

१७। दिशः—दिशश्चतस्रः,—प्राची (पूर्वा), अवाची (दक्षिणा), प्रतीची (पश्चिमा), उदीची (उत्तरा) चेति। विदिशः—विदिशोऽपि चतस्रः,—आग्नेयी, नैर्ऋती, वायवी, ऐशानी चेति। विदिक्—उपदिशम्, दिशोर्मध्यम्। १८। कुलम्—गृहम्। महेन्द्र—इन्द्र। श्रिया—प्रभया।

१। मुखेन परिशुष्यता—परिशुष्यता मुखेन उपलक्षितम्। ३। अभ्येत्य—समीपमागत्य। कैकेय्या—'चरणौ ववन्दे च' इति शेषः। ४। सं-प्रश्रितम्—अति विनीतम्। अनागसम्—निरपराधम्, निष्पापम्।

तत्र पूर्वं पितुर्दृष्ट्वा विकारं, परिलक्षितः,
रामोऽप्युद्वेगमापेदे, पदा स्पृष्टेव पन्नगम्।　६

अ-प्रसन्नेन्द्रियं दृष्ट्वा, शोक-सन्ताप-विह्वलम्,
निःश्वसन्तं यथा नागं—दीर्घमुष्णं च निःश्वसन्—　७
ऊर्मि-मालिनम्-अक्षोभ्यं क्षोभितं सागरं यथा,
उपप्लुतमिवादित्यमुक्तानृतमृषिं यथा—　८
अ-चिन्तितं विकारं तं दृष्ट्वा रामः पितुस्तदा
बभूव सं-क्षुब्धतरः, समुद्र इव पर्वणि।　९

चिन्तयामास च तदा रामः, पितृ-हिते रतः,—
"किं-निमित्तमयं राजा मां न शक्नोति भाषितुम्?　१०
दृष्ट्वा रामेति चाभाष्य नोत्तरं प्रतिपद्यते?
कच्चिद् मया नापराद्धम् अ-ज्ञानात् लाघवेन वा।　११
अन्यदा ह्येष मां दृष्ट्वा कुपितोऽपि प्रसीदति।
अस्याद्यैव तु मां दृष्ट्वा किमायासोऽयमीदृशः?"　१२

६। उद्वेगमापेदे—आपन्नः अभवत् इति शेषः। पन्नग—सर्पः। ७। अप्रसन्नेन्द्रियम्—विषण्ण वदनम्। यथा नागम्—सर्पमिव। नाग—सर्पः। ८। ऊर्मिमालिनम्—तरङ्ग-सङ्कुलम्। अ[illegible]—[illegible]। क्षोभितम्—विचालितम्। उपप्लुतम्—राहु-ग्रस्तम्। उक्तानृतम्—उक्तम् (भाषितम्) अनृतम् (मिथ्या) येन तम् मिथ्या-भाषणात् निष्प्रभम् इत्यर्थः। ९। अचिन्तितम्—न (चिन्तितम्) [illegible] सं-क्षुब्धतरः—नितरां विचलितः। समुद्र इव पर्वणि—यथा पर्वणि [illegible] समुद्रः [illegible] भवति तथा। ११। अपराद्धम्—अपराधः कृतः। प्रतिपद्यते—उच्चारयति। कच्चित्—आशंसा, लाघवेन—बुद्धि हीनतया। १२। आयास—खेद।

स तदा पितुराननम् पूर्वं, पितृ-वत्सलः,
दृष्ट्वा, तं चिन्तयामास तत् तदुद्विग्न मानसः। १३

स दीन इव शोकार्तो विषण्ण-वदनद्युतिः
कैकेयीमभिवाद्यैव रामो वचनमब्रवीत्,— १४

"देवि, किन् नु मयाज्ञानादपराद्धं मही-पतेः,
विवर्ण-वदनो दीनो येन मां नाभिभाषते ? १५

शारीरो मानसो वापि कश्चिदेनं न बाधते,
सन्तापो वाभिघातो वा। दुर्लभं हि सदा सुखम्। १६

कच्चिन् न भरते किञ्चित्, कुमारे प्रिय-नन्दने,
शत्रुघ्ने वाप्य-कुशलं, देवि, मातृषु वा पुनः। १७

कच्चिन् मया नापकृतम्-अज्ञानाद् येन वा पिता
कुपितस्—तन् ममाचक्ष्व ; त्वं चैनं वै प्रसादय। १८

पितरं परितुष्टे हि, कृत्वा वा किञ्चिद-प्रियम्,
नोत्सहे जीवितुं, देवि ! सत्यमेतद् ब्रवीमि ते। १९

यतः शरीरस्योत्पत्तिरस्य, मे जीवितस्य च,
कथं नामाप्रियं तस्य कृत्वा जीवितुमुत्सहे ? २०

प्रभुः, शरीर-प्रभवः, प्रिय-कृद्, हित-दो, वरः,
हितानामुपदेष्टा च—प्रत्यक्षं दैवतं पिता। २१

न किञ्चित् परुषं कच्चिदभिमानात् पिता मम
क्रुद्धयोक्तो भवत्याद्य, येनास्याकुलितं मनः। २२

१५। किम् नु—सम्भवत, किम्। १६। अभिघात—यातना। १८। अपकृतम्
—अनिष्टं कृतम्। आचक्ष्व—कथय। २०। नाम—सम्भवत', possibly. उत्सहे—

एतदाचक्ष्व मे, देवि ! याथातथ्येन पृच्छतः,
किमाविश्य विकारोऽयम् पूर्वोऽस्य महीपतेः । २३

यद् ब्रूयात् तनौ शस्त्रं विशेयमपि पावकम्,
भक्षयेयं विषं तीक्ष्णं, मज्जेयमपि सागरे । २४

यथैव मे पिता पूज्यस्त्वमप्यम्ब तथैव मे ;
तस्मात् त्वमेव मां ब्रूहि, यद् राज्ञोऽस्य चिकीर्षितम् । २५

पतेद् द्यौः, पृथिवी शीर्येच्छोषं जल-निधिर्व्रजेत्,—
शैलेष्वपि न तु ब्रूयामनृतं कथंचिदप्यहम् ।" २६

तमार्जवसमायुक्तं सा विदित्वा सत्य-वादिनम्,
उवाच वाक्यं कैकेयी, मन्थरा वाक्य दूषिता,— २७

"पुरा, देवासुरे युद्धे, पित्रा ते, रघु नन्दन,
शुश्रूषितेन प्रीतेन, मह्यं दत्तं वर-द्वयम् । २८

मयाद्य याचितस्तत्र भरतस्याभिषेचनम्,
तव निर्वासनं चैव वर्षाणि हि चतुर्दश । २९

अद्यैव च त्वया, राम, गन्तव्यं, वचनात् पितुः,
वन-वासं समुद्दिश्य नव वर्षाणि पञ्च च । ३०

...र्हसि।२२। शस्त्र —क्षुरिकादि अस्त्रम्। तनि-ब्र —बोधिका-दाता। देवतम्—देवता। २३। याथातथ्येन—तत्त्वतः, यथार्थतः। तत्त्वम्—यथार्थम्, सत्यम्।२४। विशेयम्—प्रवेष्टुमिच्छामि। प्रार्थनायां लिङ्, पाणिनि, ३।३।१६१। पावक —वह्निः। २६। पतेत्—पतेदिति यावत्। 'हेतु-हेतुमतोर्लिङ्'—पाणिनि, ३।३।१५६। द्यौः—स्वर्गः। शीर्येत्—विदीर्येत्, ... जल निधि —समुद्र। शैलेषु—पर्वतेषु, अचलेषु ... वितथम्—अ-सत्यम्, मिथ्या। २७। आर्जवम्—ऋजुम्, सरलम्। सत्यवादिनम्। प्रथमा पंक्ति —'तमार्जव समायुक्तमनार्या सत्यवादिनम्' इति प्रतीच्याः पठन्ति।

यदि सत्य-प्रतिज्ञं त्वं पितरं कर्तुमिच्छसि,
आत्मानमपि वा कर्तुं यदि सत्यं व्यवस्यसि, ११

सप्त सप्त च वर्षाणि ततो वन-चरो भव,
त्यक्त्वा राज्यं—दिशं ह्येतां, चीराजिन-जटा-धरः।" १२

अथैतद् वचनं श्रुत्वा कैकेय्या समुदाहृतम्,
स्मितं कृत्वा ततो राम इदं वचनमब्रवीत्,— १३

"एवमस्तु—निवत्स्यामि वने, चीर-जटा-धरः,
चतुर्दशैव वर्षाणि, प्रतिज्ञां पालयन् पितुः। १४

इदं तु ज्ञातुमिच्छामि,—किमर्थं मां स्वयं गुरुः
नाज्ञापयति, विश्रब्धं प्रेष्यमात्म-वशानुगम्? १५

महानतुग्रहो मे स्यादाज्ञाप्तस्य महात्मना।
मयि भृत्ये च पुत्रे च किं राज्ञो, देवि, गौरवम्? १६

दैवतं हि प्रभुश्चैव पिता राजा गुरुश्च मे।
अस्याज्ञां शिरसा गृह्य, करिष्यामि यथात्थ माम्। १७

न च मन्युस्त्वया कार्यस्तथ्यं मे वदतो वचः—
यास्यामि—भव सु-प्रीता—वनं, चीर-जटा-धरः। १८

गुरोरिष्टस्य, विदुषो, धर्म-ज्ञस्य, महात्मनः
पितुः, पुत्रः कथं नाम न कुर्यात्, मद्-विधो, वचः? १९

११। व्यवस्यसि—चेष्टाकर, करमे। १५। प्रेष्य—दास। १६। आज्ञाप्त—आज्ञप्त (आज्ञा-प्राप्त), चाहिए। गौरवम्—सम्मान। १७। गृह्य—ग्रहीता। च वक्तासिति की ज्यादा। आत्थ (आह्+थल)—कहते। सकते भी लिए। १८। मन्यु—क्रोध। तथ्यम्—यथार्थम्। १९। इष्टस्य—वाञ्छितस्य, प्रियस्य।

यदीयसा कालम्—यदृमः यतः—दिन मासकम् । ४९

अन्योऽयं तु ममायत्तं—दृश्यं एकोन यत्—
अनर्गलविर्षं राज्ञा यत् मामाचरति व्यसम् । ५०

यत् हि राज्यं दारां च प्राणानिष्टान् धनानि च
भरताय प्रदास्येऽहं अप्रमादाभिचोदित — ५१

किं पुनर्मनुजेन्द्रेण स्वयं पित्रा नियोजितः
तदर्थं प्रसादयस्यपि कैकेयि मामकम् । ५२

नदाम्यापद् राज्यमध्यामम्यपि च स्वयम्,
नीतिश्चापद्यमर्थं—प्रीतो भवतु मे पिता । ५३

गच्छन्तस्तु दूताः शीघ्रजवैर्हयैः,
भरतं मातुल कुलादुपावर्तयितुं नराः । ५४

एषोऽहमद्य गच्छामि वन-वासं, इत स्वयः,
पितुर्निदेशात्, कैकेयि, तव वा, हृष्ट मानसे ।" ५५

इति राम वचः श्रुत्वा, कैकेयी, हृष्ट मानसा,
प्र-स्थानं प्रत्याशे, त्वरयामास राघवम्,— ५६

"एवं भवतु—यास्यन्ति दूताः शीघ्रजवैर्हयैः,
भरतं मातुल कुलादुपावर्तयितुं नराः । ५७

तव त्वहं क्षमं मन्ये नोत्सुकस्य विलम्बनम् ।
राम, तस्मादितः शीघ्रं वनं त्वं गन्तुमर्हसि । ५८

५०। मर्षयन्—क्षमन् दु चन। ५१। [illegible]—[illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]—[illegible]। [illegible] —[illegible] [illegible]। ५३। [illegible]—[illegible]। उपावर्तयितुम्—[illegible], [illegible]। ५५। [illegible] —[illegible]। ५६। प्र-स्थानं प्रत्याशे—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible]। ५८। गन्तुमर्हसि—[illegible]।

न त्वामुपाहृते यत्तु स्वयं ब्रीड़ान्वितो नृपः।
मा तेऽत्र संशयोऽस्त्वन्यो, मा मन्युं कुरु, राघव। ४८
यावत् त्वं न वनं यातः पुरादस्माद् भविष्यसि,
तावन् न ते पिता, राम, स्नास्यं प्राप्स्यति, दुःखितः।" ५०

निमीलितेक्षणो राजा, श्रुत्वैतद् दारुणं वचः
कैकेय्याः, शङ्कमानाया—लुब्धाया—राम-निर्ययम्, ५१
सु-दीर्घं हा हतोऽस्मीति वाक्यमुक्त्वा, सु-दुःखितः,
मूर्च्छामुपागमद् भूयः, शोक-वाष्प-परिप्लुतः। ५२

तद्-प्रियमति-क्रूरं वाक्यं, हृदय-दारुणम्,
श्रुत्वा न विव्यथे रामो, वचनं चेदमब्रवीत्,— ५३
"नाहमर्थ-परो, देवि, न राज्येप्सुर् न चानृती;
सत्य-वाक् शुद्ध-भावोऽस्मि—कस्मान् मां परिशङ्कसे? ५४
यत् तवापि भवेत् किञ्चिच्छक्यं कर्तुं हितं मया,
कृतं तदिति विद्धि त्वं, त्यक्त्वा प्राणानपि प्रियान्। ५५
अनुक्तोऽप्यत्र गुरुणा, भवत्या वचनादहम्
वने वत्स्यामि विजने, नव वर्षाणि पञ्च च। ५६
नूनं मयि न कल्याणं सम्भावयसि किञ्चन,
यत् त्वया भरतस्यार्थे राजा विज्ञापितः स्वयम्। ५७

४८। उपाहृते—[illegible]। ब्रीडा—लज्जा। ५०। यातो भविष्यसि—[illegible] [illegible] [illegible] भविष्यति [illegible]। ५३। हृदय-दारुणम्—हृदय-दारणम्, हृदय विदारणम्, heart-rending ५४। पर—निष्ठ, आसक्तः। अर्थ-परः—धन-पर, धनेच्छु। अनृती—[illegible] [illegible] [illegible]।

इत्थम् शोचन्, विलपन्, राजा, कैकेयीं प्रति
गर्हन् कष्टात् दशां प्रापत् महाकष्टां । ५८

राजानं तु क्लिष्टं कृत्वा, कुत्रचित्, राज्ञ्यै-सुमन्त्रः,
प्राह, किं नाम यं देवि त्वदा कष्टमापादितम् ? ५९

तत्र रामानयनाय, कैकेयी प्रेरयत् च,
अद्यैव वन गमनाय रामस्तु—सुमित्रो भव । ६०

अतः, रामस्य राज्यं तत्रैव तदा भूयम्,
तदा भवता कर्तव्यम्—एव धर्मः सनातनः ।" ६१

इति रामकथा: श्रुत्वा, शोक-वाष्प परिप्लुतः,
देवम् अन्तःपुरे, कृतान्जलिः शोकसन्तापम् । ६२

नि-श्वस्य पितुः, पादौ शिरसा सोऽभिवाद्य हि,
कनीयसीं च केकयीं कृत्वा पादाभिवन्दनम्, ६३

कृताञ्जलिर्दशरथं कैकेयीं च प्रदक्षिणम्
कृत्वा, राममातृगृहात् निर्जगाम सत्वरात् पितुः । ६४

तं बाष्प-परिदृष्टाक्षो लक्ष्मणः, श्रम लक्ष्मण,
निर्गच्छन्तं सु-दुर्धर्षमनुजगाम पृष्ठतः । ६५

रामोऽभिषेचनिकं द्रव्यं कृत्वा वामं प्रदक्षिणम्,
शनैर्जगाम, सापेक्षा, दृष्टिं तत्रापि चालयन् । ६६

६० । कैकेयी—विदेश-राज-दुहिता भार्या । प्रदिक्षय—भवा । ६१ । यद्-देव—
रघुपतेः । वनवं-प्रकरणम् । पाञ्चाल ५ । ३० ६२ । पश्चि—[illegible] । दुर्धर्ष—दुर्धर्ष,
अ-जेय । ६६ । दक्षिण दक्ष-भाग द्रव्यापन-प्रमुख । कृत्वा प्रदक्षिणम्—
। [illegible] [illegible] । [illegible] — [illegible] ।

ततस्तद् हि गमनम् दुःखं पितुरासन् वियोग जम्,
निष्क्रम्यान्तः-पुरात् तस्मात्, स स्वगृहं पुनर्जनम् । ६७

दृष्ट्वा च, स, स्थितं सूतं, प्रतिपूज्य यथार्हतः,
जगाम, त्वरितो, द्रष्टुं मातरं च निवेशने । ६८

दुःखसन्तापितं तस्य न कश्चिद् बुबुधे जनः
—सम्पन्न वर्जितैर्लोकैः—धृति संयत चेतसः । ६९

न चापि धन-सम्पूर्णां त्यजतोऽस्य वसुन्धराम्,
वर्तते स्म विमुग्धस्य, लक्ष्यते चित्त विक्रिया । ७०

मनसैव महद् दुःखमुद्यच्छन्, धृतिमाश्रितः,
जगाम मातुः, तद् दुःखं स्वयं वेदयितुं, स्वकम् । ७१

नवमः सर्गः ।

मातृ-दर्शनम् ।

प्रविश्य चैव त्वरितो रामो मातुर्निवेशनम्,
ददर्श मातरं तत्र देवागारे, व्रत-व्रताम्, १

कृताञ्जलिं, देव-परां, स्थितां, मङ्गल-वादिनीम्,
अर्चयन्तीं पितॄंश्चैव देवांश्चानन्य-मानसाम् । २

६८ । यथार्हत —यथा-योग्यम । निवेशनम्—गृहम् । ६९ । धृतिः—धैर्यम् । संयतम् —बद्धम्, नियमितम् ।७०। लक्ष्यते—अलक्ष्यत, मुख वर्ण-परिवर्तनादि-चिह्नैरज्ञायत । कथायामपि अतीतयोर्मध्ये वर्तमान-प्रयोगो न युज्यते ।७१। वेदयितुम्—ज्ञापयितुम् ।

१ । आगारम्, अगारम्, गृहम्, आलय । व्रत-व्रता—अनुष्ठित व्रता । २ । देव-परा—देवार्पित-चित्ता । स्थिता—दण्डायमाना । मङ्गलम्—आशीर्वचनम् । मङ्गल-वादिनी—आशीर्वचनमुच्चारयन्ती ।

तामवेक्ष्य ततो रामो ववन्दे, विनयान्वितः,
उवाच चैनाम्, अभ्येत्य, रामोऽहमिति, नन्दयन्। ३

सा च दृष्ट्वैव तनयं, मातृ-नन्दनमागतम्,
अभ्यनन्दत वात्सल्याद्, वत्सं गौरिव वत्सला। ४

स, माता, समभिप्रेत्य, परिष्वक्तोऽभिनन्दितः,
पूजयामास तां देवीम्, अदितिं मघवानिव। ५

तमुवाच ततो हृष्टा कौसल्या प्रियमात्मजम्,
प्रयोजयन्ती पुत्रस्य प्रिय-हृदार्थमाशिषः,— ६

"वृद्धानां, पुत्र, सर्वेषां राजर्षीणां, महात्मनाम्,
प्राप्नुह्यायुश्च कीर्तिं च, धर्मं च स्व-कुलोचितम्। ७

सत्य-प्रतिज्ञं पितरं पश्य, राघव,—मा चिरम्
अद्य हि त्वां पिता, राम, यौवराज्येऽभिषेक्ष्यति।" ८

एवं ब्रुवाणां कौसल्यां रामो वचनमब्रवीत्
कैकेयी-वाक्य-सन्तप्त, ईषदाकुल-चेतनः,— ९

"अम्ब, न त्वं प्र-जानासि, महद् व्यसनमागतम्
तव दुःखाय महते, वैदेह्या, लक्ष्मणस्य च। १०

कैकेय्या भरतस्यार्थे राज्यं राजाभियाचितः,
सत्येन परिग्रह्यादौ ; तेन चास्यै प्रतिश्रुतम्,— ११

३। नन्दन—आनन्द-वर्धन। ५। समभिप्रेत्य—अभेत्य, समीपमागत्य। अदितिः—दक्ष-प्रजापतेः कन्या वा कश्यप-पत्नी देव-माता च। मघवान्—इन्द्र। परिष्वक्त—आलिङ्गित। ६। प्रियम्—मङ्गलम्, कल्याणम्। ८। मा चिरम्—अ-चिरम्, शीघ्रम्। १०। महत्—विपद्।

भरताय महा-राजो यौवराज्यं प्रदास्यति,
मां पुनर्वन-वासाय नियोजयति साम्प्रतम् । १२

सोऽहं वत्स्यामि वर्षाणि वने, देवि, चतुर्दश,
स्वादूनि हित्वा भोज्यानि, फल-मूल-कृताशनः ।" १३

इति राम-वचः श्रुत्वा, सा पपात, तपस्विनी
कौशल्या, दुःख-सन्तप्ता, निकृत्ता कदली यथा । १४

स तां निपतितां दृष्ट्वा भूमौ, मातरमातुराम्
राम उत्थापयामास, दुःखितां, गत-चेतनाम् । १५

उपावृत्योत्थितां दीनां, वडवामिव विह्वलाम्,
ममार्ज पाणिना रामः, पांशुना परिगुण्ठिताम् । १६

अथ किञ्चित् समाश्वस्य, कौशल्या, दुःख-मोहिता,
उदीक्ष्य, रामं प्रोवाच वाष्प-गद्गदया गिरा,— १७

"न प्राप्त-पूर्वं कल्याणं मया पति-परिग्रहात् ;
चार्शंसितं मे सु-चिरं, त्वत्तोऽपि प्राप्नुयामिति । १८

तदद्य वि-फली-भूतं मया, राम, वि-चिन्तितम्—
दुःखानामेव पुत्राहं विहितात्यन्त-भागिनी । १९

सा बह्वन्य-मनो-ग्लानि वाक्य, हृदय-च्छिदः,
सहिष्येऽहं, स-पत्नीनाम-वराणां, वरा सती । २०

१३। अशनम्—भोजनम्। १४। तपस्विनी—दीना, अनुकम्पार्हा। निकृत्ता—छिन्ना। १५। आतुरा—कातरा। १६। उपावृत्य—भुवि लुठनं कृत्वा। वडवा—घोटकी। विह्वला—विवशा। पांशुना—धूलिना। परिगुण्ठिताम्—समावृताम्। १७। समाश्वस्य—स्थिरी-भूय। उदीक्ष्य—मिथे अवलोक्य। १८। चार्शंसितम्—आकाङ्क्षितम्, आशा आसीत् इत्यर्थः। अपि—अवधारणे। २०। हृदय-च्छिदः

तद्-भद्र दुःखमिदं घोरं, पुत्रक, सोक्ष्ये ।
अद्यैव मरणं मेऽस्तु—को वार्थो जीवितेन मे ? २१

नियमार्थोपवासाश्च ये मया त्वत्-कृते कृताः,
ते मे ऽद्य विफली-भूता, वनं सं-प्रस्थिते त्वयि । २२

न श्रोतव्यं त्वया, राम, पितुः कामवतो वचः ।
इहैव वस—किं ते ऽसौ राजा वृद्धः करिष्यति ?" २३

तथा तामातुरां दृष्ट्वा कौशल्यां राम-मातरम्
उवाच लक्ष्मणः श्रीमान् तत्-काल-सदृशं वचः,— २४

"न रोचते ममाप्येतद्, आर्ये, यद् राघवो वनम्,
त्यक्त्वा राज्यम्, इतो गच्छेत्, स्त्री-वाक्येन प्रचोदितः । २५

विपरीतम्, अति-वृद्धः, स्त्री-जितः, काम-लालसः,
राजा किमिति न ब्रूयात्, कैकेय्या वशमागतः ? २६

नापराधं हि पश्यामि, न दोषमणुमप्यहम्
रामस्य, येन राष्ट्रायं राष्ट्रात् निर्वास्यते वनम् । २७

यावदेव न जानाति कश्चिदर्थमिमं नरः,
तावदेव मया सार्धमात्म-स्थं कुरु शासनम् । २८

—हृदय विदारिका । अ-बराकाम्—कृपणीदीनाम् । वशा—स्त्री । २१ । अर्थः—प्रयोजनम् । २२ । त्वत्-कृते—तव कृते, त्वदर्थम् । २३ । कामवत —काम-वशं गतस्य । २४ । तत्-काल-सदृशम्—तत कालोचितम् । २५ । प्रचोदित —प्रेरित । २६ । विपरीतम्—विरुद्धम्, न्याय-विरुद्धम्, अनुचितम् । काम-लालस —रति-लोलुप । किमिति—केन हेतुना, किमर्थम् । २७ । अपराध —पित्रादीन् प्रति कर्त्तव्य-विहितमा-चरणम् । दोष —प्रजा वधादि-रूप पातकम । राष्ट्रम्—राज्यम्, देश । इमम्—अद-निर्वासन-रूपम । अर्थं —विषय । तावदेव—तत पूर्वमेव । आत्म स्थम्—आत्माधीनम् । शासनम्—Government २८—२९ । राम प्रति लक्ष्मणोक्ति ।

भृत्ये तै मयि पार्श्व-स्थे राज्य-प्राप्त्यर्थमुद्यते,
यौवराज्याभिषेकस्य विघातं कः करिष्यति ?　　२८

निर्मनुष्यामयोध्यां हि कुर्यां, राम, शितैः शरैः—
यौवराज्य-विघातं ते यः कुर्वीत नृपाज्ञया,　　३०

भरतस्यापि वा पक्षं यो गृह्णीयाद् चेतनः,
तं पापमहमद्यैव प्रेषयामि यम-क्षयम्।"　　३१

इत्येतद् वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणस्य, महात्मनः,
उवाच रामं कौशल्या, दुःख-शोक-परिप्लुता,—　　३२

"भ्रातुस्ते वचनं, राम, श्रुतं, भक्तिमतो, हितम्;
एतदेव, विमृश्याशु, क्रियतां, यदि रोचते।　　३३

यथैव राजा पूज्यस्ते, तथाहमपि, पुत्रक;
ममाप्यतस्ते वचनात् न गन्तव्यमितो वनम्।"　　३४

विलपन्तीं तथा, दीनां कौशल्यां दुःख-मूर्च्छिताम्,
उवाच रामो, धर्मात्मा, वचनं, धर्म-संहितम्,—　　३५

"नास्ति शक्तिः पितुर्वाक्यं समतिक्रमितुं मम;
प्रसादये त्वां शिरसा—करिष्ये वचनं पितुः।　　३६

जामदग्न्येन रामेण जनन्याः, किल, धीमता,
शिरश्छिन्नं, परशुना, कृतस्य पितुराज्ञया।"　　३७

इत्येवमुक्त्वा कौशल्यां, रामो लक्ष्मणमब्रवीत्,—
"जानामि लक्ष्मणाहं ते भक्ति-भावमनुत्तमम्।　　३८

२८। विघात—व्याघात, प्रतिबन्ध। ३०। शितैः—शाणितैः, तीक्ष्णैः। ३१। यम-क्षयम्—यमालयम्। ३३। विमृश्य—विचार्य। ३५। धर्म-संहितम्—धर्म-सङ्गतम्।

अहो कष्टमहो दुःखं, यत् पापं कर्तुमिच्छसि।
मा भूत् स कालः, सौमित्रे, यदाहं शासनं पितुः ३९
इच्छेयं समतिक्रम्य मुहूर्त्तमपि जीवितुम्।
साधु, लक्ष्मण, संशाम्य, मम चेदिच्छसि प्रियम्। ४०
धर्मे स्थितिः परो लाभो, धर्मो धारयते धृतः।
न च धर्मो धृतो मेऽस्य पितुराराधनाद् ऋते।" ४१

इत्युक्त्वा वचनं रामो लक्ष्मणं, लक्ष्मि-वर्धनम्,
उवाच भूयः कौशल्यां, प्राञ्जलिः, शिरसा नतः,— ४२
"अनुजानीहि मां, देवि। करिष्ये शासनं पितुः;—
गच्छेयं त्वदनुज्ञातो, निर्व्यलीकेन चेतसा।" ४३
इत्युक्त-वचनं रामं बभाषे लक्ष्मणस्तदा,
स-प्रकम्पं, स्थितं धर्मे, पुरन्दरमिवानुजः,— ४४
"शोक-नाथ, गतिर्या ते सा ममापि भविष्यति—
वने वत्स्याम्यहमपि, शुश्रूषा-निरतस्तव। ४५
त्वया त्यक्तामहमपि परित्यक्ष्ये पुरीमिमाम्;
त्वद् ऋते न हि वस्तुं मे स्वर्गेऽपि रमते मनः।" ४६

सोऽनुनीतो बहु-विधं लक्ष्मणेन, यशस्विना,
बाढमित्यब्रवीद् रामो लक्ष्मणं, भ्रातृ-वत्सलम्। ४७

४०। साधु—पर्याप्तम्, अलमति-विस्तरेण। संशाम्य—निवृत्तो भव। ४१। परः, परम—श्रेष्ठ, प्रधान। ४३। निर्व्यलीकेन—दुःख-शून्येन। ४४। पुरन्दर—पुराणि (नगराणि) दारयति (विदारयति) य स, इन्द्र। [पुरन्दरस्य] अनुजः (कनीयान् भ्राता)—उपेन्द्र, विष्णु। ४६। परित्यक्ष्ये—परित्यक्ष्यामि। आत्मने पदमार्षम्। त्वद् ऋते—त्वां विना। ऋते-योगे पञ्चमी। ४७। बाढम्—एवमस्तु।

दशमः सर्गः ।

मात्रागमनम् ।

तथा तु रामं गमने दृढ-व्रतं
समीक्ष्य देवी, जननी महातुरा,
उवाच भूयो, हृदयेन तप्यता,
सुतोक्षिता, दुःख परिप्लुता भृशम्,— १

"यदि धर्मं पुरस्कृत्य, पुत्र, वर्तितुमिच्छसि,
ततो मे वचनं धर्म्यं शृणु, धर्म-भृतां वर ! २

आशया परया, राम, शिशुस्त्वं परिपालितः ;
तत् समर्थोऽद्य मां दीनां परिरक्षितुमर्हसि । ३

साहं ते पितृतो, राम, धर्मतो गौरवाधिका,—
माननीया विशेषेण, यथा धर्म-विदो विदुः । ४

अतो ममापि ते कार्यं शासनं, गुरु-वत्सल !
अभिषिच्यस्व धर्मेण राज्ये, राजीव-लोचन !" ५

अथानुनेतुं चक्रेऽसौ मातरं, यत्नमास्थितः,
प्रश्रितैर्मधुरैर्वाक्यैर्हेतुमद्भिर, राघवः,— ६

"मम चैव भवत्याश्च राजा प्रभवति प्रभुः ,
न प्रभुत्वमतस्तेऽस्ति मम, देवि, निवर्तने । ७

१। हृदयेन तप्यता—तप्यमानेन हृदयेन। उपलक्षिता इति शेषः। समाय-काम-हृदया इत्यर्थः। परस्मैपदमार्षम्। ६। 'अनुनेतुं चक्रेऽसौ मातरम्'—अनुनेतुमिति वैदिक-रीत्या स-कर्मक-क्रिया धर्मवत्तुमुन्-प्रत्ययान्तादनुनेतु-शब्दात् कर्मणि द्वितीया। प्रश्रितैः—विनीतैः। हेतुमद्भिः—युक्ति-युक्तैः।

कुले जातासि, विस्तीर्णे, राघाम-मित-तेजसाम्,
अनुपाख्यात-यशसां कोशलानां, महात्मनाम्। ८
कुल-शील-गुणाचार-धर्मज्ञासि, पति-व्रते!
सा कथं शासनं भर्तुरतिवर्तितुमर्हसि?"

इत्युक्ता सा प्रियं पुत्रं बाष्प-पर्याकुलं वचः
उवाचेदं,—"स-पत्नीनां वस्तुं मध्ये न मे क्षमम्। ९
नय मामपि, पुत्र, त्वं वनं, वन्य-मृगाकुलम्,
यदि ते गमने बुद्धिः कृता पितुरपेक्षया।" १०

तां तथा ब्रुवतीं रामः पुनर्वचनमब्रवीत्,
"जीवत्-पत्याः स्त्रिया भर्ता दैवतं, न पुनः सुतः। ११
अतो नार्हस्यहं नेतुं स्वामिनो नगराद् वनम्।
महात्मा वा दुरात्मा वा, पतिरेव गतिः स्त्रियाः; १२
किं पुनर्नृपतिर्, देवि, महात्मा, दयितश्च, ते?
मत्तोऽधिकतरां पूजां भरतादप्यवाप्स्यसि। १३
यथा तु, मयि निष्क्रान्ते, पुत्र-शोकेन मे पिता
पति-मार्गं न सन्तप्येत्, तथा त्वं कर्तुमर्हसि। १४
न ते राजा किञ्चिदपि वक्तव्यो मदपेक्षया,
प्रतीपमप्रियं वापि, न च कार्यं—प्रसीद मे।" १५

इत्येवमुक्ता रामेण, कौशल्या, धर्म-दर्शिनी,
तथेत्युवाच, दुःखार्ता, रामं, स-प्रस्थितं वनम्, १६ १७

९। अतिवर्तितुम्—अतिक्रमितुम्, उल्लङ्घितुम्। ११। वति—वाचय।
१४। सन्तप्येत—सन्तप्यत। [illegible]। १६। प्रतीपम्—प्रतिकूलम्।

निवृत्तं च तदा रामं विज्ञाय गमनोत्सुकम्,
माताऽऽत्मजं स्वस्त्ययनं कर्तुं समुपचक्रमे । १८

सा, निरस्य ततो बाष्पमुपस्पृश्य जलं शुचि,
चकार देवी रामस्य ततः स्वस्त्ययन-क्रियाम् । १९

सुमनोभिश्च गन्धैश्च मनोज्ञैर्बलिभिस्तथा
देवानभ्यर्च्य विधिवत्, प्रणम्य च, शुभ-व्रता, २०

गन्ध-माल्य हविः-शेषं रामाय प्रतिपाद्य च,
मूर्ध्नि चैनमुपाघ्राय, परिष्वज्य च पीडितम्, २१

रक्षो-घ्नीमोषधीं पाणौ दक्षिणेऽस्य बबन्ध सा,
राम-स्वस्त्ययनार्थं हि मन्त्रमेतं जजाप च,— २२

"यत् मङ्गलं महेन्द्रस्य सर्व-देवैः पुरा कृतम्,
वृत्रं हन्तुं प्रयातस्य, वत्स, तत् तेऽस्तु मङ्गलम् । २३

यत् मङ्गलं सु-पर्णस्य विनताकल्पयत् पुरा,
अमृतार्थं प्रयातस्य, तत् ते भवतु मङ्गलम् ॥ २४

आगमास्ते शिवाः सन्तु, सिध्यन्तु च मनो-रथाः,
सुखेन यातु कालस्ते, स्वस्ति प्राप्नुहि, राघव !" २५

१८। समुपचक्रमे—आरेभे। [वृत्ति-सर्ग-तायनेषु] उप पराभ्यां [क्रम आत्मनेपदम्]'—पाणिनि, १।३।३९। १९। निरस्य—निरस्य। २०। सुमनोभिः—पुष्पैः। बलिभिः—पूजोपहारैः। २१। हविः—हवनीय द्रव्यम्। प्रतिपाद्य—दत्त्वा। परिष्वज्य—आलिङ्ग्य। २२। रक्षो-घ्नी—राक्षस-हन्त्री। २४। सु-पर्णः—गरुडो नाम पक्षी। विनता—दक्ष-प्रजापतेः सा कन्या या कश्यपस्य पत्नी अरुण-गरुडयोर्माता च। 'अमृतार्थं प्रयातस्य'—पुरा किल विनता स्व-पत्न्या नाग-मातुः कद्र्वाः स्वल्प-पणेन बद्धा तस्या दास्यं भेजे, गरुडस्तु मातृ-दास्यं खण्डयितुं सर्प-गण-प्रार्थनया अमृताय इन्द्र-पुरं प्रतस्थे, देवान् विजित्य तत् नाग-गण-सकाशमानिनाय च। २५। आगम—आश्रय। शिव—शुभ-प्रदः। स्वस्ति—मङ्गलम्।

एका-दशः सर्गः।

पति-व्रता।

वि-राजयन् राज-सुतो राज-मार्गं, जनैर्वृतम्,
हरन्निव जनौघस्य हृदयानि, जगाम, सः। १

वैदेह्यपि च तत् काले, तत्-परानन्य-मानसा,
तस्थौ स्व-वेश्म-मध्ये, सा, रामागमन-काङ्क्षिणी। २

प्रविवेशाथ सहसा रामो वेश्मात्मनस्तदा,
भक्तिमद्भिर्जनैः कीर्णं, ह्रिया किञ्चिदवाङ्-मुखः। ३

ईषद्-दीन-मुखः, श्रान्तो, मनो-दुःख-समन्वितः,
नाति-हृष्ट-मनाः, सीतां ददर्शाथ, प्रविश्य, सः, ४

तत्-परां, वेश्म-मध्य-स्थां, विनयावनतां, स्थिताम्,
विनयाचार-सम्पन्नां, प्राणेभ्योऽपि प्रियां प्रियाम्। ५

सा तु दृष्ट्वैव भर्तारं, प्रत्युद्गम्य प्रणम्य च,
राम-पार्श्वे स्थिता देवी, रामं दीन-मुखं तदा ६

अभि-वीक्ष्य, वरारोहा, वेपमानेदमब्रवीत्,
दृष्टान्तर्गत-दुःखार्तं, किमेतदिति विह्वला,— ७

१। वि-राजयन्—शोभयन्, वि दीपयन्। वृतम्—आच्छादितम्। ३। कीर्णम्—आकीर्णम्, समाकीर्णम्, व्याप्तम्। ह्रिया—[सीतायै कथमिदमप्रियं स्व-माता-पितृ-कृतं कथयामि इति] लज्जया। अवाङ्-मुख —अधो मुख। ४। श्रान्त —क्षीण, दुर्बल, म्लान। ५। प्रिया—द्वितीय प्रिया-शब्दो भार्या-वाचक। ७। वरारोहा—नितम्बिनी, सु-नितम्बा, उत्तमा स्त्री। वेपमाना—[भर्तुर्दीन मुखत्वादि-दर्शनात्] कम्पमाना।

"किन्नु न बार्हस्पत्यो योगो मृगः पुष्येण, राघव,
प्रोच्यते ब्राह्मणैः प्राज्ञैः, केन त्वमसि दुर्मनाः ?" ८

एवं ब्रुवाणां तां रामो, ज्ञात-शङ्का, स, मैथिलीम्,
उवाचेदं वचो धीरः, स्वर-गाम्भीर्यमास्थितः,— ९

"मया वर्षाणि वस्तव्यं चतुर्दश वने, प्रिये !
भरतेनाप्ययोध्यायां राज्यं भाव्यम्, च-निन्दिते ! १०

सोऽहं त्वामागतो द्रष्टुं, प्रस्थितो विजनं वनम्;
आपृच्छे ! धैर्यमालम्ब्य मामनुज्ञातुमर्हसि । ११

श्वश्रूं च श्वशुरं चैव, मम त्वं, समुपाश्रिता,
शुश्रूषा परमा भूत्वा, यावदागमनं मम । १२

मद्-व्यपाश्रय-जं मानमाश्रित्य, वर-वर्णिनि !
भरतस्य समीपेऽहं न ते स्तुत्यः कदाचन । १३

ऐश्वर्य-मद-मत्ता हि न सहन्ते पर-स्तवम्,
तस्मात् त्वया गुणाः स्तुत्या, भरतस्याग्रतो न, मे । १४

अहं हि पितरं सत्यं चिकीर्षुस्तन्-नियोगतः
वनमद्यैव यास्यामि—कुरु त्वं हृदयं स्थिरम् । १५

मयि याते, तु, कल्याणि, वनं मुनि-जन प्रियम्,
व्रतोपवास-रतया भवितव्यं त्वया, प्रिये । १६

८। बार्हस्पत्यो योगः—बृहस्पति-देवताको योगः चन्द्रेण इति शेषः । ९। स्वर-गाम्भीर्यम्—स्वाभाविक-स्थैर्यम्। ११। प्रस्थितः—प्रस्थास्यमानः । आ-प्रच्छायां भविष्यति वर्तमानार्थे प्रत्ययः । १३। व्यपाश्रयः—आश्रयः । वर-वर्णिनी—श्रेष्ठाङ्ग-रागा, उत्तमा इत्यर्थः । १५। चिकीर्षुः—कर्तुमिच्छुः ।

कल्यमुत्थाय, देवानां कृत्वा पूजाभिवादनम्, १७
वन्दितव्यो दशरथः, पिता मे, दैवतं यथा।

मातरश्चैव मे सर्वा, यथा-क्रमम-शेषतः, १८
त्वयार्चनीयाः सततं—समा हि मम मातरः।

भ्रातरौ चापि मे, सीते, प्राणेभ्योऽपि प्रियावुभौ, १९
त्वया भरत-शत्रुघ्नौ द्रष्टव्यौ भ्रातृ-पुत्रवत्।

न वक्तव्योऽप्रियं, सीते, मत्-प्रीत्या भरतस्त्वया; २०
स हि राजा गुरुश्चैव देशस्यास्य, प्रियश्च मे।

त्वं च तेनेह भर्तव्या, वनं विप्रोषिते मयि; २१
तस्मात् मात्रेव निर्वेयाचेल-पिण्ड-भृतिं ततः।

मम माता च कौसल्या, वृद्धा, मच्छोक-कर्शिता, २२
मत्-प्रियार्थे, प्रिये सीते, शुश्रूषानन्य-चित्तया।"

इत्थ-प्रियमिदं वाक्यं श्रुत्वा, सा प्रिय-भाषिणी, २३
साश्चर्यमिव भर्तारं सीता वचनमब्रवीत्,—

"आर्य-पुत्र! पिता, माता, भ्रातरो, बान्धवाः, सुताः २४
प्रेत्य चैवेह चाश्नन्ति स्वं स्वं कर्म-फलं पृथक्।

भार्यैका पति-भाग्यानि भुङ्क्ते, पति-परायणा;— २५
साहं त्वामनुयास्यामि यत्र यत्र गमिष्यसि।

१७। कल्यम्—उषसि, प्रत्यूषे। २१। विप्रोषिते—प्रवासिते। शासा—निर्-वचनेन। निर्वेथा—अनुतिष्ठे, अनुतिष्ठ। अनुज्ञायां लिङ्। चेलम्—वसनम्। पिण्ड—ग्रास। भृति—वेतनम्। २२। कर्शिता—कृशी कृता, क्षीणाङ्गी-कृता। २४। प्रेत्य—[मरणात् परं] प्रमाय, अमुत्र, पर-लोके। अश्नन्ति—भुञ्जते।

अपेऽहं ते प्रसादेन जीवितेन च, राघव,
यथा नेच्छाम्यहं वस्तुं स्वर्गेऽपि, रहिता त्वया। २६

त्वं मे नाथो गुरुश्चैव गतिर्दैवतमेव च ;
गमिष्यामि त्वया सार्धम्—एष मे निश्चयः परः। २७

यदि त्वमुद्यतो गन्तुं दुर्गं कण्टकितं वनम्,
अहं तवाग्रे यास्यामि, मृद्नन्ती कुश-कण्टकम्। २८

सुखं वनेऽपि वत्स्यामि तव पाद-व्यपाश्रयात्,
विहरन्ती त्वया सार्धं, यथेन्द्र-भवने तथा। २९

शुश्रूषमाणा, वत्स्यामि, पादौ ते, नियत-व्रता,
रममाणा त्वया सार्धं, काननेषु सु-गन्धिषु। ३०

शतक्रतु-समः शौर्ये, विष्णोस्तुल्य-पराक्रमः,
त्वं हि लोक-त्रयस्यास्य, समर्थः, प्रतिपालने। ३१

न ममाभिभवे शक्तो महेन्द्रोऽपि त्वदाश्रयात् ;
अतो नार्हसि मां भक्तां निवर्तयितुमातुराम्। ३२

त्वया सह भविष्यामि फल-मूल-कृताशना ;
दुर्भरा न भविष्यामि, वने, तेऽहं कथञ्चन। ३३

द्रक्ष्यामि सरितः शैलान् सरांसि च वनानि च
द्रष्टुं, वल्कल-संवीता, त्वया नाथेन रक्षिता। ३४

हंस-कारण्डवाकीर्णाः पद्मिनीर्विमलोदकाः
अवगाह्याभिरंस्येऽहं, त्वयैव सह, राघव। ३५

३१। शत-क्रतु —शतं क्रतव (यज्ञाः, अश्व-मेध-यज्ञाः) यस्य सः, इन्द्रः।
३३। दुर्भरा—दुर्वहा। ३५। कारण्डव —जल कुक्कुट, पाति-हाँस। पद्मिनीः—

वनोद्देशेषु, रम्येषु, नाना-कुसुम-गन्धिषु,
वस्तुमिच्छामि, मुदिता, त्वयाहं सह, कानने। १६

पित्रा चाप्यनुशिष्टास्मि मात्रा बन्धु-जनेन च,
विना भर्त्रा न वस्तव्यं त्वयीति, रघु-नन्दन। १७

अतः, प्रसन्न याचे त्वां, गमने कृत-निश्चया ;
न मामर्हसि सन्देष्टुमिति-कर्तव्यतां प्रति।" १८

द्वा-दशः सर्गः।

कृत-निश्चया।

तां तथा ब्रुवतीं रामः, प्रियां भार्यामनुव्रताम्,
उवाचेदं, बहून् दोषान् वन-वास उदाहरन्,— १

"वने वसन्ति शार्दूला, मानव-जन-घातिनः,
भेतव्यं च सदा तेभ्यः ;—तेन दुःखं, प्रिये, वनम्। २

प्र-भिन्न-करटा नागा बहवः सन्ति कानने,
आसाद्य ये विनिघ्नन्ति ,—तेन दुःखं वनं प्रिये। ३

अत्युष्णमति-शीतं च बहु-बुभुक्षे तथैव च,
भयानि च बहून्यत्र ,—तेन दुःखं, प्रिये, वनम्। ४

पुष्करिणी पद्म-गन्ध-समाकीर्णा सरसी। अभिरंस्ये—विहरिष्यामि। १६। वनोद्देशेषु—वन-प्रदेशेषु मुदिता प्रीता सन्तुष्टा। १८। सन्देष्टुम्—आदेष्टुम्। इति कर्तव्यतां प्रति—किं [मया] कर्तव्यं किमकर्तव्यमिति विषये।

२। शार्दूला व्याघ्राः। [illegible] —[illegible]। ३। प्रभिन्न-करटा,—मद-स्रावि-गण्डा, मत्ता। नागा हस्तिनः। आसाद्य—समीपमागत्य। ४। बहु (बभु)—[illegible]। बुभुक्षा—भोक्तुमिच्छा, क्षुधा। भयानि—भय-कारणानि।

सर्पाः सरीसृपाश्चान्ये वृश्चिकाश्च, महा-विषाः,
चरन्ति गहनेऽरण्ये ;—तेन दुःखं, प्रिये, वनम् । ५

गिरि-कन्दर-जातानां महारण्य-निवासिनाम्,
उद्वेजनीयाः, सिंहानां श्रूयन्ते निनदा वने ; ६

नदी-कुटिल-गा नागा, अथो विषधर ग्राहिणः,
द्रवन्ति वन-मार्गेषु, दृष्टि-त्रास महा-विषाः ; ७

अ-गाधाः पङ्कवत्यश्च सदा नक्र समाकुलाः
सरितस्तरणीयाश्च, दूर पारा, दुरासदाः ; ८

कुश कण्टकवत्यश्च लता गुल्म समावृताः
दुर्गमा सन्ति पन्थानः ;—घोरं, दुःखतरं वनम् । ९

अरण्यश्च, वैदेहि, दुर्गमा, बहु योजनाः,
पुष्पोदक-फलैर्हीना, घोर-सत्त्व समाकुलाः ; १०

गिरि कन्दर दुर्गाणि पल्वलोदकवन्ति च
समाकुलानि, वैदेहि, सत्त्व गम्यानि कानने ; ११

सुप्यते पर्ण शय्यासु, स्वप शय्यासु भाविनि,
भूम्यां कृतासु, दुःखासु, भूमौ, नित्यं वने । १२

[illegible]

आहारश्चैव कर्तव्यो बदरामलकेङ्गुदैः,
तथा श्यामाक-नीवार-कषाय कटु-तिक्तकैः। १३

वर्षेष्व-लभ्यमाने च वन्ये मूल-फले, पुनः,
बहून्यहानि वस्तव्यं निराहारैर्वनाश्रयैः। १४

वल्कलाजिन-वस्त्राणि वसितव्यानि कानने;
वनेषु भवितव्यं च दीर्घ-श्मश्रु-जटा-धरैः। १५

वातातप विवर्णाङ्गीं, तपो-नियम कर्शिताम्,
दुःखितां त्वां वने दृष्ट्वा भविष्याम्यति-दुःखितः। १६

न त्वामिच्छामि, वैदेहि, मत्-कृते, शोक-कर्शिताम्
द्रष्टुं मति भयेऽरण्ये—भृशं हि दयितासि मे।" १७

अथ तद् वचनं श्रुत्वा, सीता, रामस्य, दुःखिता,
प्रसक्ताश्रु-मुखी, वाक्यमिदं भर्तारमब्रवीत्,— १८

"वन-वासे त्वया दोषा य एते परिकीर्तिताः,
तान्, आर्य-पुत्र, मन्येऽहं, त्वद् भक्त्या, सर्वशो गुणान्। १९

त्वद्-बाहु-गुप्तां न च माम् अपि देवः शतक्रतुः
शक्तोऽभिभवितुं लोके—कुतोऽन्ये वन-चारिणः? २०

अनुरक्तां प्रियां भार्यां, सु-व्रतां, पति-देवताम्
न त्वं रोचयसे नेतुं मामितः केन हेतुना? २१

१४। वस्तव्यम्—वने वासम्। १५। वसितव्यानि—परिधेयानि। १७। मतिभये—भयङ्करे। १८। प्रसक्तानि—व्याप्तानि अश्रूणि। २०। अभिभवितुम्—पराजेतुम्। २१। रोचयसे—इच्छसि।

यदि मां, निर्दयो गन्तुं, न नेतुं त्वमिहेच्छसि,
मनोमाश्रय वार्डौ ते, न भविष्याम्यसंशयम् ।" २२

इत्युक्ता प्ररोदार्ता मैथिली, शोक-कर्शिता,
दृक्तामरसपरीताश्रुः, सुस्वरं कलभाषिणी । २३

एवमार्त्तामपि तु तां, विलपन्तीं सुदुःखिताम्,
रामः विवासमनुगन्तुं नैव नैवाभ्यवस्यति ; २४

दध्यौ नाथो मुहुः किञ्चित्, वदन्तीमभिवीक्ष्य ताम्,
वन-वास-कृतान् दोषान् बहुधाभिनिवारयन् । २५

रामस्य तां मतिं बुद्ध्वा, मैथिली, भय-विह्वला,
रोषात् प्रस्फुरमाणोष्ठी, पुनर्वचनमब्रवीत्, २६

उपगम्याभिपश्यन्ती भर्त्तारं, विपुलेक्षणा,
रोष-वेगात् क्षिपन्तीव, प्रणयादभिमानिनी,— २७

"किमर्थं मन्यते मूढः स आत्मानं पिता मम,
रामं जामातरं लब्ध्वा, स्त्रीं च पुरुष-मानिनम् ! २८

अनृतं बत लोकोऽयम-ज्ञानादनुपश्यति,
तेजस्वी राम एवैकः सूर्यवद् द्युतिमानिति । २९

किं वा पश्यन् विषण्णस्त्वं, कुतो वा भयमस्ति ते,
त्यक्तुमिच्छसि मां येन प्रियां नान्य-परायणाम् ? ३०

२२। सधन—अप हात अब। वाश्रय—स्पृष्टा। न भविष्यामि—मरिष्यामि। २३। दृक्तामरसपरीताश्री—दृक्तामरसाभ्यां (नयन कमलाभ्याम्) परीतानि (परिस्रुतानि, अभिसृतानि) अश्रूणि यस्याः सा। कलम्—मधुरम्। २४। आर्त्ता—पीड़िता। अभ्यवस्यति—उत्सहते, यतते। २५। दध्यौ—चिन्तयामास। वदन्तीम्—वदतीम्। समागम्य पार्श्वं। २७। विपुलेक्षणा—विशाल-नेत्रा। क्षिपन्ती—सोपहास-वचनं ब्रुवती।

[illegible]—हा हन्त: [illegible]—[illegible] लिखता । १०

[illegible], [illegible]
[illegible] ? ११

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible],
[illegible] , [illegible] [illegible] ? १२

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible],
[illegible] [illegible] [illegible]—[illegible] मे । १३

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible],
[illegible] [illegible], [illegible], [illegible] " १४

[illegible] [illegible], [illegible], [illegible]
[illegible], [illegible] [illegible] । १५

[illegible] [illegible], [illegible] [illegible],
[illegible], पतिता [illegible], [illegible] [illegible] । १६

सा, [illegible]. [illegible] [illegible],
[illegible] [illegible], [illegible] । १७

[illegible] पुष्पांध्वा, [illegible] [illegible] सदा
[illegible] [illegible] पुष्पकाध्यासिवोदकम् । १८

स, [illegible], पादयो पतितां [illegible],
[illegible] [illegible] [illegible] मधुर, [illegible]— १९

[illegible]

"न कामये स्वर्गमपि त्वद् ऋतेऽहं, रघूत्तम ;
न च शिक्षितं मया किञ्चिदपि मातात् [illegible] । ४०
यदि, गच्छ मया सार्धं, तथा ते [illegible], प्रिये ;
इच्छामि हि प्रियं कर्तुं नित्यं नेत्र-निन्दिते । ४१
माङ्गल्येभ्यश्च मातृभ्यो वासांस्याभरणानि च,
संश्रितेभ्यस्तथाऽन्येभ्यो देहि दानानि, धार्मिक,
गुरुं सम्मान्य, सुभग, ततो व्रज, मया सह ।" ४२

त्रयो-दशः सर्गः ।

प्राण निवेदनम् ।

इत्युक्तो राघवः सीतां, समाहूयाथ लक्ष्मणम्,
उवाचेदं वचः, श्रीमान्, अवेक्ष्य, प्रश्रयानतम्,— १
"प्रियः प्राण-समो भ्राता सहायश्च सखा च मे,
तस्मात् प्रणयतोऽहं त्वां यद् ब्रवीमि, कुरुष्व तत् । २
वनं त्वया न गन्तव्यं, मया सह, कथञ्चन,
इहैव हि महान् भारो वोढव्यो भवतानघ ।" ३
इति राम-वचः श्रुत्वा, लक्ष्मणो, दीन मानस
बाष्प-पर्याकुल-मुख, सोढुं शोकमशक्नुवन्, ४

slowly परि सान्त्वयन्—परि-सान्त्वयन्, आश्वासयन । ४० । स्वयम्—स्वद । ४२ । संश्रितेभ्य—आश्रितेभ्य ।

१ । अवेक्ष्य—[किं वक्तव्यमिति] आलोच्य (विचार्य) । प्रश्रयानतम्—विनयावनतम् । ३ । वोढव्य—वहनीय । ४ । सोढुम्—सहितुम् ।

प्रणम्य चरणौ भ्रातुः, परिष्वज्य च पीड़ितम्,
सीतायाश्च, महा-प्राज्ञस्ततो राघवमब्रवीत्,— ५

"अनुज्ञातोऽस्मि भवता पूर्वमेव वनं प्रति
सह गन्तुमितः ; कस्मान् निवर्तयसि मां पुनः? ६

न निवर्तयितव्योऽहं, जीवन्तं मां यदीच्छसि ;
शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि—प्रसीदार्य ! नयस्व माम्।" ७

तमब्रवीत् ततो रामः स्थितं लक्ष्मणमग्रतः,
प्रह्वं नतेन शिरसा, वेपमानं, कृताञ्जलिम्,— ८

"गते त्वयि मया सार्धमितो, लक्ष्मण, काननम्,
को भरिष्यति कौशल्यां सुमित्रां च, यशस्विनीम्? ९

अभिवर्षति कामैर्यो मातरौ नौ नराधिपः,
स काम-वश-गो व्यक्तं न द्रक्ष्यति, यथा पुरा। १०

राज्यैश्वर्य-मदान्धा हि कदाचिदपि कैकयी
अ-साधु प्रतिपद्येत स-पत्नीनाम-चेतना। ११

ते मातराविह-स्थेन समाश्वास्ये विशेषतः,
प्रतिपाल्ये च, सौमित्रे, यावदागमनं मम। १२

यथैवाहं तथैव त्वं तयोरिह भविष्यसि—
मश्रुराप्यायनं चैव, दुःखेभ्यश्चैव रक्षिता।" १३

७। शरणं प्रपन्न—शरणं गत। १०। अभिवर्षति—[मेघो वारिणा पृथिवी-मिव]। कामैः—[इष्टान्न-पान-वस्त्रादिभि] काम्य-वस्तुभि। काम-वश-ग — अनु-रागेण कैकेयीमनुगामी। व्यक्तम्—स्पष्टम्। ११। प्रतिपद्येत—कुर्यात्। अचेतने स्थित्। १३। आप्यायनम—तृप्ति, इति दाता इत्यर्थः। सर्वत्र क्रिया-वाचक-विशेष्य-पद प्रयोग।

इति राम-वचः श्रुत्वा लक्ष्मणः, श्रीमतां वरः,
कृताञ्जलिरिदं भूयो रामं वचनमब्रवीत्,— १४

"मद्-विधानां सहस्राणि कौशल्या बिभृयाद्, विभो,
यस्याः सहस्रं ग्रामाणां निसृष्टमुपजीवनम्। १५

त्वदपेक्षय भरतः पूजयिष्यत्य-संशयम्
कौशल्यां च सुमित्रां च, परमं यत्नमास्थितः। १६

नय मामनपेक्षस्त्वं, वन-वास-कृतोद्यमम्;
शिष्यः प्रेष्यः सहायश्च भविष्यामि वने तव। १७

खनित्र-पिटके बिभ्रत्, खड्ग-बाण-धनुर्धरः,
अग्रतस्ते गमिष्यामि, पन्थानं परिशोधयन्। १८

वन्यानि चाहरिष्यामि पुष्प-मूल-फलानि च,
शय्योपकरणार्थं च द्रुम-पर्ण-तृणानि ते। १९

त्वमार्यं, सह वैदेह्या, वन-वासेऽपि रंस्यसे;
रक्षतस्त्वां गमिष्यन्ति रात्रयो मम जाग्रतः। २०

आर्य! शिष्योऽस्मि, दासोऽस्मि, भक्तोऽस्म्यनुगतस्तथा
तवाहं सर्वथा; साधो, प्रसीद! नय मामपि।" २१

वाक्येनानेन तु प्रीतो रामो लक्ष्मणमब्रवीत्,—
"आगच्छ, व्रज, सौमित्रे, आपृच्छस्व सुहृज्जनम्। २२

१५। निसृष्टम्—दत्तम्। उपजीवनम्—उपजीविका। १६। त्वदपेक्ष:—तव अभिप्राय कारम्। १७। अनपेक्ष —निरपेक्ष। १८। पिटकम्, पिटक, पिटका —पेटक, a basket बिभ्रत्—वहन्। १९। द्रुम —वृक्ष। २०। रंस्यसे—सुखी भविष्यसि। 'रक्षतस्त्वां मम जाग्रतः'—जाग्रते, त्वां रक्षतो च माम् अनादृत्य। अनादरे षष्ठी।

ये च राज्ञे ददौ दिव्ये महात्मा वरुणः स्वयम्   २३
धनुषी, ते गृहाण त्वम-क्षयानिषु-धीं च ताम्।
अभेद्ये च तनु-त्राणे गृहाण लघुनी शुभे,   २४
खड्गौ च विमलाकाश-वर्चसौ, विमल-त्सरू।
यदाचार्य-गृहे दिव्यं धनुस्तिष्ठति मेऽर्चितम्,   २५
तदानयस्व, गत्वा, त्वं त्वरावानिह, लक्ष्मण।"
इत्युक्तो लक्ष्मणः शीघ्रं, समापृच्छ्य सुहृज्जनम्,   २६
आचार्य-कुलमागम्य, ते जग्राहायुधोत्तमे।
ते समादाय धनुषी, स-खड्गेषु-निबन्धने,   २७
दर्शयामास रामाय, निबद्ध्य च यत्नवान्।
तमुवाचागतं रामो लक्ष्मणं प्रिय-दर्शनम्,—   २८
"काले त्वमागतः शीघ्रं काङ्क्षिते मम, लक्ष्मण।
दातुमिच्छामि विप्रेभ्यो धन-रत्नार्थ-सञ्चयम्।   २९
बहु-भृत्यानल्प-धनान् स्वच्छादानय तान् द्विजान्।
ये चास्मत्-सुहृदो भक्ता निवसन्तीह, लक्ष्मण,   ३०
तेषां चापि प्रदास्यामि सर्वेषामुपजीवनम्।"

[illegible]

चतुर्दशः सर्गः।

चीर परिधानम्।

दत्त्वा तु, सह वैदेह्या ब्राह्मणेभ्यो धनानि स
जगाम पितरं द्रष्टुं, भ्रातरा सह, राघवः। १

अथ चीराणि कैकेयी रामायाहृत्य राघवम्
उवाच, परिधत्स्वेति निर्लज्जा जन संसदि। २

प्रतिगृह्य च ते चीरे कैकेय्या ह्यनलप्रभः,
विहाय वाससी सूक्ष्मे, राम परिदधे स्वयम्। ३

तस्यैव लक्ष्मणश्चापि, विहाय वसने शुभे,
चीरे परिदधे, धीरस्तथैव, पितुरग्रतः ४

अथात्म परिधानाय सीता कौशेय वासिनी
दृष्ट्वा समुद्यतं चीरं कैकेय्या, जनकात्मजा ५

लज्जमाना, स्थिता पार्श्वे रामस्य शुभ दर्शना,
अपाङ्ग, भयमुद्विग्ना, मृगी दृष्ट्वेव वागुराम् ६

परिगृह्य च ते चीरे, सीता साश्रुविलोचना
गन्धर्व-राज-प्रतिमं भर्तारमिदमब्रवीत् ७

"आर्य पुत्र, कथं चीरमहं बध्नामि राम म
इत्युक्त्वा चीरमेकं सा स्वस्मिन् स्कन्धे समासजत् ८

२। जन-संसदि—जनता मध्ये [illegible] ५। [illegible] कौशेयम्
कौशेयम्—क्रमि-कोषोत्थ। [illegible] वागुराम्
जालम्। ७। साश्रुविलोचना। [illegible]
[illegible]। [illegible] ८। स्कन्धे—[illegible] समासजत [illegible]

तां चीर-वसनां दृष्ट्वा, भर्तृ-नाथाम-नाथवत्,
प्र-चुक्रुशुः स्त्रियः सर्वाः, धिग् धिगित्येव चाकुवन्। ९

तं धिक्-शब्दं नृपः श्रुत्वा, स्व-स्त्रीभिः समुदाहृतम्,
चिच्छेद जीवित-श्रद्धां सुख-श्रद्धां च, दुःखितः। १०

"वत्स, पुत्र, मया काले लालनीयोऽसि सर्वथा,
दुःखे महति तत्र त्वां योजयामि—धिगस्तु माम्।"—
इत्युक्त्वा निपपातोर्व्यां राजा, मूर्च्छां जगाम च। ११

संज्ञां च प्रतिलभ्याथ मुहूर्तात्, स मही-पतिः,
अश्रु-पूर्णमुखो, वाक्यं सुमन्त्रमिदमब्रवीत्,— १२

"युक्त्वा रथं मदीयं, त्वं शीघ्रमानय, वाजिभिः;
तेन प्रापय मे पुत्रं वनं, मुनि-जन-प्रियम्।" १३

इति राज्ञा समाज्ञप्तः, सुमन्त्रस्त्वरयान्वितः
आजगाम, रथं राज्ञो युक्त्वा परम वाजिभिः। १४

उपनीय च तं युक्तं रथं रत्न विभूषितम्,
राज्ञे निवेदयामास,—रथोऽयं युक्त इत्युत। १५

कोषाध्यक्षमथाहूय स्वममात्यं, नराधिपः
उवाचेद वचो, धर्म्यं, शोक व्याकुलिताक्षरम्,— १६

"वासांसि त्वं महार्हाणि, भूषणानि वराणि च,
वर्षाण्येतानि संख्याय, वैदेह्यै प्रतिपादय।" १७

[illegible]

इति राज्ञा समादिष्टो, गत्वा कोष-गृहं तु, सः
मायच्छच्, क्षौममादाय, वैदेह्यै सर्वमेव तत्। १८

ततो नि-वासयामास तानि वासांसि मैथिली,
भूषयामास चात्मानं भूषणैस्तैर्वरानना। १९

ततो वि-राजयामास सा तद् वेश्म, वि-भूषिता,
वि-मलेव प्रभा सौरी वि-ध्वस्त-तिमिरं नभः। २०

तां भूषितां परिष्वज्य श्वश्रूर्वचनमब्रवीत्,
स्नेहान् मूर्धन्युपाघ्राय, सीतां, दुहितरं यथा,— २१

"सत्-कृता लालितापीव, वैदेहि, प्राकृताः स्त्रियः
दरिद्रमवमन्यन्ते भर्तारं; न तु सत्-स्त्रियः। २२

तत् त्वया नावमन्तव्यो भर्ता, पुत्रि, धन-च्युतः।
दैवतं हि पतिः स्त्रीणां, स-धनो निर्धनोऽपि वा।" २३

इति श्वश्र्वा समादिष्टा सीता, भर्तृ-परायणा,
कृताञ्जलिः, स्थिता, प्रह्वा, कौशल्यामिदमब्रवीत्,— २४

"आर्ये, करिष्येऽभ्यधिकं शासनं ते, यथात्थ माम्,
अभिज्ञा ह्यस्मि सत्-स्त्रीणां धर्माचारस्य सर्वशः। २५

पृथग्-जन-समाम्, आर्ये, न मा त्वं कर्तुमर्हसि,
धर्माद् विचलितुं नालमहं, सूर्यादिव प्रभा। २६

१९। निवासयामास—परिदधे। २०। प्रभा सौरी—सूर्य-किरण। विध्वस्त-तिमिरम्—तमो-निर्मुक्तम्। नभः—आकाशम्, गगनम्। २२। सत्कृता—समादृता। २५। अभ्यधिकम्—अत्यधिकम्। अभिज्ञा—अभिज्ञानम्, आरक्षचिह्नम्। सर्वशः—सर्वथा। २६। पृथग्-जन—नीच-जन। अलम्—समर्था, प्रभा।

नातन्त्रीर् वाद्यते वीणा, नाचक्रो वर्तते रथः ; २७
नापतिः सुखमाप्नोति नारी, यद्यपि सु-प्रजा ।

मितं ददाति हि पिता, मितं माता, मितं सुतः ; २८
अमितस्य हि दातेकः सुखस्यार्थे पतिः स्त्रियाः ।

साहं सुखानां सर्वेषां दातारं—दैवतं—पतिम् २९
कथमार्योऽवमन्येऽहं, यथान्याः प्राकृताः स्त्रियः ।

'भर्तुः प्रिय-निमित्तं हि त्यजेयम् अपि जीवितम्'— ३०
पाणि प्रदान-समयात् प्रभृत्येवं व्रतं मम ।"

इति सीता-वचः श्रुत्वा, धर्म्यं, हृदय नन्दनम्, ३१
शुद्ध-सत्त्वा मुमोचाश्रु कौशल्या, सुख-हर्ष-जम् ।

परिष्वज्य च कौशल्या तां वधूं जनकात्मजाम्, ३२
उवाच, परम-प्रीता, गद्गद-पयिताक्षरम्,—

"जनकस्य नरेन्द्रस्य मैथिलस्य महात्मनः ३३
यशसश्च गुणानां च सदृशं त्वं विभूषणम् ।

निर्वृताहं भविष्यामि त्वया सह वनं गते ३४
रामे राजीव-ताम्राक्षे साकेतं पुनरागते ।"

एवं सन्दिश्य सीतां सु प्रणम्य च यशस्विनीम्, ३५
मूर्ध्न्युपाघ्राय स-स्नेहं कौशल्या राममब्रवीत्,—

२७। वीणा—वादन-यन्त्रं [illegible] । [illegible] —[illegible] इति [illegible] ।
२८। मितम्—परिमितम्, अल्पम् [illegible] । अमितम्—अ-परिमितम्, [illegible] । ३०। त्यजेयम्—[illegible] । [illegible]
[illegible] ३१। शुद्ध-सत्त्वा—निर्मल हृदया । ३४। निर्वृता—सुखिता । [illegible]—
[illegible] । ३५। सन्दिश्य—[illegible] ।

"नित्यं, राघव, सीताया भवितव्यं समीपतः,
लक्ष्मणस्य च वीरस्य, त्वयि भक्तस्य, मानद ।" ११

रामः स, धर्म्ये, धर्मज्ञो, मातरं वाक्यमब्रवीत्,—
"अम्ब, सीता समाश्रित्य त्वं हि मामनुशाधि किम् ? १२
लक्ष्मणो दक्षिणो बाहुस्त्वथैव मम मैथिली—
न हि शक्ता मया त्यक्तुं, कीर्तिरात्मवता यथा । १३
शक्नोति मां नाथस्य कुतोऽस्ति हि भयं मम—
अपि देवानां [illegible] वा [illegible] ? १४
अभिप्रायज्ञ रामो मां, पुनरभ्यागमं वनात्,
शीघ्रं तु कुरु, दृष्टिं पुत्रं द्रक्ष्यसि—मा शुचः ।" १५

ततस्तदभिप्रायज्ञो(?) [illegible] जननीं वचः,
ददर्शाथ मातृणां सार्धं तत्र गतानि सः । १६
अनुज्ञां च मातृभ्यः [illegible] प्राञ्जलिरिदं वच
उवाच रामो धर्मात्मा, जननीजनमस्तदा,— १७
"अज्ञानाद् वा प्रमादाद् वा मया वा यदि किञ्चन
अपराद्धं तद्भवत्यः क्षमयामि वः ।" १८
[illegible] वीरिणाम्
[illegible] १९
[illegible]
[illegible] २०

[illegible]

तथा प्रदक्षिणं चैव, दक्षिणञ्चानुमान्य च,
राम ... पश्चिमानां चरणौ ... ॥ ४६

ततो मातुः सुमित्रायाः पादौ जग्राह लक्ष्मणः।
तं, वन्दमानं चरणौ, सुमित्रा पुत्रमब्रवीत्, ४७

... राम् ... , परिष्वज्य च पीडितम्,—
"सृष्टस्त्वं वनवासाय ... , भ्रातुः ... गतम्। ४८

... विपत्तौ ... आता गुरुः, तं।
... , ... सर्वं प्रतिपालय। ४९

एष, पुत्र, यतो धर्मो यत् त्वमिच्छसि सेवितुम्—
... वः कुर्वि, वत्स, ... भ्रातृगुणानम। ५०

रामं दशरथं विद्धि, मां विद्धि जनकात्मजाम्,
अयोध्यामटवीं विद्धि;—गच्छ, वत्स, यथा-सुखम्।" ५१

षट्-दशः सर्गः।

वन-प्रस्थानम्।

तत सुमन्त्र काकुत्स्थ प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत्,
विनीतवदुपागम्य, मातलिर्वासवं यथा,— १

[illegible]

"राज-पुत्र, नमस्तेऽस्तु ! गृह्यतां मे महान् रथः ।
अनेन त्वां नयिष्यामि, यत्र ते गन्तुमीप्सितम् ।" २

सुमन्त्र-वचनं श्रुत्वा, ततो रामः, स लक्ष्मणः,
सीतया चापि सहितः, आरुरोह रथोत्तमम् । ३

तस्मिन् प्रयाते सहसा वन-वासाय राघवे
हा राम इति विक्रुष्टं जनौघेन समन्ततः । ४

आर्त नारी-नर गणं तत् सम्भ्रान्तं समाकुलम्
पुरमासीदतीवार्तं, राम प्रव्राजने तदा । ५

स-वृद्ध-बाला हि पुरी, शोक सन्ताप विह्वला,
राममेवाभिदुद्राव, घर्मार्ता सलिलं यथा । ६

तदोचुरनुगच्छन्तो, बाष्पमुत्सृज्य, दुःखिता
संयच्छ वाजिनं, सूत, शनैर्याहीति वादिनः, — ७

"रामस्य द्रष्टुमिच्छामो मुख-चन्द्रं महात्मनः —
मनांसि नो हरत्येष, सर्वथा, नव चन्द्रमाः । ८

आयसं हृदयं नूनं राम मातुः, सुसंहतम्,
यत् न दीर्णं, प्रिये पुत्रे वन-वासाय निर्गते । ९

एकैव सत-पुण्येयं वैदेही, तनु मध्यमा,
यानुगच्छति गच्छन्तं, छायेवानुगता पतिम् । १०

२। ईप्सितम्—इष्टम्। ४। विक्रुष्टम्—उच्चैः कथितम्। ५। समाकुलम्—व्याकुलम् अभ् सह लाभितम् ... नगरम्। ६। अभिदुद्राव—उद्दिश्य दधाव। ७। संयच्छ—वश नय, निरुन्ध्य निवर्तय। याहि—गच्छ ... ९। आयसम्—लौह निर्मितम्। सुसंहतम्—अति दृढम्। दीर्णम्—विदीर्णम्। १०। तनु—कृश। मध्यमा—देह मध्य भाग (कटिदेश) ...

तं च, भरतञ्च, निहतः [illegible] पुत्रञ्च [illegible]
[illegible], [illegible] । ११

तथा [illegible] सुतौ [illegible] महान्,
[illegible], [illegible] । १२

एवं [illegible] धीर, [illegible]
[illegible] दुःखार्तो [illegible] । १३

अथ राजा, [illegible], विक्रमी, [illegible],
[illegible], [illegible], [illegible] । १४

[illegible] नृप [illegible] निःस्वनः,
[illegible] पुत्र-दर्शी [illegible] । १५

स च राजा दशरथो, मम धीर, न [illegible] सदा,
[illegible], [illegible] । १६

[illegible] रामः [illegible] शोक-कर्षितम्,
[illegible], [illegible], सदा, १७

दृष्ट्वा कौशल्यया सार्धं विलपन्तं पदे पदे,
धर्मं [illegible] दीनौ, [illegible] । १८

पदातौ नाथ दु [illegible] दुःख-समन्वितौ,
पितरौ, चोदयामास रामो [illegible] । १९

[illegible]

किं किमेतदिति पप्रच्छ राजा, साश्रुभिः राघवः,—
कुमत्कम्पात्मात् सदा मां न वै मानसा स्थितिः । १०

स, रामस्य मन बुद्धा, सुमन्त्रो, दीन मानस,
सर्वार्थं समवे जन्मा, मोदयामास तान् नृपान् । ११

दशरथ् राजा स्थितं पृथमपश्यत् तं स धार्मिकम्,
तातन् धान ता लक्ष्म सम्पूर्णो, पश्यतः शुभम् । १२

मानस्य रामा, प्राप्त सदा रामस्य भूमि प,
सहस मनि वनस्य सम्पूर्णे निपपात च । १३

लक्ष्म दुर्निमानस्तु कौशल्यास्वमत्यकुला,
ताम च मानसानस्तु कैकयी अवन् स्थिता । १४

दशरथ राजा, कैकयी महात्मा, पाप निवारण,—
कैकेयि मां महात्मान स्वमात्मनं, दृष्ट्वा पार्थिवं । १५

सा वै पार्थिवस्य सम्भ्राम्य स्वयं पतित,
अन्तर्गत नद् एता कौशल्या प्राप्त कन्यका । १६

[illegible]

षोडशः सर्गः ।

सीताशिक्षणम् ।

अनुरक्ता प्रजास्तातं वादं, भद्र परावरम्,
अनुकम्प्य, प्रदानं मे वन गमनाय, सान्त्वयन् । १

तत्रयेवाद, सहसा, राघवो, धर्म-बन्धन,
दृष्टं मममं मन वाक्यमन्तिमिवात्मनः । २

ततः स, सहसा सीतां सामपूर्विकं, राघवः,
मर्दोमृदोस्य, सीतेतिमिदं वचनमब्रवीत्,— ३

"इदमिदं त्रिया, सौम्य सीतेति, चतुर्वर्णिता,
वन गच्छ । अहं ते । त्वं सीतासिद्धनुसर्वसि । ४

तत्र, शुश्रूषाप्रधानानि इदमीव समस्तान,
सदा निभृत-संयोमेद् भूतानि धन-पतिमि: । ५

अयोध्या, सौम्य, नगरी, राज-धानी प्रियतम,
स-बाल हृदा निदानमस्याम् योचति, भवस्व । ६

अनुरक्ता हि प्रजा राजानं बहुभिर्गुणैः,
त्वा च मां च, सदा यावो मधुर-भरतौ तथा । ७

पितरं मम धीरासि मातरं च तथास्वनीम्—
अपि नार्यौ भवेताम् तौ मद्गतावति-शासन, ? ८

१, मम भार्या ... [illegible] । २ । सीतेति—
[illegible] । ३ [illegible] —{[illegible]} [illegible]
[illegible] । सीतेति { [illegible] } । ४ अनुजा—[illegible], अनुचर ।

भरतः, खलु, धर्मात्मा, पितरं मातरं च मे,
धर्म-कामार्थ-सहितैर्वाक्यैराश्वासयिष्यति। ९

भरतस्यानृशंस्यं हि सं-चिन्त्याहं पुनः पुनः,
नानुशोचामि पितरं मातरं चापि, लक्ष्मण। १०

त्वयार्यत्वं, नर-व्याघ्र, मामनुव्रजता कृतम्—
ईप्सितव्या हि वैदेह्या रक्षणार्थे सहायता। ११

अद्भिरेव तु, सौमित्रे, वत्स्यामोऽत्र निशामिमाम्;
एतद् धि रोचते मह्यं, वन्येऽपि विविधे सति।" १२

एवमुक्त्वा तु सौमित्रिं, सुमन्त्रमपि राघवः,
अ-प्रमत्तस्त्वमश्वेषु भव, सौम्येत्युवाच ह। १३

सोऽश्वान् सुमन्त्रः संयम्य, सूर्येऽस्तं समुपागते,
प्रभूतं यवसं दत्त्वा, बभूव प्रत्यनन्तरः। १४

उपास्य तु शिवां सन्ध्यां, दृष्ट्वा रात्रिमुपस्थिताम्,
रामस्य शय्यां चक्रे वै सूतः, सौमित्रिणा सह। १५

तां शय्यां तमसा-तीरे, वृक्ष-पर्णैः कृतां, तदा,
रामः सौमित्रिमामन्त्र्य, स-भार्यः, सं-विवेश ह। १६

९। आश्वासयिष्यति—सान्त्वयिष्यति। १०। आनृशंस्यम्—अ-क्रूरता। ११। आर्यत्वम्—सज्जनता। ईप्सितव्या—वाञ्छितव्या। सहायता—सहाय-समूहः। १२। अद्भिरेव—जलैरेव [अत्र मात्र भक्षण], अस्यां निशायां वन वास-व्रत सङ्कल्प विधानत्वात्। वन्ये—वन-जाते [फल मूले]। भावे सप्तमी। 'यस्य च भावेन भाव लक्षणम्' [तस्मात् सप्तमी स्यात्], पाणिनि, २।३।३७। (भाव—क्रिया)। १३। अ-प्रमत्त—अवहित, सावधान। १४। संयम्य—बद्ध्वा। यवसम्—घास। प्रत्यनन्तर—प्रत्यासन्न, समीप-स्थ। १५। शिवा—शुभा। १६। आमन्त्र्य—आहूय, विदाय-वाणी श्रावयित्वा। संविवेश—शिश्ये।

काचमीनेव, सा कान्तिः, मार्दवं अप्यथञ्च च,
कलाव मनसा मेने, रामस्य कृतवीर्यताम् । १७

उत्थायाथार्ध रात्रे तु, प्रजाः सुप्ता निशम्य च,
पप्रच्छ भ्रातरं रामो, लक्ष्मणं, शुभ लक्षणम्,— १८

"लक्ष्य-लक्षिता, भ्रातः, निरपेक्षान् गृहेष्विमान्,
वृक्ष मूलेषु सं-सुप्तान् पश्य पौरान्, गृहेष्विव । १९

यथैते नियताः सर्वे यतन्तेऽस्मन् निवर्तने,
त्यक्ष्यन्ति हि सदा देहान् सत्-तनौ, नात्र संशयः । २०

यावदेव तु सं-सुप्तास्तावदेव वयं, लघु,
रथमारुह्य, गच्छाम, पन्थानम्, तपो-वनम् । २१

इति भूयोऽपि नेदानीमिक्ष्वाकु पुर-वासिनः
स्वप्युरनुरक्ता मे, वृक्ष-मूलान्युपाश्रिताः । २२

पौरा ह्यनुगता दुःखाद् वि प्र-मोक्ष्या नराधिपैः ;
न तु खल्वात्मना योज्या दुःखेन पुर-वासिनः ।" २३

अथाह लक्ष्मणो रामं साक्षाद् धर्ममिव स्थितम्,—
रोचते मे, महा-प्राज्ञ,—क्षिप्रमारुह्यतामिति । २४

सूतमाह ततो रामम्—"त्वरितस्तुरगोत्तमैः,
उदङ् मुखः, प्रयाहि त्वं, रथमास्थाय, सारथे । २५

१७। [illegible] । १८। निशम्य—श्रुत्वा। १९। लक्ष्य [illegible] निरपेक्षान्—उदासीनान्। २१। लघु शीघ्रम्। २२। [illegible] । २४। क्षिप्रम्—शीघ्रम्। २५। उदङ्-मुख—उत्तराभिमुखः। प्रयाहि त्वम्— [न वयम्, अत्र अध्याये]।

मुहूर्तं त्वरितं गत्वा, निवर्तय रथं पुनः—
यथा न विद्युः पौरा मां, तथा कुरु, समाहितः।" २६

रामस्य वचनं श्रुत्वा, तथा चक्रे स सारथिः;
प्रत्यागम्य च रामाय स्यन्दनं प्रत्यवेदयत्। २७

तं स्यन्दनमधिष्ठाय राघवः, स-परिच्छदः,
शीघ्रं तामाकुलावर्तामतरत् तमसा-नदीम्। २८

सन्तीर्य च, महा-बाहुः, श्रीमच्-छिवम-कण्टकम्,
प्रपेदे सुमहा-मार्गम-भयं, क्षेम दर्शनम्। २९

अनुगम्य, निवृत्तानां, रामं, नगर-वासिनाम्
उद्-गतानीव सत्त्वानि बभूवुर्, गत-चेतसाम्। ३०

स्वं स्वं शरणमागम्य, पुत्र-दारैः समावृताः,
अश्रूणि मुमुचुः सर्वे, स्व-स्वरं, शोक-विक्लवाः। ३१

सप्त-दशः सर्गः।

गङ्गोत्तरणम्।

रामोऽपि, रात्रि-शेषेण तेनैव, महदन्तरम्
जगाम, पुरुष-व्याघ्रः, पितुराज्ञामनुस्मरन्। १

२६। न विद्युः—[मद्गमनं वनं गत इति] न जानीयुः। २७। प्रत्यवेदयत्—[आरोहणार्थम्] ज्ञापयत्। २८। परिच्छद—धनु-कवचादि। आकुलावर्तां—क्षुभितावर्ता (with whirlpools in convulsion), आवर्तैराकुला (convulsed with whirlpools) वा। २९। सन्तीर्य—[तमसाम्] उत्तीर्य। अ-भयं मार्गम्—राज-मार्गमित्यर्थः। क्षेम-दर्शनम्—दर्शनेन अनिष्टापात-भय-रहितमिति प्रतीयमानम्। ३०। उद् गतानि—उत् क्रान्तानि। सत्त्वानि—प्राणाः। गत-चेतसाम्—हत-बुद्धीनाम्। ३१। शरणम्—गृहम्।

१। तेनैव—[यस्मिन् रात्रि शेषे नगर-वासिनो वञ्चिताः]। महदन्तरम्—बहु

[illegible] प्रकाशा [illegible] यथा ।
[illegible] निर्गत्य, ययौ [illegible], पुनः । २

नभो [illegible] शाम [illegible] सखा नदीम्
[illegible] दिशम् । ३

गत्वा च [illegible] ततः, [illegible] नदीम्
[illegible] स, [illegible] । ४

[illegible]-महाभ., [illegible], [illegible]-पराक्रम,
[illegible], स, [illegible] पुरं [illegible] । ५

[illegible], [illegible]-सोपान [illegible],
ददर्श [illegible], [illegible] [illegible]-विलास, ६

पवित्र-सलिल-स्पर्शां, [illegible],
[illegible], [illegible] नदीम् । ७

[illegible], सखा-रथः,
[illegible]—"[illegible] वै । ८

[illegible] पुष्प-प्रभासवान्
[illegible] । समागतोऽसि, सारथे ।" ९

[illegible]

अवगम्य सुमन्त्रस्य वादमित्येव राघवम्
उक्त्वा, तमिङ्गुदी-वृक्षं सुमन्त्रोऽभिययौ रथैः। १०

रामोऽथ, गत्वा तं रम्यं वृक्षम्, इक्ष्वाकु-नन्दनः,
रथादवातरत् तस्मात्, स-सीतः, सह-लक्ष्मणः। ११

तत्र राजा निषादानां, रामस्य दयितः सखा,
धार्मिकः सत्यवादी च, गुहो नाम, महा-बलः। १२

स, श्रुत्वा पुरुष-व्याघ्रं रामं विषयमागतम्,
वृद्धैः परिवृतोऽमात्यैर्ज्ञातिभिश्चाप्युपागमत्। १३

ततो निषादाधिपतिं दृष्ट्वा दूरादुपस्थितम्,
सह सौमित्रिणा, रामः समागच्छद् गुहेन, सः। १४

तमार्तं सं-परिष्वज्य गुहो राघवमब्रवीत्,—
“यथाऽयोध्या तथेदं ते पुरं। किं करवाणि ते? १५

भक्ष्यं भोज्यं च पेयं च लेह्यं चेदमुपस्थितम्,
शयनानि च मुख्यानि, वाजिनां खदनं तथा। १६

स्वागतं ते, महा-बाहो! तवेयमखिला मही।
वयं प्रेष्याः, भवान् भर्ता,—साधु, राम, प्रशाधि नः।” १७

गुहमेवं ब्रुवाणं तु राघवः प्रत्युवाच ह,—
“अर्चिता मानिताश्चैव सर्वदा भवता वयम्”, १८

पद्भ्यामभिगमेनैव स्नेहदानेन, पुनः
भुजाभ्यां साधु पीनाभ्यां पीडयन्, वाक्यमब्रवीत्,— १९

"[illegible], [illegible] ;
[illegible] पूजित" । २०

[illegible], [illegible],
[illegible] । २१

[illegible], [illegible],
[illegible], [illegible]: । २२

गुर्वीं [illegible], सह [illegible], कोकिल[illegible] च,
[illegible], धनुर्धर: । २३

[illegible], [illegible], [illegible],
[illegible] राम: कोकिलं [illegible], [illegible] शुभम्,— २४

"[illegible] ; [illegible] भगवती निशा ;
[illegible] कोकिलम्, तात, कूजति ; २५

[illegible] निर्दोष, [illegible], [illegible] ।
[illegible], [illegible], सागर-[illegible] ।" २६

तत कलापी [illegible] च [illegible]
[illegible], [illegible] राघवौ । २७

[illegible]

राममेवतु धर्मज्ञमभिवीक्ष्य, विनीतवत्,
किमहं करवाणीति सूतः प्राञ्जलिरब्रवीत्। २८

निवर्तस्वेत्युवाचैनम्,—"एतावद्‌ धि कृतं मम
यानेन ; पद्भ्यामिवाहं गमिष्यामि महा-वनम्"। २९

लक्ष्मणयात्मनयैव रामपक्षे ततो जटाः—
अयोमेतामपि-समौ भ्रातरौ राम-लक्ष्मणौ। ३०

ततो गङ्गामभिमुखः, पुण्यां, सरितमुत्तमाम्,
राघवः प्रययौ, मार्गमास्थितः, सह-लक्ष्मणः। ३१

स तु दृष्ट्वा, नदी-तीरे नावमिक्ष्वाकु-नन्दनः,
तितीर्षुस्त्वरितं गङ्गां, लक्ष्मणं वाक्यमब्रवीत्,— ३२

"आरोह त्वं, नर-व्याघ्र, स्थितां नावमिमां शुभाम्;
सीतां चारोपय शनैः, परिरभ्य, तपस्विनीम्।" ३३

स भ्रातुः शासनं कुर्वन्, अप्रम-प्रतिकूल-कृत्,
आरोप्य मैथिलीं पूर्वमारुरोहात्मना ततः। ३४

अथारुरोह तेजस्वी स्वयं लक्ष्मण-पूर्व-जः।
ततस्तौ भ्रातरौ वीरौ तारयामास नाविकः। ३५

मध्यं च समनुप्राप्ता भागीरथ्या यदा च नौः,
वैदेही प्राञ्जलिर्भूत्वा तदा गङ्गामथाब्रवीत्,— ३६

तुष्टौ। मनसा—बहा। यान—यानम। २९। एतावत्—एतावत्-पर्यन्तम्। कृतम् यानेन—[राजाज्ञया] यानेन [गमनं] कृतम्। ३१। नावम् (नौ+अम्)—नौकाम्। तितीर्षुः—तरितुम् (अतिक्रमितुम्) इच्छुः। ३३। परिरभ्य—आलिङ्ग्य, क्रोडे गृहीत्वा इति भावः। ३४। अ-प्रति-कूल कृत—अनुकूल-कृत, अनुकूल-कर्म-कारी। आत्मना—स्वयम्। ३५। पूर्व-ज—पूर्व-जन्मा, अग्र-ज, ज्येष्ठो भ्राता। तारयामास—

[illegible]
[illegible] [illegible]

[illegible]
[illegible] [illegible]

[illegible]
[illegible] [illegible]

[illegible]
[illegible] [illegible]

[illegible]
[illegible] [illegible]

[illegible]
[illegible] [illegible]

[illegible]
[illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]
[illegible] [illegible]

[illegible]

"अग्रतो गच्छ, सौमित्रे ; सीता त्वामनुगच्छतु ;
पृष्ठतोऽहं गमिष्यामि, त्वां च सीतां च पालयन्। २

अद्य दुःखं तु वैदेही, वन-वासस्य, वेत्स्यति ;
सिंह-व्याघ्र-वराहाणां निनादं प्रसहिष्यति।" ३

सु-दूरमथ गत्वा, तौ भ्रातरौ राम-लक्ष्मणौ,
अवरोह-समाकीर्णं वटमासाद्य, तस्थतुः। ४

तत्र तौ पीत-पानीयौ, हत्वैकं पृषतं मृगम्,
ज्वालयित्वा हुत-वहं, पेचतुम्—तौ नरर्षभौ। ५

भक्षयित्वा च तन्-मांसं, सीतया सह, राघवौ,
वासाय, मेध्यं न्यग्रोधं कल्पयामासतुस्तदा। ६

तां तु रात्रिमुषित्वा ते तस्मिन् न्यग्रोध पादपे,
उपास्य सन्ध्याम्, उदिते सूर्ये भूयः प्रतस्थिरे। ७

यत्र भागीरथीं पुण्यां यमुनाभिप्रवर्तते,
जग्मुस्, तं देशमुद्दिश्य, वि-गाह्य सु-महद् वनम्, ८

ते, भूमि-भागान् विविधान् देशां श्चापि मनो-रमान्
अ-दृष्ट-पूर्वान् पश्यन्तस्, तत्र तत्र तपस्विनः। ९

२। पालयन्—रक्षन्। ३। वेत्स्यति—प्राप्स्यति। वराह—शूकर। निनाद—गर्जनम्। प्रसहिष्यति—दिवादिगणीयोऽयं सह-धातुः परस्मै पदीच। ४। अवरोह—शाखा-शिफा, a fibrous root from a radiant branch ५। पृषत—श्वेत बिन्दु युक्तो मृग, the porcine deer ६। मेध्य—शुद्ध, पवित्र। न्यग्रोध—वटः। ७। भूय—पुन। ८। अभि-प्रवर्तते—अभिमुखं प्रवहति। तं देशम्—प्रयागम् इत्यर्थः। विगाह्य—निमज्ज्य, प्रविश्य इत्यर्थः।

[illegible]
[illegible] ১০

[illegible]
[illegible] ১১

[illegible]
[illegible] ১২

[illegible]
[illegible] ১৩

[illegible]
[illegible] ১৪

[illegible]
[illegible] ১৫

[illegible]
[illegible] ১৬

[illegible]
[illegible] ১৭

[illegible]
[illegible] ১৮

[illegible]

मृग-पक्षिभिरासीनैर्वृतो, मुनिभिरेव च,
राममागतमभ्यर्च्य, सोऽभ्यनन्दच्च. तं, मुनिः। १९

न्यवेदयत चात्मानं तस्मै लक्ष्मण-पूर्व-जः,—
"पुत्रौ दशरथस्यावां भ्रातरौ राम-लक्ष्मणौ। २०

भार्या ममेयं वैदेही कल्याणी जनकात्मजा,
अनुव्रजन्ती मामेव, तपो-वनमुपागता। २१

पित्रा प्रव्राज्यमानं मां सौमित्रिरनुजः, प्रियः,
अयमन्वगमद्, भ्राता, वनमेव, दृढ़-व्रतः। २२

पित्रा नियुक्तौ, भगवन्, प्रवेक्ष्यामि महा-वनम्;
धर्ममेव चरिष्यामि तत्र, मूल-फलाशनः।" २३

तस्य तद् वचनं श्रुत्वा, राज-पुत्रस्य धीमतः,
उपानयत धर्मात्मा गामर्घ्यमुदकं तथा। २४

प्रतिगृह्य च काकुत्स्थमासनेनोदकेन च,
न्यमन्त्रयत मूलैश्च, फलैश्च, फल भोजनः। २५

प्रतिगृह्य तु तां पूजामुपविष्टं, स राघवम्
भरद्वाजोऽब्रवीद् वाक्यं धर्म युक्तमिदं तदा,— २६

"दिष्ट्यासि कुशली, राम, समाश्रममुपागतः,
श्रुतं हि ते मया पित्रा विवासनमकारणम्। २७

अवकाशो विविक्तोऽयं महर्षेश्च, राघव, — १८
गङ्गा यमुनयोः पुण्यः सङ्गमो, लोक विश्रुतः।
इह, राम, मया सार्धं, वस त्वं, यदि रोचते ; — १९
सर्वं साधारणं चैव मतो वन निवासिनाम्।"

तथैवं वादिनं रामः प्रत्युवाचाभिभाषणम्,— — २०
"समर्थोऽनुपदो हि स्यादिह मत्रं सदा मम।
इतस्तु विषयोऽस्माकमत्यासन्नः, मतो मम ;— — २१
आगमिष्यन्ति तु जना द्रष्टुं मामिह बान्धवाः।
एतेन कारणेनाहमिह वासं न रोचये, — २२
एकान्तमाश्रमस्थानं विविक्तं बहुदर्शिन्,
वसेयं यत्र, वैदेह्या सहितो, लक्ष्मणेन च, — २३
सुख-सन्मार्गविहारी, निर्द्वन्द्वः, सुखी, वने।"

इति रामवचः श्रुत्वा, भरद्वाजो, महामुनिः, — २४
ध्यात्वा मुहूर्तमेकाग्रो रामं वचनमब्रवीत्,—
"इतस्त्रियोजनाद्, राम, गिरिर् यत्र निवत्स्यसि— — २५
महर्षिसेवितः, पुण्यः, सर्वतः सुखदः शिवः,
गोलाङ्गूलाभिनन्दितो, वानरैश्च निषेवितः, — २६
चित्र-कूट इति ख्यातो, गन्धमादन सन्निभः।
यावद् हि चित्रकूटस्य नरः शृङ्गाणि पश्यति, — २७
तावत् कल्याणमाप्नोति, धर्मे च कुरुते मतिम्।

१८। अवकाश — स्थानम्। विविक्त — विजन [illegible]। २१। [illegible]— [illegible]। [illegible]—[illegible]। २४। [illegible]—[illegible] (स्थानम्)। २६। गोलाङ्गूल—[illegible]।

[illegible]
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ [illegible]

[illegible]
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ [illegible]

[illegible]

[illegible]

परिष्वज्य प्रियां बालां, विषमार्तां लताम् इव,
सीताम् आरोप्य, रामोऽपि लक्ष्मणश्चाप्यरोहताम्। ३
तेन प्रदेशादंशुमतीं शीघ्र-गाम् ऊर्मि-मालिनीम्,
तीरजैर् गहनां वृक्षैः, [illegible] ते यमुनां नदीम्। ४
सन्तीर्णाः, प्लवम् उत्सृज्य, प्रस्थाय यमुनां नदीम्,
शीत-च्छायं समासेदुः, श्यामं न्यग्रोध पादपम्। ५
अर्चयित्वाथ तं, सीतायाचतेदं कृताञ्जलिः—
"चिरं जीवतु मे हृद्यः श्वशुरः, कौशलेश्वरः ; ६
भर्ता मे, देवराश्चैव जीवन्तु, भरतादयः।"
"कौसल्यां चैव जीवन्तीं पश्येयम्" इति मैथिली ७
ययाचे तं। ततोऽभ्येत्य, श्यामं सत्योपयाचनम्
प्रदक्षिणम् उपावृत्य ततस् ते प्रययुः पुनः ; ८
क्रोशमात्रं ततो गत्वा, नीलम् प्राप्य तद् वनम्,
हत्वा तत्र मृगं मेध्य, पक्त्वा तम् उपभुज्य च, ९

विहृत्य सुचिरम् बहु-पक्षि-नादिते
वने, यथेष्टं, मृग यूथ सेविते,
ततो निवासार्थम् उपाययुः शिवम्
शुभ नदी-तीर तरु, समुच्छ्रितम्। १०

४। अंशुमती—ज्योतिर्मयी सह बालुकासु। ५। सन्तीर्णा—उत्तीर्णा।
६। अर्चयित्वा—पूजयित्वा। ८। सत्योपयाचनम्—सत्यम् उपयाचनम् (प्रार्थना) यस्य तम्। उपावृत्य—परितस्। ९। तम्—सु विज्ञातम्, पूत-पूर्वम्।

अथ, रात्र्यां व्यतीतायां, सुप्तं सुप्तं समाश्रमम्,
राम उत्थापयामास लक्ष्मणं मञ्जु गदन् तदा,— ११

"वनानां शृणु, सौमित्रे, वयसां व्याहरतां स्वनं ;
सं प्रतिष्ठामहे भूयो, गच्छ, लक्ष्मण, सत्वरम् ।" १२

स, सुप्तः सु पूर्वं, भ्रात्रा लक्ष्मणः प्रतिबोधितः,
जहौ निद्रां क्लमं चैव, तं चैवाध्व परिश्रमम् । १३

अथ उत्थाय सहिता, स्पृष्ट्वा च सलिलं शुचि,
उपास्य च शुभां सन्ध्यां सर्वेऽभि-प्रतस्थिरे । १४

चित्रकूटस्य पन्थानम् आसाद्य, क्षण निषद्य,
तत्र धाम समुद्दिश्य, ययुः, शीघ्र-पराक्रमाः । १५

अचिरेण समासाद्य ततस्तान् चित्र-पादपम्
चित्रकूट-वनं, रामः सीतां वचनम् अब्रवीत्,— १६

"पश्यामून् पुष्पितान्, सीते, मालिनीं सरितं प्रति,
शिशिरात्यये, दीर्घाक्षि, प्रदीप्तान् इव, किंशुकान् । १७

कर्णिकार-वनं चापि, पश्य, मन्दाकिनीम् अनु,
दीपितं रुचिरैः पुष्पैः, प्रदीप्तैः काञ्चनैरिव । १८

पश्य भल्लातकान्, बिल्वान्, पनसान् तिन्दुकांस् तथा,
फल-भारानतांश्चैव तथान्यान् फल-पादपान् । १९

११। मञ्जु—मधुरम्। व्याहरताम् वदताम् कूजताम्। १३। प्रतिबोधित—जागरित, awakened क्लम—ग्लानि। अध्वा—पन्था। १४। अथ उत्थाय—सम्भ्रमात् सार्धं। १६। पादपः—वृक्षः। १७। मालिनीं सरितं प्रति—मालिनी-नद्याः समीपे। अत्यय—अपगम। किंशुकाः—पलाश-वृक्षाः। १८। कर्णिकारः—आरग्वध-वृक्षः, कनिआर्। मन्दाकिनीम् अनु—मन्दाकिनी-तीरवर्ती,। १९। भल्लातकः—

স্বচ্ছায়াম্ অত্র কর্তব্য এব [illegible], ননু মন্যসে ;
অহো, অবলোক্য পশ্য চিত্রকূটমিদং বয়ম্ । ২০

তত্র দৃশ্য প্রস্থানানি অসংখ্যানানি, [illegible],
শিখরাণি, শিলাকূটানি, মধুনি মধু বৈ, স্ব গৈঃ । ২১

অমী কুর্বন্তি [illegible] শিখো যদি কুর্বন্তি ;
সং [illegible] কুর্বন্তি, ফল কুসুম. । ২২

তব পুত্র বনং ত্যক্ত্বা, সাগরং ইব জানসি,
[illegible] বিচরন্তীং, পুষ্প-রাগ [illegible] । ২৩

তত্র, মন্দাকিনী নীরে, কুসুম মকরন্দৈঃ, প্রিয়ে,
[illegible], [illegible], মাধবানি, তুর্ণ তুর্ণে । ২৪

শিলা তলানি চিত্রানি বি-নানানি, দৃশ্য প্রিয়ে,
লতা বিতান [illegible], পত্র, [illegible], ভাবিনি । ২৫

প্রমত্ত-যূথ নিবহৈ নানা বিহঙ্গ-নাদিতৈ
নানা মৃগ-গণাকীর্ণং [illegible], রম্যে কাননে, ২৬

বিহরিষ্যামি, বিহরিষ্যাম [illegible] ত্বং, প্রিয়ে ।
ইহ [illegible] বিহরিষ্যামি, ময়া সহ [illegible] মুদাম্ ।" ২৭

[illegible]

अवेक्षमाणा एवं ते रम्यां मन्दाकिनीं नदीम्,
चित्रकूटं समाजग्मुर्, नाना-कुसुमित-द्रुमम्। २८

तस्य शैलस्य पादे तु, विविक्ते, सलिलावृते,
आश्रमं चक्रतुर् वीरौ भ्रातरौ राम-लक्ष्मणौ— । २९

गज-भग्नान्युपाहृत्य दारूण्युरु-वनान्तरात्,
लता-वितान-नद्धे द्वे चक्रतु' शरणे पृथक्;
तृण-पर्णैश्च बहुभिश्छादयामासतुस्ततः। ३०

ते पर्ण-शाले, कृत्वा, तु शोधयामास लक्ष्मणः।
मृदोपलेपनं चक्रे वैदेही, तनु-मध्यमा। ३१

कृत्वाश्रम-पदं रामस्ततो लक्ष्मणमब्रवीत्,—
"मृगमाहृत्य, सौमित्रे, चरुं श्रपय मा चिरम्;
तेन यष्टुमिहेच्छामि वन्याश्रम-देवताः"। ३२

इत्युक्तो लक्ष्मणो भ्राता, हत्वा कृष्ण-मृगं, वनात्
आहृत्य, ज्वालयित्वाग्निं, श्रपयामास, संस्कृतम्। ३३

तं मृगं सु-शृतं कृत्वा, सु-निष्टप्तं च, लक्ष्मणः
उवाच रामम्, अभ्येत्य, कृताञ्जलिरिदं वचः,— ३४

"आज्ञया ते, मयाहृत्य, शृत कृष्णो मृगो, वनात्;
यष्टुमर्हसि तेन त्वं देवता अभिकाङ्क्षिताः"। ३५

२८। अवेक्षमाणा — [illegible] ३०। वितान — विस्तार, आच्छादनम् इत्यर्थः। [illegible] ३१। पर्णानि पत्राणि। शाला गृहम्। ३२। चरु — [illegible] [illegible] ३३। श्रपयामास — पपाच। संस्कृतम् — [illegible] ३४। सु-शृतम् सु-पक्वम्। पाणिनि ६।१।२७। सु-निष्टप्तम् — [illegible]

इत्युक्तो राघव:, स्नात्वा, जप्त्वा च विधिवत्, तदा,
हुत्वाग्निं मन्त्रवत् तत्र, ततस्तज् जुहुवे हवि: ।
हविर् हुत्वा च देवेभ्य:, पितृभ्यस्तदनन्तरम्,
निर्वपाप पवित्रेषु निवापं, स-जलाञ्जलिम् ;
भुञ्ज चैव निवापं स, भूतेभ्योऽपि विधानत: ३७
चकार बलि-निर्वापं राघवस्तदनन्तरम् ।

लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा, हुत-शेषं तत: स्वयम् ३८
उपविश्योपयुयुजे, हृते पर्ण-पुटे शुची ।
परिवेश्य च सीतापि तावुभौ भर्तृ-देवरौ, ३९
एकान्तं समुपागम्य, तत: शेषमुपाददे । ४०

विंश: सर्ग: ।

सुमि-पुत्र संवाद: ।

अयोध्यामाजगामार्तो, निवृत्तेऽहनि, सारथि:,
यत्र राजा दशरथस्तदेवोपययौ गृहम् ।
अभिगम्य स राजानं, प्रणिपत्य च सारथि १
यथोक्तं राम वचनं कृताञ्जलिरवेदयत् ।
राम लक्ष्मणयोरेव विश्रामाद् वामवोपमम् २
अथाशोपप्लव-गतं सुर्यं तम इवाम्बर । ३

३७ । निर्वपाप—[illegible] पवित्र—[illegible] [illegible] दर्भाद्य इव [illegible] । ३८ । अथ [illegible] दत्ता । निवाप - [illegible] उपयुयुजे —बुभुजे । ४० । उपाददे [illegible] बुभुजे इत्यर्थ: ।
१ । वासवोपमम्—इन्द्र-तुल्यम् राजानं दशरथम् । उपप्लव —[illegible]

स, षष्ठे दिवसे, रामं शोचन्नेव, महा-यशाः,
अर्ध-रात्रे प्रबुद्धः सन्, सस्मारात्म-सु-दुष्कृतम्। ४

स्मृत्वा च, देवीं कौशल्यामभिभाष्येदमब्रवीत्,—
"यदि जागर्षि, कौशल्ये, शृणु मेऽवहिता वचः। ५

यदाचरति, कल्याणि, नरः कर्म शुभाशुभम्,
सोऽवश्यं फलमाप्नोति तस्य, काल-क्रमागतम्। ६

गुरु-लाघवमर्थानामारम्भेष्व-वितर्कयन्
गुणतो दोषतश्चैव, बाल इत्युच्यते बुधैः। ७

तद् यथाम्र-वणं छित्वा पलाश-वनमाश्रयेत्,
पुष्पं दृष्ट्वा फल-प्रेप्सुर् निराशः स्यात् फलागमे। ८

सोऽहमाम्र-वणं छित्वा पलाश-वनमाश्रितः,
बुद्धि-मोहात् परित्यज्य रामं, शोचामि, दुर्मतिः। ९

"कौशल्ये, लब्ध-लक्ष्येण तरुणेन मया, पुरा
कौमारे, शब्द-वेधित्व-श्लाघिना दुष्कृतं कृतम्। १०

तदिदं मामनुप्राप्तं फलं पापस्य कर्मणः,
भक्षितस्य विषस्येव विपाको जीवितान्तकः। ११

उपप्लव गतम्—राहु-ग्रस्तम्। अम्बरम्—आकाशे। ४। प्रबुद्धः—जागरितः। स-दुष्कृतम्—महत् दुष्कर्म। ७। गुरु लाघवम्—गौरवम् लाघवं च, गुरुत्वं लघुत्वं च। अर्थानाम्—कर्मणाम्। आरम्भेषु—आरम्भ-कालेषु। अ-वितर्कयन्—न विचारयन्, न आलोचयन्। गुणतः—गुणे, गुण विषये। दोषतः—दोषे, दोष-विषये। 'गुरु-बुधैः'—य आरम्भ काले इदं कर्म अल्प दोष बहु-गुणम्, इदं च बहु-दोषमल्प गुणमित्येव न विचारयति, स पण्डितैर्बाल इत्युच्यते। ८। तद् यथा—यथा, as for example. आम्र वणम्—उत्तर पदस्थेऽपि आम्र शब्द-परत्वाद् वन-शब्दस्य णो वा। पाणिनि, ८।४।५। प्रेप्सुः—प्राप्तुमिच्छुः। १०। शब्द वेधी—शब्देन (लक्ष्यस्य शब्देन) वेधितुम् ([लक्ष्यमार्ग

न विपाकाद् यथा कश्चित् पुरुषो भक्षयेद् विषम्, ११
तथा प्रयाम्य विपाकात् पापं कर्म पुरा कृतम् ।

"दैवमूढा तदाभूस्त्वं, युव राजो भवाम्यहम् । १२
अथ प्रावृडनुप्राप्ता, मन-सं हर्षिणी मम ।

आदाय हि रसं भौमं, तप्त्वा च जगतीं, रवी १३
उदग् गत्वाभ्युपाहरे प्रेताचरितां दिशम्,

प्राप्तकामा दिश: सर्वा: स्निग्धा ददृशिरे घना: ; १४
मुदा विजहृषि चापि चक्र-सारस-बर्हिण: ।

आकुलाविल तोयानि स्रोतांसि, विपुलान्यपि, १५
उन्मार्ग-जल-वाहीनि बभूवुर् जलदागमे ।

मिश्रेणाम्बुना भूमिर् भूरिणा परितर्पिता, १६
बभूव स्निग्ध शाद्वला, प्रभो, हरित-शाद्वला ।

"एतस्मिन्नीदृशे काले वर्तमानेऽतमप्रभे, १७
यदा तूणी, धनुष्पाणि:, सरयूमगमं नदीम् ।

धनुर्-व्यायाम शौर्यत्वात् शब्द-वेध-चिकीर्षया, १८
तथा तदाप्तया तीरं विविक्तमुपपद्य च, १९

[illegible] ११ विपाक—परिणाम । १२ । न विपाकात्—
[illegible] १३ [illegible] । भक्षि—भक्षम् । वर्तमान
[illegible] । प्रावृट्—वर्षा । १४ । आदाय
[illegible] परितापित, [illegible] । प्रेताचरिताम
[illegible] । १५ मुदा [illegible] । १६ । शाद्वलि—
[illegible] हरित-शाद्वला—[illegible]

'किं मयापकृतं, तात, वने निवसता सदा,
निरपराधो गुर्वर्थं, यदहं ताडितस्त्वया ?
अमू हि कृपणावस्थाव-माद्यौ विजने वने
मदीयौ पितरौ हतौ ममोद्देशेन समाशया । ८
एकेनानेन बाणेन त्वया, पाप, हताश्रयः—
अहमम्बा च तातश्च, कस्माद्, अपकारिणः ? १०
नूनं न तपसः किञ्चित् फलं मन्ये, श्रुतस्य वा,
यथा मां नाभिजानाति पिता, मूढ, त्वया हतम् । ११
जानन्नपि च किं कुर्याद्, अशक्त्वाद् पराक्रमः,
छिद्यमानमिवाशक्तस्त्रातुमन्यं नगो नगम् । १२
पितुस्त्वं च मे शीघ्रं गत्वा चाचक्ष्व, राघव ;
मा त्वां धक्ष्यति स्मापिन, यथा काष्ठमिवानलः । १३
इयमेक-पदी याति मम तं पितुराश्रमम् ;
न प्रसादय गत्वाशु—न स त्वां कुपितः शपेत् । १४
विशल्यं मां कुरु क्षिप्रं । त्वयार्य योऽर्पितः शरः,
हृदि वज्राग्नि-संस्पर्शं, प्राणानुपरुणद्धि मे ।' १५
इति मामब्रवीद् वाक्यं बालः, शर हतो मया ।
तस्याथोऽत्यामना बाणमुज्जहार बलादहम् । १६

१७

'[illegible] —[illegible] । ८ । [illegible] [illegible] । ११ । [illegible]—[illegible] [illegible],
[illegible] । ११ । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । १४ । एक-पदी
—[illegible] । १६ । विशल्यम्—[illegible] । [illegible]—[illegible] ।
[illegible] —[illegible] ।

3 (, L R.

"शरे तु तस्मिन् व्यपनीतमात्रे,
हिक्कीकृत-श्वास-मुहूर्त-खिन्नः,
वि-चेष्टमानः, परिवृत्त-नेत्रः,
प्राणानमुञ्चत् स मुनेस्तनू-जः। ३८

"ततोऽहं शरमुद्धृत्य, दीप्तम्, आशी-विषोपमम्,
आगच्छं कुम्भमादाय, पितुरभ्याश्रमं प्रति। ३९

तत्राहं कृपणावन्धौ हतनाथ-परिचारकौ,
अपश्यं जनकौ तस्य, लून-पक्षाविवाण्ड-जौ। ४०

"श्रुत्वैव पद-शब्दं तु ततो मां सोऽभ्यभाषत,—
'किं ते चिरायितं, पुत्र? पानीयं क्षिप्रमानय। ४१

यज्ञ-दत्त, चिरं, तात, सलिले क्रीडितं त्वया,
उत्कण्ठितेयं माता ते, तथाहमपि, पुत्रक। ४२

यदि किञ्चिद् व्यलीकं ते मया मात्रापि वा कृतम्,
क्षमये त्वां; च मा भूयश्चिरयेथाः क्वचिद्, गत'। ४३

अगतेस्त्वं गतिर् मेऽस्य, त्वं मे चक्षुर-चक्षुषः;
समासक्तास्त्वयि प्राणाः। कस्मात् त्वं नाभिभाषसे?' ४४

"तवेति करुणां वाचं शृण्वन्तं पुत्र-लालसम्,
अहमभ्येत्य शनकैरसुखं, भय-विह्वलः, ४५

३८। परिवृत्त नेत्रः—घूर्णित नयन। तनू-जः—आत्म-जः, पुत्र.। ३९। आशी-विष—सर्पः। ४०। लून पक्षौ—छिन्न पक्षौ। ४१। स—स जनकः। चिरायितम्—विलम्बितम्। ४३। व्यलीकम्—अप्रियम्। 'क्षमये त्वाम्'—क्षमयिष्ये' इति [illegible] पाठः न समीचीनो भाति। चिरयेथाः—चिरयेः, विलम्बेथाः। [illegible] पदमात्रम्। ४५। असुखम्—[illegible]। [illegible] [illegible] वा। [illegible] १०.१८ [illegible]। cf. [illegible]
[illegible]

बाष्प-पूर्णेन कण्ठेन, दृष्ट्वा संस्तभ्य वाग्-बलम्,
कृताञ्जलिर्, वेपमानो, भय-गद्गद-वागिदम्,—
'क्षत्रियोऽहं दशरथो—नाहं पुत्रो, मुने, तव—   ४[illegible]
सज्जनावमतं घोरं कृत्वा पापमुपागतः ।
भगवं, चाप-हस्तोऽहं, सरयूतीरमागतः,   ४७
काङ्क्षन्, जिघांसुर्, प मातं मृगं, तवाभ्युपागतम् ।
पूर्यमाणस्य कुम्भस्य अथ शब्दो मया श्रुतः,   ४८
तव पुत्रो मयासौ ते निहतो, गज-शङ्कया ।
तस्याहं रुदितं श्रुत्वा, हृदि भिन्नस्य पत्रिणा,   ४९
भीत आगम्य तं देशम् अपश्यं तं तपस्विनम् ।
समुद्धृते मया बाणे, प्राणां स्त्यक्त्वा दिवं गतः,   ५०
भवन्तौ सु-चिरं कामं परिशोच्य, तपस्विनौ ।
अ-ज्ञानतो मया पुत्रो हतस्ते, दयितो, मुने ;   ५१
शेषमेवं गते, तेजो मय्युत्सृष्टं त्वमर्हसि ।'
"स, एतदभि सं-श्रुत्य, मुहूर्तमिव मूर्च्छितः,   ५२
प्रत्याश्वस्तागत प्राणो, मामुवाच, कृताञ्जलिम्,—
'नय मां साधु न देव, यद्यसौ बालकस्त्वया   ५३
हतो, नृ-शंस, बाणेन, ममान्धस्यान्ध-यष्टिका ।   ५४

४६ । संस्तभ्य—संरुध्य । ४७ । [illegible]—[illegible], [illegible] । ४८ । जिघांसु —हन्तुमिच्छु । ४९ । हृदि [illegible]—[illegible] [illegible] । ५० । [illegible]—[illegible] । ५१ । [illegible]—[illegible] [illegible] । आहि [illegible] । पाणिनि ६।१।१०। [illegible]—[illegible] [illegible] । [illegible]—[illegible] । प्रत्याश्वस्त—[illegible]-हृदयी भूत्वा [illegible] heart [illegible]

तमहं, पतितं भूमौ, स्प्रष्टुमिच्छामि पुत्रकम्,—
सं-प्राप्य यदि जीवेयं पुत्र-स्पर्शम-पश्चिमम्।' ५५

"अथाहमेकस्तं देशं नीत्वा तौ भृश-दुःखितौ,
तमहं स्पर्शयामास, स-भार्यं, पतितं सुतम्। ५६

पुत्र-शोकातुरौ स्पृष्ट्वा, तौ, पुत्रं, पतितं क्षितौ,
आर्त-स्वरं विमुञ्चन्तौ तस्यैवोपरि पेततुः। ५७

माता चास्य मृतस्यापि, जिह्वया लिहती मुखम्,
विललापाति-करुणं, गौर् वि-वत्सेव, वत्सला। ५८

"सोऽपि कृत्वोदकं तस्य पुत्रस्य, सह भार्यया,
तपस्वी मामुवाचेदं, कृताञ्जलिमुपस्थितम्,— ५९

'पुत्र-शोकातुरः प्राणान् सं-त्यक्ष्याम्य-वशो यथा,
त्वमप्यन्ते तथा प्राणांस्त्यक्ष्यसे पुत्र-लालसः।' ६०

"एवं शापमहं लब्ध्वा स्व-पुरं पुनरागतः;
सोऽप्यृषिः पुत्र-शोकेन न चिरादिव सं-स्थितः। ६१

स ब्रह्म-शापो नियतमद्य मां समुपस्थितः;
तथा हि,—पुत्र-शोकार्तं प्राणाः सं-त्वरयन्ति माम्। ६२

चक्षुर्भ्यां न प्रपश्यामि, स्मृतिर् मे, देवि, लुप्यते;
दूता वैवस्वतस्यैते त्वरयन्ति च मां, शुभे! ६३

यदि मां सं-स्पृशेद् रामः, सं-भाषेतापि चागतः,
जीवेयमिति मे बुद्धिः, प्राप्यामृतमिवातुरः। ६४

५५। अ पश्चिमम्—चरमम्, the last. ६०। त्यक्ष्यसे—त्यक्ष्यसि। आत्मने-पदम् आर्षम्। ६१। न चिरात्—अ-चिरात्, शीघ्रम्। इव—एव। सं-स्थितः—मृतः।

इष्टापि, यद्यहं भार्यां त्यजेयं, दयितं सुतम्,
प्रियापि न विमुच्येऽहं पुत्र-शोकेन, दुःखितः।

अतो नु किं दुःखतरं भवेत् मम च, भाविनि, १५
यद्, अ-दृष्ट्वैव रामस्य मुखं, त्यक्ष्यामि जीवितम्!" १६

इति रामं स्मरन्नेव, शयनीय-तले, नृपः
शनैरुपजगामास्तं, शशीव रजनी-क्षये। १७

एक-विंशः सर्गः।

भरत-प्रयाणम्।

इष्ट पुरो-हितो वाक्यं भरतं प्रत्यभाषत,—
"तात, राजा दशरथः स्वर्गतो, धर्ममाचरन्,
धन-धान्यवतीं स्फीतां, प्रदाय पृथिवीं तव।

रामस्तथा सत्य-धृतिः, सतां धर्ममनुस्मरन्,
नाजहात् पितुरादेशं, लक्ष्मीं शीतांशुमानिव। १

पित्रा भ्राता च ते दत्तं राज्यं, निहत-कण्टकम्, २
तद् भुङ्क्ष्व—मुदितामात्यमभिषेकमवाप्नुहि।" ३

[illegible]

तच्छ्रुत्वा भरतो वाक्यं, शोकेनाभिपरिप्लुतः,
जगाम मनसा रामं, धर्म-ज्ञो, धर्म-काङ्क्षया । ४

स, वाष्प-कलया वाचा, कल-हंस-स्वरो युवा
निजगाद सभा मध्ये,—जगर्हे च पुरोहितम्,— ५

"कथं दशरथाज् जातो भवेद् राज्यापहारकः ?
राज्यं चाहं च रामस्य । धर्म्यं वक्तुमिहार्हसि । ६

तं निवर्तयितुं बुद्धिः, वन-वासात्, कृता मया ।
न केनचिदियं शक्या ; प्रत्यक्षं वो ब्रवीम्यहम् ।" ७

तद् वाक्यं धर्म-संयुक्तं श्रुत्वा, सर्वे सभा-सदः
हर्षान् मुमुचुरश्रूणि, रामे निहित-चेतसः । ८

ततः श्वेतैर् हयैर् युक्तमास्थाय स्यन्दनोत्तमम्,
प्रययौ भरतः, श्रीमान्, राम-दर्शन-काङ्क्षया । ९

अग्रतः प्रययुस्तस्य सर्वे मन्त्रि-पुरो-गमाः,
अधिरुह्य हयैर्युक्तान् रथान्, सूर्य-रथोपमान् । १०

दश नाग-सहस्राणि, कल्पितानि यथा-विधि,
अन्वयुर्भरतं यान्तमिक्ष्वाकु-कुल-नन्दनम् । ११

षष्टी रथ-सहस्राणि धन्विनां, आयुधानि वै,
अन्वयुर्भरतं यान्तं, राज-पुत्रं महा-बलम् । १२

---

४ । मनसा जगाम—स्मार । ५ । वाष्प-कलया—वाष्प रोधात् मधुरास्फुटया । वाचा—स्वरेण । जगर्हे—निनिन्द । ६ । धर्म्यम्—धर्म सङ्गतम् [वाक्यम्] । ७ । इयम्—बुद्धिः इति शेष । शक्या—निवर्तयितुमिति शेष । प्रत्यक्षम्—समक्षम्, publicly.
१० । पुरो-गमाः—नेता । ११ । कल्पितानि—सज्जितानि । १२ । आयुधाः—अस्त्र-शस्त्राणि । येन कर-धृतेन हन्यते तत् शस्त्रं, खड्गादि । येन क्षिप्तेन हन्यते तदस्त्रं,

ततं यान-सहस्राणि समारूढास्तु राघवम्
अन्वयुर्भरतं यान्तं राज-पुत्रं यशस्विनम् । १३

कैकेयी च, सुमित्रा च कौशल्या च यशस्विनी,
रामानयन-सं हृष्टा, ययुर् यानैः प्र-भास्वरैः । १४

प्र-ययौ चार्य-सङ्घातो रामं द्रष्टुं स-लक्ष्मणम्,
तस्यैवेताः कथाः सर्वे कुर्वन्तो, हृष्ट-मानसाः । १५

स, गत्वा दूरमध्वानम्, अ-परिश्रान्त-वाहन,
उवाच भरतो, धीमान्, वसिष्ठं मन्त्रि-सत्तमम्,— १६

"यादृशं लक्ष्यते रूप, यादृशं च श्रुतं मया,
व्यक्तं प्राप्ताः स्म तं देशं भरद्वाजो यमब्रवीत् । १७

अयं गिरिश्चित्रकूट, इयं मन्दाकिनी नदी ;
एतत् प्रकाशते दूरान् नील-मेघ-निभं वनम् । १८

साधु सैन्याः प्रतिष्ठन्ताम्, विचिन्वन्तु च काननम् ;
यथा तौ पुरुष-व्याघ्रौ दृश्येते, तद् विधीयताम् ।" १९

भरतस्य वचः श्रुत्वा पुरुषाः शस्त्र-पाणयः
विविशुस्तद् वनं, शूरा धूमं च ददृशुस्तत । २०

ते तदालोक्य धूमाग्रम् ऊचुर् भरतमागताः —
"नामनुष्ये भवत्यग्निर् व्यक्तमत्रैव राघवौ ।" २१

निविष्टायां तु सेनायाम्, उत्सुको भरतस्तदा
जगाम, भ्रातरं द्रष्टुं, शत्रुघ्न-सहितो, विभुः ; २२

ददर्श महतीं पुण्यां पर्ण-शालां, मनो-रमाम्,
साल-तालाश्वकर्णानां पर्णैर् बहुभिरावृताम्— २३

विशालामूर्ध्व-विस्तारां—दर्भैर् वेदिमिवाध्वरे,
शक्रायुध-निकाशाभ्यां कार्मुकाभ्यां विभूषिताम्— २४

गुरुभारां रुक्म-पृष्ठाभ्यां नागाभ्यामिव चावृताम्,
अर्क-रश्मि-प्रतीकाशैर् घोरैस् तूण-गतैः शरैः २५

शोभितां—दीप्त-वदनैः सर्पैर् भोगवतीमिव,
महा-रजत-कचाभ्यामसिभ्यां च विराजिताम्, २६

रुक्म-बिन्दु-वि-चित्राभ्यां चर्मभ्यां चापि शोभिताम्,
गोधाङ्गुलि-त्रैरासक्तैश्चित्रैः कनक-भूषितैः,
अरि-सङ्घैरनाधृष्यां—मृगैः सिंह-गुहामिव । २७

प्रागुदक्-प्रवणे देशे वेदीं सं-दीप्त-पावकाम्
ददर्श भरतस्तत्र पुण्यां राम-निवेशने । २८

स, विलोक्य मुहूर्तं तु, ददर्श भरतो गुरुम्
उटजे राममासीनं, जटा-वल्कल-धारिणम्, २९

---

२२ । उत्सुक—उत्कण्ठित । ३८ । २३ । साल—वट-पलाशाद्या वृक्ष-विशाल-पर्णवन्तो वृक्षा । २४ । अध्वर—यज्ञ । शक्रायुध-निकाशाभ्याम्—इन्द्र धनुः-तुल्याभ्याम् । २५ । अर्क रश्मि-प्रतिकाशैः—सूर्य-किरण-तुल्यैः । २६ । भोगवती—नाग-लोक । महा रजत-कचाभ्याम्, सुवर्ण पात्राभ्याम् । विराजिताम्—वि-दीपिताम्, उज्ज्वली कृताम् । २७ । रुक्म बिन्दु वि चित्राभ्याम्—स्वर्ण-बिन्दुभिः स विचित्र-चित्रिताभ्याम् । चर्म—फलकम्, ढाल, a shield गोधाङ्गुलि-त्रैः—गोधा चर्म-कृतै

सिंह-स्कन्धं, महाबाहुं, पुण्डरीक-निभेक्षणम्,
पृथिव्याः सागरान्ताया भर्त्तारं, धर्म-चारिणम्, १०

महात्मानं महा-भागं ब्रह्माणमिव शाश्वतम्,
महोपविष्टमासीनं सीतया लक्ष्मणेन च। ११

अभ्यधावत धर्मात्मा भ्रातरं कैकयी-सुतः,
अशक्नुवन् धारयितुं धैर्यं ; वचनमब्रवीत्,— १२

"यो हस्त्यश्व-रथैः पूर्वं सर्वतः परिवार्यते,
वन्यैर् मृगैः परिवृतः सोऽयमास्ते ममाग्रजः। १३

यस्य यज्ञैर् यथोद्दिष्टैर् युक्तो धर्मस्य सञ्चयः,
शरीर-क्लेश-सम्भूतं स धर्मं परिमार्गति। १४

चन्दनेन महार्हेण यस्याङ्गमुपलेपितम्,
मलेन तस्याङ्गमिदं कथमार्यस्य सेव्यते? १५

वासोभिर् बहु-साहस्रैर् यो वै निवसितः पुरा,
धृताजिनः सोऽयमिह प्रवसी जगती-तले। १६

अधारयद् यो विविधाश्चित्राः सुमनसः सदा,
सोऽयं जटाभारमिमं सहते राघवः कथम्?" १७

[illegible] । [illegible] । १० । [illegible] — [illegible] ।
११ । [illegible] —[illegible] । १२ । अभ्यधावत—धावित्वा जगाम । धारयितुम्—अवलम्बितुम् । १३ । परिवार्यते—वेष्ट्यते ; परिवृतः—वेष्टितः । १४ । यथोद्दिष्टैः—यथोपदिष्टैः, यथा विहितैरित्यर्थः, [illegible] । [illegible]—[illegible] । परिमार्गति—अन्विच्छति । १६ । वासोभिः—वस्त्रैः, बहु साहस्रैः—बहु-सहस्र [illegible] । धृताजिनः—धृतं (परिहितं) अजिनं [illegible] [illegible] । १७ । सुमनसः—माला ।

इत्यसौ विलपन्, दीनः, प्र-क्लिन्न-मुख-पङ्कजः,
पादावुपेत्य रामस्य, प्रापतद् भरतो, रुदन्। ३८

दुःखाभितप्तो भरतो, राज-पुत्रो, महा-बलः,
उक्त्वार्येति सकृद्, दीनः, पुनर् नोवाच किञ्चन। ३९

बाष्पापिहित-कण्ठो हि, रामं प्रेक्ष्य, यशस्विनम्,
आर्येत्येवं समाभाष्य व्याहर्तुं नाशकत् तदा। ४०

शत्रुघ्नश्चापि रामस्य ववन्दे चरणौ, रुदन्;
तावुभौ च समालिङ्ग्य रामोऽप्यश्रूण्यवर्तयत्। ४१

द्वा-विंशः सर्गः।

अनुनयः।

आघ्राय तु स तं मूर्ध्नि, परिष्वज्य च, राघवः,
अङ्के भरतमारोप्य, पर्यपृच्छत्, समाहितः,— १

"क्व नु, तात, पिता तेऽभूद्, यदरण्यं त्वमागतः?
न हि त्वं, जीवतस्तस्य गुरोर्, आगन्तुमर्हसि। २

चिरस्य बत पश्यामि दूराद् भरतमागतम्।
दुष्प्रणीतमरण्येऽस्मिन् किं, तात, वनमागतः? ३

३८। प्रक्लिन्नम्—अतिशय-घर्म क्लिन्न। ३९। सकृत्—एक-वारम्। ४०। अपिहित:—रुद्ध। व्याहर्तुम्—वक्तुम्।

१। समाहित:—कुशल प्रश्न द्वारेण धर्म-बोधने सावधान चित्त। २। क्व—कुत्र वा इत्यर्थः। अभूत्—आसन्ने भूते लुङ्। पाणिनि, ३।२।११०। जीवतस्तस्य—जीवतस्तस्मादित्यः। अनादरे षष्ठी। जीवतस्तस्य सेवां हित्वा इत्यर्थः। ३। चिरस्य—चिरात्, चिरेण, long after. बत—हन्त, oh. दुष्प्रणीतम्—दुष्प्रवेशम्। अरण्यमेव वनम्—अरण्यं गजाद्युपभोग्यम् अति भीषणम्, तद् वर्ति वनम् व्याघ्रादि-युतं मनुष्य-

कच्चिद् दशरथो राजा कुशली, सत्य-सङ्गरः,
राज-सूयाश्व-मेधानामाहर्ता, धर्म-तत्त्व-वित् । ४
स कच्चिद् ब्राह्मणो विद्वान् धर्म-नित्यम् तपो-धनः,
इक्ष्वाकूणामुपाध्यायो यथावत्, तात, पूज्यते । ५
तात, कच्चिच्च कौशल्या सुमित्रा च, यशस्विनी,
सुखिता ; कच्चिदार्या च देवी नन्दति कैकयी । ६
कच्चिदग्निषु ते युक्तो ब्राह्मणो मतिमांस्तथा
हुतं च होष्यमाणं च काले वेदयते सदा । ७
इष्वस्त्रे परमाचार्यमस्त्र शास्त्र-विशारदम्
सु-धन्वानमुपाध्यायं कच्चित् त्वं नावमन्यसे । ८
कच्चिदात्म-समाः शूराः श्रुतवन्तो जितेन्द्रियाः
ज्ञात-श्चायेङ्गित-ज्ञाश्च भक्तास्ते, तात, मन्त्रिणः । ९
कच्चित् कृषि-करैस्, तात, सु-निविष्टो, जनाकुलः,
देव-स्थानैः प्रपाभिश्च तडागैश् चोपशोभितः,
प्रहृष्ट-नर-नारीकः, समाजोत्सव-भूषितः, १०
सु-कृष्ट-सीमा, पशुमान्, विहिंसा परिवर्जितः,— ११

भीतम् । ४ । सत्य-सङ्गर —सत्य-प्रतिज्ञ [illegible] आहर्ता [यष्टा] सम्पादयिता । उपाध्याय —अध्यापक, उपदेशक [illegible] । ५ । [illegible] । ६ । नन्दति —प्रीयति । [illegible] । ७ । हुतं —[illegible] । [illegible] । ८ । [illegible] । वेदयते— [illegible] । सु-धन्वानम्—सु-धन्वा [illegible] । [illegible] । ९ । [illegible] । १० । [illegible] । सु-निविष्ट —[illegible] । जनाकुल —जनैः आकुलः (निबिड़) । प्रपाभि —

अ-देव-मातृकः कच्चित् श्वापदैश्च विवर्जितः—
कच्चिज् जन-पदः, स्फीतः, सुखं वसति, राघव। १२

कच्चित् ते निरता वैश्याः कृषि-गो-रक्ष-कर्मसु ;
वार्त्तायां संस्थितस्, तात, लोको हि कृषि-जीवनः। १३

तेषां गुप्ति-परीहारैः कच्चित् ते धारणा कृता।
रक्ष्या हि राज-धर्मेण सर्वे विषय-वासिनः। १४

कच्चित् संग्राम-नीति-ज्ञः शूरस्ते वाहिनी-पतिः
अ-संहार्योऽनुरक्तश्च हिते नित्यं च तिष्ठति। १५

कच्चित् पूर्वानुरक्तास्ते कुल-पुत्राः प्रधानतः
आहवेषु प्रियान् प्राणान् सं-त्यजन्ति, समाहिताः। १६

कच्चित् सदा ते दुर्गाणि धन-धान्योदकायुधैः
यन्त्रैश्च परिपूर्णानि तथा शिल्पि-धनुर्धरैः। १७

आयस्ते विपुलः कच्चित्, कच्चिदल्पतरो व्ययः ;
अ-पात्रेषु न ते कच्चित् कोषो गच्छति, पार्थिव। १८

कृषेः। मनु-भाष्यम्, ८।२११। ११। सुकृष्ट सीम —सुकृष्टा सीमा (तत्-तत् देश-प्रान्त देशाः) यस्मिन् स। १२। अ-देव मातृकः—नदी मातृकः नद्यम्बु-जीवन। 'नद्यम्बु-जीवनो देशो नदी मातृक उच्यते, वृष्टि-निष्पाद्य-शस्यस्तु विज्ञेयो देव-मातृकः'। १३। रत —रताः। वार्त्तायाम् —कृषि गो रक्षादौ। संस्थितम् —प्रतिष्ठितम्। १४। तेषाम् —कृष्यादि जीविनाम्। गुप्ति परीहारैः —रक्षा-राजस्वानिष्ट परीहारैः। धारणा—स्थिरता। विषय-वासिनः —देश वासिनः। १५। शूरः—पर-पीडाभिभव-समर्थः। वाहिनी—सेना। अ-संहार्यः —अ विनाश्य। १६। कुल-पुत्राः—ज्ञातयः। प्रधानतः —प्रधानाः। पाणिनि, ५।४।४४। समाहिताः—[युद्धे] सावधान-चित्ताः। १८। आयः —धनागमः। व्ययः —भोग धन-रक्षाद्यर्थं त्यागः। अपात्रेषु—नट-नायकादिषु इति भावः। कोषः —धन राशिः।

कच्चिद् विवदतोऽर्थेषु धनिनो दुर्बलस्य च
च यस्य पालनात् पश्यन्ति कार्यण्यधिकृता नराः। १९

यानि मिथ्याभिशस्तानां पतन्त्यश्रूणि रोदताम्,
तानि पुत्र पशून् घ्नन्ति तेषां मिथ्याभिशंसिनाम्।" २०

तथा वेशानुपूर्व्येण रामं, व्यथित-चेतसः,
अबोधयद् यथार्तोऽसौ भरतो मरणं पितुः,— २१

"आर्य, राज्यं परित्यज्य, कृत्वा कर्म सु-दुष्करम्,
गतः स्वर्गं महा-राजः, पुत्र-शोकाभि-पीड़ितः। २२

दुष्टा स्त्री-बुद्धिमास्थाय, कैकेयी, राज्य-कामिनी,
चकार सु-महत् पापमिदमम्बा, यशो-हरम्। २३

सा, राज्य-फलम-प्राप्य, वि-धवा, शोक-कर्शिता,
पतिष्यति महा-घोरं निरये जननी मम। २४

तस्य मे दास-भूतस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि,—
अभिषिञ्चस्व राज्येन नाकेन मघवानिव। २५

इमाः प्रकृतयः सर्वाः, वि-धवा मातरश्च मे
त्वत् सकाशमनुप्राप्ताः—प्रसादं कर्तुमर्हसि। २६

१९। विवदत —विवदमानस्य। [illegible] पदमार्थम्। यानि, [illegible] अर्थेषु
—[illegible] विचार[illegible] । च यस्य पालनात् —च यस्य पालनात् [illegible], धन-पात
[illegible] । अधिकृता —अधिकार प्राप्ता authorised
२०। मिथ्याभिशस्तानाम्—[illegible] विचार च निर्दोष मिथ्याभियोगानाम्। २१।
[illegible] विना [illegible] । कृत्वा कर्म सु दुष्करम्—
[illegible] राज्य [illegible] । २३। [illegible]
[illegible] । २४। निरयम् [illegible] नरके। [illegible]
[illegible] । २५। राज्येन — राज्य [illegible] । नाकेन—स्वर्गेण। [illegible]

त्वमानुपूर्व्या युक्तश्च, युक्तं कालेन, मान-द,
राज्यं प्राप्नुहि धर्मेण—स-कामान् सुहृदः कुरु । २७

शाश्वतोऽयं सदा धर्मः स्थितोऽस्माकं, नरर्षभ,—
ज्येष्ठे त्वयि स्थिते राम कनीयान् न भवेन् नृ-पः । २८

भवत्व-वि-धवा भूमिस्त्वया पत्या समन्विता,
शशिना विमलेनेह शारदी रजनी यथा । २९

एभिश्च सचिवैः सार्धं शिरसा याचितो मया,—
भ्रातुः शिष्यस्य दासस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि । ३०

तदिदं शाश्वतं सर्वं, पित्र्यं, सचिव-मण्डलम्,
पूजितं, मनुज-व्याघ्र, नातिक्रमितुमर्हसि ।" ३१

एवमुक्त्वा, महा-बाहुः, स-बाष्पः, कैकयी-सुतः,
रामस्य, शिरसा, पादौ जग्राह भरतस्तदा । ३२

तमार्तमिव मातङ्गं निः-श्वसन्तं मुहुर्मुहुः,
भरतं भ्रातरं रामः परिष्वज्येदमब्रवीत्,— ३३

"कुलीनः, सत्त्व-सम्पन्नस्तेजस्वी, चरित-व्रतः,
राज्य-हेतोः कथं पापमाचरेन् मद्-विधो जनः ? ३४

न दोषं त्वयि पश्यामि सूक्ष्ममप्यरि-सूदन,
न चापि जननीं बाल्यात् त्वं वि-गर्हितुमर्हसि । ३५

[illegible]

त्वया राज्यमयोध्यायां प्राप्तव्यं, लोक-सत्-कृतम् ;
वस्तव्यं दण्डकारण्ये मया, वल्कल-वाससा ;— ३६

एवं कृत्वा महा-भागो विभागं लोक-सन्निधौ,
व्यादिश्य चैव धर्मात्मा, दिवं दशरथो गतः । ३७

स चेत् प्रमाणं, राजेन्द्रो, राजा, लोक-गुरुस्, तव,
पित्रा दत्तं यथा, भागमुपभोक्तुं त्वमर्हसि । ३८

चतुर्दश समाः, सौम्य, दण्डकारण्यमाश्रितः,
उपभोक्ष्ये, यथा दत्तं, भागं, पित्रा महात्मना ।" ३९

ततो मन्दाकिनी-तीरे, शुभे देशे, नराधिपः
पितुर् व्यवर्तयच् छ्रीमान्, निवापं, भ्रातृभिः सह । ४०

ऐङ्गुदं बदरोन्मिश्रं पिण्याकं दर्भ-संस्तरे
न्युप्य रामः, सु-दुःखार्तः, इदं वचनमब्रवीत्,— ४१

"इदं भुङ्क्ष्व, महा-राज, प्रीतो, यदशना वयम्—
यदन्नः पुरुषो नृप, तदन्नाः पितृ-देवताः ।" ४२

ततः पर्ण-कुटी-द्वारमागत्य, जगती-पतिं
परिजग्राह पाणिभ्यामुभौ भरत-लक्ष्मणौ । ४३

वसिष्ठः पुरतः कृत्वा दारान् दशरथस्य, स
अभिचक्राम तं देशं राम-दर्शन-काङ्क्षया । ४४

ततस्तु, त्वरितं गत्वा, सर्वा नृपति-योषितः
अपश्यन्नाश्रमे रामं स्वर्ग-च्युतमिवामरम् । ४५

३७ । व्यादिश्य—आज्ञाप्य । ४० । व्यवर्तयत्—समपादयत् । निवाप—पितृ-
[illegible]तर्पणम् । ४१ । पिण्याक – तिल कल्क । [illegible]

तं भोगैः सम्परित्यक्तं, रामं प्रेक्ष्यैव, मातरः,
आर्ता, मुमुचुरश्रूणि, सुस्वरं, शोकलालसाः । ४६

तासां रामः समुत्थाय जग्राह चरणान् शुभान्
मातॄणां पुरुषव्याघ्रः सर्वासामन् प्रवेशः । ४७
पाणिभिः सुखसंस्पर्शैर् मृद्वङ्गुलितलैः, शुभैः,
मूर्ध्न्याघ्राय तं रामं रुरुदुः पार्थिवस्त्रियः । ४८
सौमित्रिरपि ताः सर्वाः स, मातॄः शोककर्शिताः,
अभ्यवादयत प्रह्वः दीनो, रामादनन्तरम् । ४९
यथा रामे तथा तस्मिन् सर्वा ववृतिरे स्त्रियः
वृत्तिं दशरथाज्जाते लक्ष्मणे शुभलक्षणे । ५०

सीतापि करुणं, तासां पदं स्पृष्ट्वा सुदुःखिता,
श्वश्रूणाम्, अश्रुपूर्णाक्षी सा बभूवाग्रतः स्थिता । ५१
तां परिष्वज्य कौशल्या माता दुहितरं यथा
वनवासकृशां दीनां सह वचनमब्रवीत्,— ५२
"विदेहराजस्य सुता स्नुषा दशरथस्य च,
[illegible] नार्हति [illegible] ५३
[illegible] [illegible]
[illegible] पश्यम ।" ५४

[illegible] इत्यथो॥
[illegible] सर्गः॥

त्रयो-विंशः सर्गः ।

जाबालेरुपदेशः ।

अथ रामम्, अभिक्रान्तं गमनाय पुरं प्रति,
राज्ञो नैयायिकम्, तेषां सम्मतः, सर्व-शास्त्र-वित्,
आश्वासयं च भरतं, जाबालिर् ब्राह्मणोत्तमः, १
उवाच रामं, धर्म-ज्ञं, धर्मापेतमिदं वचः,—
"साधु, राघव, मा ते भूद् बुद्धिरेवं निरर्थका, २
नरस्य प्राकृतस्येव, गर्ह्या बुद्धिस्तपस्विन ।
कः कस्य पुरुषो बन्धुः, किं कार्यं कस्य केनचित्, ३
यदेको जायते जन्तुरेक एव वि-नश्यति ।
तस्मात् माता पिता चैव प्रतिश्रय समावुभौ । ४
उन्मत्त इव विज्ञेयो, योऽत्र सज्जेत वै नरः ।
यथा, ग्रामान्तरं गच्छन्, नरः कश्चित् क्वचिद् वसेत्, ५
उत्सृज्य च तमावास प्रतिष्ठेतापरेऽहनि,
एवमेव मनुष्याणां पिता माता गृहं वसु ६
आवासमात्रं, काकुत्स्थ, तवालं काम-चिन्तया ।
नार्हस्त्वं मम हित्वा पन्थानम्, अ-कुतो-भयम्, ७
आस्थातुं नार्हसि, वीर, कापथं, बहु-कण्टकम् । ८

१। धर्मापेतम्—धर्म-मार्ग-विरुद्धम्, आत्यन्तिक मतावलम्बनम् इति यावत्। धर्मापितम् इति न रक्षिता पठति। धर्मापितम्—धर्म-सङ्गतम्। ३। एवम्—[illegible] एव पालनीयम् इत्यवबुध्य। ४। कः वस—कर्तव्यम्। ५। प्रतिश्रय—आश्रय, [illegible]। उषित्वा आश्रिता भवेत्। ७। आवासमात्रम्—[पान्थशालेव]। ८। अर्हसि

3 G. 1 '2

समृद्धायामयोध्यायामात्मानमभिषेचय ;
एक-वेणी-धरा हि त्वां नगरी सं-प्रतीक्षते। ८

न ते कश्चिद् दशरथस्त्वं च तस्य न कश्चन ;
अन्यो राजा, त्वमप्यन्यस् ; तस्मात् कुरु यदुच्यते। १०

गतः स नृपतिस्तत्र, गन्तव्यं यत्र तेन वै ;
प्रवृत्तिरेषा भूतानां ; त्वं तु मिथ्या वि-हन्यसे। ११

"अथ धर्म-विदो ये ये, तां स्तान् शोचामि, नेतरान् ;
ते हि दुःखमनुप्राप्य विनाशं प्रेत्य भेजिरे। १२

अष्टकाः, पितृ-दैवत्यः, कार्याभि-प्रसृतो जनः,—
अन्नस्योपद्रवं पश्य। मृते किमवशिष्यते ? १३

यदि भुक्तमिहान्येन कायमन्यस्य गच्छति,
दद्यात् प्रवसतः श्राद्धं, न स पथ्योदनं वहेत्। १४

दान-सं-वर्धना ह्येते ग्रन्था मेधाविभिः कृताः,—
'यजस्व', 'देहि' 'दीक्षस्व' 'तपस्तप्यस्व', 'सन्त्यज'। १५

[illegible]

"स 'नास्ति परम्' इत्येतां कुरु बुद्धिं, महा-मते !
परोक्षं मा मनः कार्षीः ; प्रत्यक्षं कुरु, राघव ।
सतां बुद्धिं पुरस्कृत्य, सर्व-लोक नि-दर्शिनीम्, — १६
राज्यं त्वं प्रतिगृह्णीष्व, भरतेन प्रसादितः ।
रघुर् दिलीपः सगरो दुष्यन्तश् च नरर्षभः,— १७
एते चान्ये च बहवो नर लोकाधिपोत्तमाः,
पितृन् पुत्रां च दारां च हित्वा, काल-वशं गताः । १८
एतेषां नाम-मात्राणि श्रूयन्ते हि महो-क्षिताम् ।
यथैतान् काङ्क्षते यत्र, न च तां लभ्य मन्यते, १९
इति नास्ति व्यवस्थाकिम् । क्वेद सन्तिष्ठते जगत् ?
अयमेव परो लोकम्, तस्मात् त्वं सुख-भाग् भव ; २०
न हि धर्म-परः सर्वः सुखायैवोपपद्यते ।"
इति श्रुत्वा वचस्तस्य, मन्द-कोपोऽपि, राघवः २१
अ-शेषं परि चुकोप नास्तिक्यमनुदर्शितः । २२

[illegible] १।१।१६१ । प्रत्यक्षम् [illegible] १६ । [illegible]—[illegible] पुरो कुरु । [illegible] [illegible]] — [illegible] [illegible] इति [illegible] । [illegible]—[illegible] । [illegible] [एवम्-परा] [illegible] [illegible] [illegible] १६ [illegible] । [illegible] [illegible] १७ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] १८ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] १।१६। ११ [illegible] भवति ।

उवाच च वचः किञ्चित्, स-क्रोधो, लक्ष्मणाग्रजः,—
"नाहं पितृ-समादेशाद् विचलेयं, समाहितः। २३

यद्यहं जीवतः ज्ञात्वा वचः, कुर्यां मृतेऽन्यथा,
नानु मन्येय लोकस्य क्रोश चक्षणमाप्नुयाम्। २४

न ह्याह, किन्तु वचनैरेभिरेव निरर्थकैः,
त्वया चाल्पयितुं शक्यो, वालेरिव शरो-धरः। २५

"धर्मात्मानपि कैकेयी यदाह, बहु-गर्हितम्,
तदप्यथं विविदं मोदावर्तुमिहार्हसि। २६

यदा क्रतु-शतैरिन्द्रः प्राप्तः स्थानं, सुराधिपः,
प्रमाणं तद् वदन् नैव। कस्मात् तद् वितथं तु ते? ३०

आस्त्रातेय-सुतश्चापि सता मित्रं च कौशिकः,
तपोभि ज्ञान-माहात्म्यं प्राप्य चर्मी तपर्षयः। २८

"भवन्निदं कार्यमिहाद्य निश्चयं,
यथा तथा वाम्य यथा त्वमिच्छसि,
पितुः नियोगात् न चलेयमाहृतात्,
व्रतात् मर्थिपं धर्माद्विवर्जितात्। २९

"कुर्यामम कुर्यान वा नर एव मानिनम
चरित्रमेव वाचः गुन वा यदि वाशुभम। ३०

[illegible]

राज-वृत्तं किल लोकः सततं समनुवर्तते,—
यद्-वृत्ताः सन्ति राजानस् तद्-वृत्ताः सन्ति मानवाः । ११
सत्यं चैवानृशंस्यं च राज-वृत्तं सनातनम्,
तस्मात् सत्यात्मकं राज्यं, सत्ये लोकाः प्रतिष्ठिताः । १२
“दत्तमिष्टं हुतं चैव तपो यज्ञाश्च केवला—
सत्य-मूलानि सर्वाणि, सत्यान् नास्ति परं ततः । १३
ऋषयो देवताश्चैव सत्यमेव समासते,
सत्य-वादी हि लोकेऽस्मिन् प्रेत्य गच्छति सद्-गतिम् । १४
उद्-विजन्ते यथा सर्पात्, तथैवानृतिकाज् जनात्,
धर्मः सत्य-परो लोके ; मूलं धर्मस्य सत्यता । १५
सत्यमेवेश्वरो लोके, सत्ये श्रीर् नियतं स्थिता,
सर्वं सत्य-प्रतिष्ठानं ; तस्मात् सत्य-परो भवेत् । १६
नैव लोभान् न मोहाद् वा नाज्ञ्य-ज्ञान समन्वितः
सेतुं सत्यस्य भेत्स्यामि, गुरोः सत्य-प्रतिश्रवम् ।” १७

[illegible] । सद्वृत्तान्—सच्चरित्रान् [illegible] । १० । चारित्रम्—आचार । ११ । [illegible]—सत्य-वचनमेव । आनृशंस्यम्—कृपालुत्वम् । सनातनम्—चिरन्तनं नित्यम् । राज-वृत्तम्—राज्ञ आचार । सत्यात्मकम्—सत्ये एव प्रतिष्ठितम् । १२ । [illegible] । सत्य-मूलानि सर्वाणि—[दान-यज्ञादीनि [illegible]] [illegible] । दत्तम्—दानम् । [illegible] । १४ । [illegible] । १५ । [illegible] । १६ । सत्यमेव—[illegible] । १७ । लोभात्—[illegible] । मोहात्—[illegible] । [illegible] । सत्य-प्रतिश्रवम्—सत्य प्रतिज्ञम् ।

चतुर्विंशः सर्गः।

भरत-व्यवसायः।

रामस्य वचनं श्रुत्वा वशिष्ठः प्रत्युवाच ह,—
"मम त्वं वचनं कुर्वन् नातिक्रामेः सतां गतिम्। १

इमा हि ते परिषदः श्रेणयश्च समागताः—
एष, पुत्र, सतां धर्मो—नातिक्रामेः सतां गतिम्। २

वृद्धाया धर्म-शीलाया मातुर्नार्हसि लङ्घितुम्;
तस्यास्तु वचनं कुर्वन् नातिवर्तस्व सद्-गतिम्। ३

भरतस्य वचः कुर्वन्, याचमानस्य, राघव,
आत्मानं नातिवर्तस्व, सत्य-धर्म-परायण।" ४

एवमुक्तः, स, मधुरं गुरुणा, राघवः, स्वयम्,
प्रत्युवाच तथासीनं वशिष्ठं, पुरुषर्षभः,— ५

"माता-पितृषु यद् वृत्तं सम्यक् कुर्वन्ति मानवाः,
न सु-प्रतिकरं ताभ्यां, मात्रा पित्रा च यत् कृतम्। ६

स हि राजा दशरथः, पिता, जनयिता मम,
प्रतिज्ञातं मया तस्य न कार्यं वाक्यमन्यथा।" ७

१। कुर्वन्—हेतौ शतृ। 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः',—पाणिनि', ३।२।१२६। अतिक्रामेः—प्राप्त काले लिङ्। पाणिनि ३।३।१६३। २। परिषद्—समितयः, बोर्ड, councils. श्रेणयः—शिल्पि समूहाः artisans' guilds. ३। अतिवर्तस्व—अतिक्रामेः, सम्प्रश्ने। प्राप्त काले लोट्। पाणिनि, ३।३।१६३। ६। प्रतिकर—परिशोध। ७। जनयिता—उत्पादक, न केवलं पालक।

एवमुक्ते तु रामेण, भरतस्तदनन्तरम्
उवाच, विपुलोरस्कः, सूतं, परम-दुर्मनाः,— ८

"इह मे स्थण्डिले शीघ्रं क्रियतां संस्तरः कुशैः ।
आर्यं प्रत्युपवेक्ष्यामि, यावन् मे न प्रसीदति । ९

अनाहारो, निरालोको, धन-हीनो यथा द्विजः,
शये पुरस्तात् शालायाः, यावन् न प्रतियास्यति ।" १०

स तु, राममभिप्रेक्ष्य, भरतश्च, सु-दुर्मनाः,
कुशास्तरमुपस्थाप्य भूमावेवास्थितः स्वयम् । ११

तमुवाच महा-तेजा रामो, राजर्षि-नन्दनः,—
"किं मां, भरत, कुर्वाणं, तात, प्रत्युपवेक्ष्यसि ? १२

ब्राह्मणो ह्येक-पार्श्वेन शयानस्तु पुरं दहेत्,
न तु मूर्धाभिषिक्तानां विधिः प्रत्युपवेशने । १३

उत्तिष्ठ, राज-शार्दूल, हित्वैतद् दारुणं व्रतम् ;
अयोध्यां गच्छ शीघ्रं त्वं, कुरु सत्यं पितुर् वचः ।" १४

आसीनस्त्वेव, भरत पौर-जानपदं जनम्
उवाच, सर्वतः, प्रेक्ष्य,—"किमार्यं नानुयाचथ ?" १५

---

८ विपुलोरस्क—[illegible] । स्थण्डिले—शून्य भूमौ । प्रत्युपवेक्ष्यामि—[illegible] । १० [illegible] समीपे [illegible], यावत् [illegible] पार्श्वेन [illegible] । ११ [illegible] । आसीन—[illegible] । १३ ब्राह्मण—[illegible] । एक-पार्श्वेन [illegible] प्रत्युपवेशनं कुर्वन् । मूर्धाभिषिक्तानाम्—क्षत्रियाणाम् । १५ आसीन—[illegible]

ते तमूचुर् महात्मानं पौर-जानपदा जनाः,
भरतं, वाक्य-रसालं, रामानुनय-विह्वलम्,— १६

"अभिजानीमः काकुत्स्थं सत्य-धर्म-परायणम्।
वक्तुं न शक्नुमः चेहाम्—न हि नः श्रोष्यते वचः। १७

पितुरेव, महा भागो, वचनं परि-पालयन्,
न गुरूणां न मातॄणां न तव श्रोतुमिच्छति। १८

नैव शक्यश्चालयितुं सत्यात् सत्य-परायणः,
हिमवानिव शैलेन्द्रो वायुना द्रुम-वैरिणा।" १९

पौराणां तु वचः श्रुत्वा, राघवः, पौर-वत्सलः,
प्रहर्षमतुलं लेभे, प्रहृष्टश्चेदमब्रवीत्,— २०

"पौराणां नृप-भक्तानामेतत् स्व-सदृशं वचः।
किमस्मां स्त्वं परिक्लिश्य? भरत, प्रतिगम्यताम्। २१

महार्णवः क्षोभयितुं भवेच् छक्यो, नदी-पतिः;
अहं तु शासनं, वीर, न करिष्येऽनृतं पितुः।" २२

एवं तद् वचनं श्रुत्वा, भरतः पार्थिवात्मजः,
विवर्ण-वदनो भूत्वा, परं दैन्यमुपागतः। २३

स, दर्भ-शयनात् तस्मादुत्थाय, भरतस्तदा,
उपस्पृश्योदकं, वीरो, वाक्यमेतदुवाच ह,— २४

"शृण्वन्तु मे परिषदो, मन्त्रिणो, मातरस्तथा,
अनुरक्ताश्च सुहृदः, पौर-जानपदास्तथा,— २५

१७। श्रोष्यते—श्रोष्यति। आत्मने-पदमार्षम्।

विगर्हितं हातुमिच्छामि गर्हितस्यास्य कर्मणः,—
न राज्यं पितरं याचे, नानुशोचामि मातरम्,
आर्यं परम-धर्मज्ञं नानुजानामि राघवम्।
यदि त्वरण्यं वस्तव्यं—कर्तव्यं वचनं पितुः, २६
अहमेतानि वत्स्यामि वर्षाणीह चतुर्दश।"
धर्मात्मा स तु, तथ्येन, भ्रातुर् वाक्येन विस्मितः, २७
उवाच रामः, सं-प्रेक्ष्य पौर-जानपदं जनम्,—
"वि-क्रीतमाहितं दत्तं यत् पित्रा जीवता मम, २८
तन् न लङ्घयितुं शक्यं मया वा भरतेन वा।
जानामि भरतं शान्तं गुरु-सत्कार-कारिणम्; २९
सर्वमेवात्र कल्याणं सत्यसन्धे महात्मनि।" ३०

पञ्च-विंशः सर्गः।

न्यास-लाभः।

तथाप्रतिम-तेजोभ्यां भ्रातृभ्यां लोम हर्षणम्,
विस्मिताः, सङ्गमं प्रेक्ष्य, समवेता महर्षयः।
त्यक्त-मानस्तु भरतो, वाचा स सज्जमानया, १
कृताञ्जलिरिदं वाक्यं राघवं पुनरब्रवीत्— २

२६। न याचे न [illegible] नानुशोचामि [illegible]
[illegible] १।३ [illegible] न [illegible]
२८। विक्रीतम्—[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]। ३०। [illegible]—[illegible]। [illegible]—[illegible]।
१। [illegible]—[illegible]। [illegible]। २ [illegible]—[illegible]।

"रचितुं सु-महद् राज्यमहमेकस्तु नोत्सहे,
पौर-जानपदं चापि राज्ये रञ्जयितुं जनम्। ३

ज्ञातयश्चापि योधाश मित्राणि सु-हृदस्तथा
त्वामेव प्रतिकाङ्क्षन्ते, पर्जन्यमिव कर्षकाः। ४

इदं च राज्यं, धर्म-ज्ञ, सर्वं त्वं प्रतिपद्य हि।
शक्तिमान् न हि, काकुत्स्थ, लोकस्य परि-पालने।" ५

तमङ्के भरतं कृत्वा, रामो वचनमब्रवीत्,
श्यामं, नलिन-पत्राक्षं, मत्त-हंस-गति-स्वनम्,— ६

"इयं ते यादृशी बुद्धिः स्व-भावाद् विनयाश्रया,
भयमुत्सहते मेय त्रैलोक्यस्यापि रक्षणे। ७

अमात्यैश्च सुहृद्भिश्च बुद्धिमद्भिश्च मन्त्रिभिः
पूर्वं कार्याणि संमन्त्र्य सु-सं-चिन्त्य हि, कारयेत्। ८

चन्द्रादपक्रमेल् लक्ष्मीर्, हिमवां च परित्रजेत्,
अतीयात् सागरो वेलां, न प्रतिज्ञामहं पितुः। ९

कामाद् वा यदि वा लोभान्, मात्रा ते यदिदं कृतम्,
न तन् मनसि कर्तव्यं, वर्तितव्यं च मात्वत्।" १०

१।७। —स्वरेण। स मज्जमानया—मज्जन्त्या, कम्पमानया। ३। एकः—अ-सहायः। नोत्सहे—न शक्नोमि। ४। मित्रम् 'सु-हृत् च—'अ-स्थान भजनो बन्धु, सदैवानुमत सु हृत्, एक-क्रिय भवेन् मित्र सम-प्राण सखा मत'। प्रति-काङ्क्षन्ते—प्रति-काङ्क्षन्ति। आत्मने-पदमार्षम्। ५। प्रतिपद्य – प्रतिपद्यस्व, स्वी-कुरु। परस्मै-पदमार्षम्। शक्तिमान् —अहमिति शेष। ८। अमात्यै —प्रधान मन्त्रिभि। मन्त्रिभि —उप-मन्त्रिभिः। कारयेत्—'भवान्' इति शेष। क्रञोः हि कर्तुर्वैकल्पिक-प्रयोज्यत्वम् णौ। पाणिनि, १।४।५३। प्रयोज्ये तृतीया। ९। अपक्रमेत—अपक्रामेत्, अपगच्छेत्। हिमवान्, आर्षं। अतीयात्—अतिक्रामेत्। न—न अतीयाम्, न अतिक्रामेयम्। १०। कामात्—

एवमस्त्विति वाक्यं तु भरतो राममब्रवीत्,
तेजसादित्य-सङ्काशं, प्रतिपच्-चन्द्र-दर्शनम् ।

ततः, पादौ हि सं-स्पृश्य, भरतो न्यपतत् क्षितौ,
रुदन्नतितराम्, आर्तः, कूलाद् वृक्ष इव च्युतः । ११

मातरश्चास्य ताः सर्वाः, सीता च जनकात्मजा
प्ररुदंस्तस्य कारुण्याद्, वाष्प-प्रस्रवणैर् मुखैः । १२

स-योध-श्रेणि-निगमः, सोपाध्याय-पुरोहितः,
तस्मिन् मुहूर्ते, दुःखार्तः सर्वः प्रकृतिको जनः । १३

भरतं वाष्प-पूर्णाक्षं, स्नेहादागत विक्लवः,
गाढमालिङ्ग्य, दुःखार्तो, रामो वचनमब्रवीत्,— १४

"न त्वां शक्नोम्यहं द्रष्टुमेवम्-भूतं नृपात्म-जम्,
शोक-भार-समाक्रान्तं,—सीदतीव हि मे मनः ।" १५

एवमुक्तस्तु, भरतः, प्रव्रज्याद्य-कृतं गुरुम्,
पूर्वमुक्त्वा प्रसीदेति, राघवं स ततोऽब्रवीत्,— १६

"अद्य हि जीवितेनापि प्रियं कुर्यां तव, प्रभो ,
गमिष्ये सर्वथायोध्यां, मातृभिः सह, राघव । १७

अपि त्वरिष्यसीक्ष्वाको न्यासं धर्मान् नृप प्रियम्
धारयस्त्रेति धर्मञ्च, सम्यक्, न खलु प्रभो ।" १८

[illegible]

स, प्र-हृष्टतरो, रामो भरतं, गमनोत्सुकम्,
मान्त्वयित्वा शुभैर् वाक्यैम्, तथेत्यभिदधे पुनः। २०

एतस्मिन्नन्तरे, शिष्याः शर-भङ्गस्य, धीमतः,
उपायनम्, अनुप्राप्ता, गृहीत्वा, कुश-पादुके। २१

मुनेस्तु कुशलं पृष्ट्वा, निवेद्य, सु-महात्मनः,
राघवः प्रतिजग्राह ते उभे कुश-पादुके। २२

अब्रवीच् च तदा वाक्यं, जनौघैः परिवारितः,
वशिष्ठो, वाक्य-कुशलो, दैन्यं, हर्षं च वर्धयन्,— २३

"अधिरोप्यार्थं पादाभ्यामिमे गृह्णीष्व पादुके।
एते हि सर्व-लोकस्य योग-क्षेमं करिष्यतः।" २४

सोऽधिरोप्य, महा-तेजाः, पादुके, व्यपरोप्य च,
प्रायच्छत तदा, धीमान्, भरताय महात्मने। २५

ततः शिरसि कृत्वा तु पादुके, भरतस्तदा
आरुरोह रथं, हृष्टः, शत्रुघ्नेन समन्वितः। २६

धर्ममनुसृत्य। ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चमी। न्यास-धर्म—निक्षेप-नियमं। समय—आचार। इक्ष्वाकौ समयमित्यन्वय। २०। अभिदधे—ऊचे। २१। उपायनम्—उपहार। कुश-पादुके उपायनं गृहीत्वा इत्यन्वय। २२। निवेद्य—'आत्मन कुशलम्' इति शेष। २३। परिवारित—परिवेष्टित.। २४। पादाभ्याम्—पादौ। तृतीया आर्षी। योग क्षेमम्—योग —अ-लब्ध-वस्तु-प्राप्ति ; क्षेमम्—लब्ध-वस्तु-रक्षा। तयो समाहार। २५। प्रायच्छत—प्रायच्छत्, प्र-ददौ। आत्मने-पदमार्षम्।

षड्-विंशः सर्गः ।

अयोध्या-प्रवेशः ।

स्निग्ध-गम्भीर-घोषेण स्यन्दनेनोपयान्, प्रभुः,
अयोध्यां भरतः क्षिप्रं प्र-विवेश, महा-यशाः, — १
मार्जारोलूक-सङ्कीर्णां, सु-दीन-नर-वाहनाम्,
तिमिराभ्याहतां—कालीम-प्रकाशां निशामिव, — २
अल्पोष्ण-क्षुब्ध-सलिलां घर्म-त्रस्त-विहङ्गमाम्
लीन-मीन-झष-ग्राहां कृशां गिरि-नदीमिव, — ३
पुष्प-नद्धां वसन्तान्ते मत्त-भ्रमर-नादिताम्
द्रुम-दावाग्नि-वि-प्लुष्टां क्लान्तां वन-लतामिव, — ४
सं-मूढ-निगमां सर्वां संक्षिप्त-विपणापणाम्—
प्रच्छन्न-शशि-नक्षत्रां द्यामिवाम्बु-धरैर् वृताम्, — ५
शुष्क-तोयां महा-मत्स्यैः कूर्मैश्च बहुभिर् वृताम्
प्र-भिन्नामिव विस्तीर्णां वापीमपहृतोत्पलाम् । — ६
भरतस्तु, रथ-स्थोऽथ, श्रीमान्, दशरथात्म-जः,
वाहयन्तं रथ-श्रेष्ठं, सारथिं वाक्यमब्रवीत्,— — ७
"किम् नु खल्वद्य गम्भीरो मूर्च्छितो न निशम्यते
यथा पूर्वमयोध्यायां गीत-वादित-निःस्वनः ? — ८

[illegible]

तरुणीयाश्च-वेषेश्च नरैश्चत्तम-भूषणैः
सम्पतद्भिरयोध्यायां न विभान्ति महा-पथाः ? ८

वारुणी-मद-गन्धश्च माल्य-गन्धश्च, मूर्च्छितः,
धूपनागुरु-गन्धश्च न प्र-वाति यथा पुरा ? १०

यान-प्र-वर-घोषश्च, स्निग्धश्च हय-निस्वनः,
मत्त-नाग-निनादश्च श्रूयते न, यथा पुरा ?" ११

सप्त-विंशः सर्गः ।

पादुकाभिषेकः ।

स, वल्कल-जटा-चीर-मुनि-वेश-धरः, प्रभुः,
नन्दी-ग्रामेऽवसद्, दीनः, स-सैन्यो भरतस्तदा । १

पादुके त्वभिषिच्याथ नन्दी-ग्रामे, पुरोत्तमे,
भरतः शासनं सर्वं पादुकाभ्यां न्यवेदयत् । २

एवं कालो व्यतिक्रामद् भरतस्य महात्मनः,
यावदागमनं तस्य रामस्याक्लिष्ट-कर्मणः । ३

इत्यार्षे श्री-लघु-रामायणे, वाल्मीकीये, त्रि-साहस्र्यां
संहितायाम्, अयोध्या-काण्डम् ।

—विक्रय । आपण —निषद्या, a market. द्यौ —आकाश । अभ्र-घट—मेघ । ६ । प्रभिन्नाम्—बहुधा वि-दीर्णाम् । वापी—दीर्घिका । ८ । सम्पतद्भिः—गच्छद्भिः । महा-पथाः —राज मार्गाः । १० । मूर्च्छित —व्याप्त । धूपन,—यात्र इव निर्यास, धूना, incense. अगुरु—कृष्ण चन्दनम्, aloe wood. ८—११ । प्रति-वाक्यं 'किम् नु खल्वत' इति पदाद्यर्योऽध्याहार्यं ।

३ । व्यतिक्रामत्—व्यत्यक्रामत । अडागमाभाव आर्षः । यावदागमनम्—आगमन-पर्यन्तम् । यावद्-योगे द्वितीया ।

इति मणि किरणी नाम लघु रामायण टीकायामयोध्या काण्डम् ।

अथ

श्री-लघु-रामायणे

अरण्य-काण्डम् ।

प्रथमः सर्गः ।

अत्रेराश्रमः ।

"मयेह भरतो दृष्टो मातरो नागरास्तथा,—
महान् मे हृदये तापस्तान् नित्यमनुशोचतः ।
स्कन्धावार-निवेशे तु तेन चेह निवेशिते,
हय-हस्ति-करीषाभ्यामपमर्दः कृतो महान् । १
तस्मादन्यत्र गच्छाम",—इति निश्चित्य, राघवः
प्रातिष्ठत ततः, सार्धं सीतया लक्ष्मणेन च । २
सो, ऽत्रेराश्रममासाद्य, ववन्दे तं तपो-धनम्,
तं चापि भगवानत्रि पितृवत् प्रत्यपूजयत् । ३
स्वयमातिथ्य-सत्कारं कृत्वा रामाय सत्कृतम्
सौमित्रिमथ सीतां च यथावत् पर्यसान्त्वयत् । ४

पत्नीं स च, महा-हृद्धां सिद्धां शुद्धां तपस्विनीम्
अनसूयां, महा-भागां, सर्व-भूत-हिते रताम्, ६

"प्रतिगृह्णीष्व वैदेहीम्," इत्याह मुनि-पुङ्गवः,
"योजयस्व प्र-कामैस्त्वं राम-पत्नीं यशस्विनीम्"। ७

शिथिलां, पलितां, वृद्धां, जरा-पाण्डर-मूर्धजाम्,
प्र-तनुं, वेपमानाङ्गीं प्रवाते कदलीं यथा, ८

तां, तु सीता, महा-भागामनसूयां धृत-व्रताम्,
अभ्यवादयत क्षिप्रं, ब्रुवती "मैथिली ह्यहम्"। ९

ततः सीतां महा-भागां दृष्ट्वा, सा ब्रह्म-चारिणी
उवाच, कुशलं पृष्ट्वा,—"दिष्ट्या धर्ममवेक्षसे। १०

त्यक्त्वा ज्ञाति-जनं, सीते, सुखं मानं च, भाविनि,
अनुरागाद् वने रामं दिष्ट्या त्वमभिगच्छसि। ११

सम-स्थो वि-षम स्थो वा, पापो वा यदि वा शुचिः,
यासां स्त्रीणां प्रियो भर्ता तासां लोका महोदयाः।" १२

सा, त्वेवमुक्ता, वैदेही, भगवत्यानसूयया,
प्रतिपूज्य, वचो, हृष्टा, वक्तुं समुपचक्रमे,— १३

"नैतदाश्चर्यम्, आर्ये, यत् त्वमेवमनुभाषसे।
विदितं तु मयाप्येतद् यथा स्त्रीणां पतिर् गतिः। १४

तीति युक्तेन चक्षुषा अपश्यत। ७। प्र कामैः — यथेष्ट-काम्य-वस्तुभिः। ८। शिथिलाम् —श्लथ-सन्धि बन्धाम्। पाण्डरा —शुक्ला। मूर्ध-जा — केशा। प्र-तनुम्—अति क्षीणाम्। ११। अभिगच्छसि—अनुगच्छसि। १२। सम स्थः —सम्पन्नः। वि षम स्थः—विपन्नः। महोदया —अभ्युन्नता।

यद्यप्येष भवेद् भर्ता ममार्ये गुण-वर्जितः,
अद्वैतेनोपचर्यस्तु तथापि नियतं मया ;
किं पुनर् यो गुण-श्लाघ्यः, सानुक्रोशो, जितेन्द्रियः, १५
स्थिरानुरागो, धर्मात्मा, पित्रोः प्रियतरः, सदा ?
आगच्छन्तीं च वि-जनं वनं श्वश्रूर् यदन्वशात्, १६
समाहितवती, पूर्वं, हृदये तत् स्थिरं मम ।
पाणि-ग्रहण-काले तु यत् पुरा पावकान्तरे १७
अनुशिष्टा जनन्या हि, तच् च मे हृदि वर्तते ।"

तच् चानसूया सं-हृष्टा, श्रुत्वा वचनमुत्तमम्, १८
शिरस्याघ्राय प्रोवाच मैथिलीं, हर्ष-गद्गदा,—
"उपपन्नं च युक्तं च वचनं तव, मैथिलि,— १९
सीताभ्यानेन । तद्, ब्रूहि, प्रियं किं करवाणि ते ।"

सैवं तस्या वचः श्रुत्वा, विस्मितामनु-वि-स्मिता, २०
कृतमित्यब्रवीत् सीता, तपो बल समन्विताम् ।
सैवमुक्ता, तु, धर्म ज्ञा, तदा प्रीततराभवत्, २१
सकम्पं च प्रसाद च कुर्वती तामुवाच ह,—
"अद्य रागेण दिव्येन रञ्जिताङ्गी, जनकात्मजे, २२
मया दत्तेन, सु भर्तृं भूषिता विचरिष्यसि

अद्य-प्रभृति—भद्रं ते !—मण्डनं खलु शाश्वतम्,
अनुलिप्य सु-चिरं गात्रान् नापगमिष्यति ।" २४

सा यामांस्त्वङ्ग-रागं च भूषणानि स्रजस्तथा
मैथिली प्रतिजग्राह, प्रीति-दायमनुत्तमम् । २५

तां विनीतामुपासीनामनसूया, दृढ़-व्रता,
वचनं वक्तुमारेभे सीतां, कमल-लोचनाम्,— २६

"रविरस्तं गतस्त्वेष, वृत्ता च रजनी शुभा,
ग्रह-नक्षत्र-सम्पूर्णा, वि-मला, वि-मलानने । २७

दिवसं विप्रकीर्णानामाहारार्थं च, मैथिलि,
समागतानां नीडेषु, पक्षिणां श्रूयते स्वनः । २८

गत्वा सरो ऽभिषेकार्थम्, अमी कलस-पाणयः
मुनयो वि-निवर्तन्ते, सलिलाप्लुत-वल्कलाः । २९

अग्नि-होत्रेष्वृषीणां च हुतेषु विधि-पूर्वकम्
कपोताङ्गारुणो धूमो दृश्यते वि-मले ऽम्बरे । ३०

अल्प-पर्णाश्च तरवो घनी-भूताः समन्ततः
विप्रकीर्णे शुभे देशे प्रकाशन्ते यथा न-गाः । ३१

निशाचराणि सत्त्वानि प्र-चरन्ति समन्ततः ;
तपो वन-मृगाश्चेमे वेदी-मध्येषु शेरते । ३२

रञ्जन-कर द्रव्यम् । २४ । मण्डनम्—प्रभा-मण्डलम्, a halo. अनुलेप—दिव्य-गन्ध द्रव्यम्, कल्कम् इत्यर्थः । २७ । वृत्ता—प्रवृत्ता, आरब्धा । २८ । विप्रकीर्णानाम्—इतस्ततो विक्षिप्तानाम्, चतुर्दिक्षु सञ्चरताम् । २९ । अभिषेक —स्नानम् । ३० । कपोताङ्गारुण —कपोताङ्गवत् (पारावत कण्ठवत्) अरुणः (मेचक , श्याम)। ३१ । विप्रकीर्ण—सु विस्तृत । न गा —पर्वता । ३२ । समन्ततः—समन्तात्,

सं-प्रवृत्ता निशा, सीते, नक्षत्र-ग्रह-मण्डिता ;
ज्योत्स्ना-प्रावरणश्चन्द्र दृश्यते ह्युदितोऽम्बरे। ३३

गम्यताम्—अनुजाने त्वां—पार्श्वे रामस्य, मैथिलि ;
कथयन्त्या हि मधुरं त्वयाहं, साध्वि, तोषिता। ३४

अलङ्कुरुष्व तावत् त्वं प्रत्यक्षं मम, मैथिलि ;
निर्वृताहं भविष्यामि दृष्ट्वा त्वां समलङ्कृताम्।" ३५

ततः, स्वयमलङ्कृत्य, सीता, सुर-सुतोपमा,
अभिवाद्यानसूयां तां, ययौ, राघवमीक्षितुम्। ३६

प्रहृष्टोऽप्यभवद् रामो लक्ष्मणश्च, महा-यशाः,
मैथिल्या सत्क्रियां लब्धां दृष्ट्वा, स्त्रीभिः सु-दुर्लभाम्। ३७

ततस्तां शर्वरीं पुण्यां, प्रियया सह, राघव,
उवास, परम-प्रीतम्, तस्मिन् मुनि-वराश्रमे। ३८

तस्यां रात्र्यां व्यतीतायाम्, उपाप्रच्छति राघवे,
हुताग्नि-होत्रो भगवान् राममभिरभाषत,—
"एष पन्था महर्षीणां, फलान्याहरतां, वने।
अनेन त्वं वनं दुर्गमितोऽभ्यद् गन्तुमर्हसि।" ३९

द्वितीयः सर्गः। ४०

दण्डकारण्य प्रवेश।

प्रविश्य स महारण्यं, दण्डकारण्यमुत्तमम्
ददर्श रामो दुर्धर्षं तापसाश्रम मण्डलम्,

कुश-चीर-परिक्षिप्तं, ब्राह्म्या लक्ष्म्या समावृतम्,
दुष्प्रवेशं, दुरालक्ष्यं, सूर्य-मण्डल-वर्चसम्, २

विशालैरग्नि-शरणैः सुग्-भाण्डै रुचिरैः शुभैः
महद्भिस् तोय-कलशैः फल-मूलैश् शोभितम्, ३

आरण्यैश् च महा-वृक्षैः पुण्य-स्वादु-फलैर् वृतम्,
विचित्र-पुष्पैस् तरुभिः पद्मिनीभिः सु-शोभितम्, ४

फल-मूलाशनैर् दान्तैश् चीर-कृष्णाजिनाम्बरैः
सूर्य-वैश्वानर-निभैः पुराणैर् मुनिभिर् वृतम्, ५

बलि-होमार्चितं, पुण्यं, ब्रह्म-घोष-निनादितम्,
नाना-विनियताहारैः शोभितं पुरुषर्षभैः। ६

तद्, ब्रह्म-भवन-प्रख्यं, ब्रह्मर्षि-गण-सेवितम्,
ब्रह्म-भूतैर् महा-भागैर् ब्राह्मणैरुपशोभितम्, ७

नाना-पक्षि-कृते रम्य, नाना-मृग-समावृतम्,
दृष्ट्वैव राघवौ दूरात् तापसाश्रम-मण्डलम्, ८

अभ्यागच्छन्, महा-तेजा, वि ज्यं कृत्वा महद् धनुः,
सीतयानुगतो, धीमान्, भ्राता वै लक्ष्मणेन च। ९

स्थानम्, प्रायेण इदानीन्तनो महाराष्ट्र देश। दुर्धर्षम्—[रक्षो-बाधात्] अप्रधृष्यम्। मण्डलम्—समूह। २। परिक्षिप्तम्—व्याप्तम्। ब्राह्मी—ब्रह्म-विद्याभ्यास-जनिता। लक्ष्मी—श्री अति तेज। दुरालक्ष्यम्—दुर्दर्शम्, दुष्प्रेक्षम्। वर्चः—तेज। ३। अग्नि-शरणे—अग्नि होत्र गृहे। स्रुक् (स्रुच्)—यज्ञीय-घृत प्रक्षेप-पात्रम्। रुचिरै—मनो हरे। ४। आरण्यै—अरण्य भवे। ५। दान्तै—जितेन्द्रियै। वैश्वानर—अग्नि। पुराणै—वृद्धै। ६ बलि होमार्चितम्—वैश्वदेव-होम-बलि-हरणे युत कृतम्। ब्रह्म—वेद। निनादितम्—ध्वनितम्। विनियताहारै—संयतेन्द्रियै। ७। ब्रह्म भवनम्—ब्रह्म लोक। ब्राह्मणै—ब्रह्म-विद्। ९। वि-ज्यम्—अवरोपित-

दिव्य-ज्ञानोपपन्नास्ते, रामं दृष्ट्वा, महर्षयः,
अभ्यागच्छन्त, सु-प्रीता, वैदेहीं लक्ष्मणं तथा, [illegible]
साक्षात् सूर्यमिवोद्यन्तं दृष्ट्वा तं धर्म-चारिणम्,
मङ्गलानि प्रयुञ्जानाः, प्रत्यगृह्णन्, दृढ-व्रताः। ११
रूपं प्रमाणं लक्ष्मीं च सौकुमार्यं सु-वेशताम्
ददृशुर्, विस्मिताकारा, रामस्य, वन वासिनः। १२
वैदेहीं लक्ष्मणं रामं नेत्रैर्-निमिषैरिव
आश्चर्य-भूतं ददृशुः सर्वे ते वन-वासिनः। १३
मुनयस्ते, ततो, राममतिथिं, स्वयमागतम्,
सहिताः, पर्ण-शालायां वासार्थं सं न्यवेशयन्; १४
पुष्पं मूलं फलं सर्वमाश्रमं च महात्मने
निवेद्य खलु धर्मेण, तत प्राञ्जलयोऽब्रुवन्,—
"त्वं नो धर्म, पिता, राम, तथा शरण-दः सखा, १५
नगर-स्थो वन-स्थो वा, त्वं नो राजा, रघूत्तम!
न्यस्त-दण्डा वयं, राम, जित क्रोधा, जितेन्द्रियाः, १६
रक्षितव्यास्त्वया शश्वद् धर्म निरतास्तपो धना।
एहि, पश्य शरीराणि मुनीनां भावितात्मनाम्, १७
हतानां, राम, रक्षोभिर्, बहुना, बहुधा, वने।" १८

[illegible]

इति श्रुत्वा वचो रामम् तापसानां, महात्मनाम्,
इदं प्रोवाच, धर्मात्मा, सर्वानेव तपो-धनान्,— १९

"स-कामोऽयं वने रामो भविष्यति, यशस्करः,
सं-रक्षतो मुनि-गणान्, निघ्नतो राक्षसान्, मम।" २०

तृतीयः सर्गः।

सीतानुनयः।

प्रस्थितौ धृत-चापौ च तौ निशाम्याथ जानकी
हृद्यया स्निग्धया वाचा भर्तारमिदमब्रवीत्,— १

"यदिदं ते व्यवसितं पर-हिंसा-कृतं व्रतम्,
अ-स्थाने वैर-करणं तच् च ते समुपस्थितम्। २

प्रतिज्ञातस्त्वया, वीर, दण्डकारण्य-वासिनाम्
ऋषीणां रक्षण-कृते वधः संयति रक्षसाम्। ३

प्रस्थितस्त्वं, सह भ्राता, गृहीत्वा स-शरं धनुः;
त्वां चैव प्रस्थितं दृष्ट्वा, राम, चिन्ताकुलं मनः। ४

त्वं हि, बाण-धनुष्पाणिर्, भ्रात्रा सह वनं गतः,
दृष्ट्वा वन-चरान्, नाथ, किं न कुर्याः शर-व्ययम्? ५

क्षत्रियस्य धनुः प्रोक्तं हुताशस्येन्धनं यथा,
तत्, समीपे स्थित भूयम्, तेजो मूर्च्छयते बलात्। ६

२०। स-काम — साधक। निघ्नत — विनाशयत।

१। निशाम्य — दृष्ट्वा। अयमेव पाठोऽस्माभ्य दीयते। 'निशम्य' इति गौरेशिको-प्रभृतय पठन्ति। निशम्य — श्रुत्वा। हृद्यया — [शक्तिमत्त्वेन] हृदयङ्गमया। स्निग्धया — स्नेह प्रवणया। २। च — एव, निश्चितम्। ३। संयति — युद्धे। ६। हुताशः — हुताशनः

एवं हि दृष्टा विक्रान्ता, वि-चरन्ति वने-चराः ;
एकान्तेऽपि स्थितास्ते तु वधमिच्छन्ति तावकम्।　७

"पुरा किल, महा-बाहो, तपस्वी संयतेन्द्रियः
कश्चिद्, वन-गतः, सिद्धम्, तापसारण्यमाश्रितः।　८

तस्य केनचिद्, आगत्य, निर्मितं खड्गमुत्तमम्
न्यास-विधिना दत्तं, पुण्ये महति तिष्ठतः।　९

स, तद् खड्गमनुप्राप्य, न्यास-रक्षण-तत् परः,
वनेऽपि न जहात्येनं, स्वम् प्रत्ययमात्मनः।　१०

यत्र गच्छत्युपादातुं पुष्पाणि च फलानि च,
न विना तत्र खड्गेन याति, न्यास वि-शङ्कितः।　११

नित्यं शस्त्रं परिचरन्, क्रमेण स तपो-धनः
चकार रौद्रीं स्वां बुद्धिं, त्यक्त्वा तापस-निश्चयम्।　१२

ततः स, रौद्रया बुद्ध्या, तदासौ धर्म-कर्शितः,
तस्य शस्त्रस्य संसर्गाज् जगाम निरयं मुनिः।　१३

"स्नेहाच् च बहु-मानाच् च स्मारये त्वां, न शिक्षये ;
न कथञ्चिन् मनः कार्यं गृहीत-धनुषा त्वया।　१४

राक्षसानां, विना वैरं, वधो, वीर, न युज्यते,
अपराधाद् ऋते नापि हन्तव्या राक्षसास्त्वया।　१५

[illegible]

क्षत्रियाणां हि शूराणां स्व-धर्म-निरतात्मनाम्
धनुषा कार्यमेतावद्—आर्तानां परि-रक्षणम्। १६

क्व च शस्त्रं, क्व च रणं, क्व च क्षात्रं—तपः क्व च;
प्रतिषिद्धमिदं सर्वम्—एष धर्मस्तु पूज्यताम्। १७

त्वमार्य कलुषां बुद्धिं त्यजैनां, शास्त्र-गर्हिताम्;
गत्वा पुनरयोध्यायां, क्षत्र-धर्मं चरिष्यसि।" १८

वाक्यमेतत्, तु, वैदेह्या व्याहृतं, धर्म-संहितम्,
निशम्य, मधुरं, रामो मैथिलीं प्रत्युवाच ह,— १९

"किं ते वक्ष्यामि, सु-श्रोणि, यत् त्वयोक्तमिदं वचः,
क्षत्रियैर् धार्यते शस्त्रं नार्त-शब्दो भवेदिति? २०

ते चार्ता दण्डकारण्ये, मुनयः, संशित-व्रताः,
मां, सीते, स्वयमागत्य, शरण्याः शरणं गताः। २१

वसन्तो, धर्म-निरता, वने, मूल-फलाशनाः,
न लभन्ते सुखं, सीते, राक्षसैः परिपीडिताः। २२

नियताः सर्व-कालेषु विविधैर् नियमैर् वने,
भक्ष्यन्ते राक्षसैर् घोरैर् विक्रतैर् वन-चारिभिः। २३

ते, भक्ष्यमाणा, मुनयो, दण्डकारण्य-वासिनः,
अस्मानभ्युपपद्यैव तत्रोचुर्, भय विह्वलाः,— २४

१६। स्व-धर्म-निरतात्मनाम्—राज्य रक्षणे युद्धे च दीक्षितानाम्। १७। क्षात्रम्—क्षत्रियस्य कर्म दुष्ट वधादि। २०। आर्त शब्द—[रक्षकाभाव-कृत] आर्तानां शब्दः। न भवेत्—मा भूत्। इच्छायां लिङ्। इति—इत्ययम्। २१। संशित-व्रताः—सम्यक् सम्पादित व्रताः। शरण्या—रक्षणार्हा।

'क्षुधाः प्र-धर्षयन्त्यस्मान् राक्षसाः, पिशिताशनाः ।
रक्षास्मां शापमुत्सृज्य ; त्वम्-नाथा हि वयं वने ।' २५

मया चैतद् वचः श्रुत्वा, यत्नेन परि-पालनम्
ऋषीणां दण्डकारण्ये, संश्रुतं, लोक-साक्षिकम् ।
तदवश्यं मया कार्यमृषीणां परि-पालनम्,
अनुक्तेनापि, वैदेहि । किं पुनः सत्य-संश्रवे ?" २६

ततस्तस्मिन्, स काकुत्स्थः, श्रीमत्याश्रम-मण्डले
न्यवसत्, सु-सुखम्, तैस्तैः पूज्यमानो महर्षिभिः । २७

जगाम चाश्रमं तेषां पर्यायेण महात्मनाम्,
पादाभिवादनं कर्तुं सकाशं, राघवस्तदा । २८

तथा सं-वसतस्तस्य मुनीनामाश्रमे सुखम्
रमतश्चानुकूल्येन, ययुः सं-वत्सरा दश । २९ ३०

चतुर्थः सर्गः ।

अगस्त्य सन्दर्शनम् ।

अग्रतोऽस्य ययौ रामः, सीता मध्ये, सु मध्यमा,
पृष्ठतस्तु धनुष्पाणिर् लक्ष्मणोऽनुजगाम ह । १

स, प्रविश्याश्रम पदं लक्ष्मणो, राघवाज्ञया,
अगस्त्य शिष्यमासाद्य वाक्यमिदमुवाच ह — २

"राजा दश-रथो नाम । ज्येष्ठस्तस्य सुतो, बली,
रामो नाम, महा-भाग, मुनिं द्रष्टुमिहेच्छति । ३
लक्ष्मणो नाम तस्याहं भ्राता तदनु-जो हितः ।
स-दारः, सह-तेजस्वी, मुनिं द्रष्टुमिहागतः ।" ४

तस्य तद् वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणस्य, तपो-धनः
तथेत्युक्त्वाश्रम-पदं प्र-विवेश निवेदितुम् ; ५
प्रविश्य चाग्नि-शरणं, तमृषिं, दुष्-प्र-धर्षणम्,
कृताञ्जलिरुवाचेदं वचनं, श्लक्ष्णया गिरा,— ६
"पुत्रो दशरथस्यासौ, रामो नाम, महा-यशाः,
सह भ्रात्राश्रम-द्वारि भार्यया सह तिष्ठति" । ७

ततः, शिष्यादुपश्रुत्य प्राप्तं रामं स-लक्ष्मणम्,
वैदेहीं च महाभागाम्, इदं वचनमब्रवीत्,— ८
"दिष्ट्या, रामो, महा-बाहुः, स-भार्यो, मामुपागतः ;
मनसा काङ्क्षितं तस्य समाप्यागमनं स्वयम् । ९
गम्यतां,—सत्-कृतो रामः, स-भार्यः, सह-लक्ष्मणः,
प्रवेश्यतामिह क्षिप्रं । किं चासौ न प्रवेशितः ?" १०

प्रविवेश ततो राम आश्रमं पुण्य-कर्मणः,
प्रशान्त-मृग-सङ्कीर्णं, समन्तादवलोकयन् । ११

४। हितः — शुभ-कारी। सह-तेजस्वी — तेजस्विना [मया] सह। आगतः — रामः इति कर्तृ-पदमूह्यम्। ५। निवेदितुम् — निवेदयितुम्। वीर-भाव आर्षः।
६। दुष्प्रधर्षणम् — अभिभवितुम् अशक्यम्। ८। अब्रवीत् — 'स ऋषिः' इति शेषः।
१०। सत्-कृतः — पाद्याद्यादिभिः मार्गे प्रदर्शनेन च' इति शेषः।

ततः शिष्टे दिवसे, निष्काम सदा मुनिः,
अग्न्याभिमाख्य देवम्, धीर वक्षस पावितम् ।

"एषो भगवतभ्यां च" इत्युक्तोऽपि च वेद हि, १२
कराय, परम धीतम्, तस्य पादावुपैक्षदा,
सीतया सह वैदेह्या, लक्ष्मणेन च, राघव । १३
अभिवाद्य तदा ध्याय, तस्थौ रामः कृताञ्जलिः ।

अभिवादितवन्तं च राघवं, स महा तपाः, १४
गृहीत्वा पादाय, तदा, निर्वादित्वमवोत् मुनिः ।
दत्त्वासनं तदा रामं वैदेही लक्ष्मणं तथा १५
अर्चयित्वा, तु, पश्चात् कुशलानामयं मुनिः ,
पृष्ट्वा यानन्तरं शिष्यमुवाचेदं वचस्तदा.— १६
"अग्नौ हुत्वा हवि पूर्वे, अर्घ्यं रामाय धीमते
प्रतिपाद्य, मन् हास्य, सम्यक्त्वत् । पाद्यतामयम् । १७
वानप्रस्थेन विधिना मत् कारार्हो हि राघव ।
यो ह्यनायातमतिथि तदा यदि न पूजयेत्, १८
दत्त्वा स दुष्कृत, तस्य पुण्यमादाय गच्छति ।"
एवमुक्त्वा फलैः मूलैः पुष्पैरपि राघवम् १९
अर्चयित्वा यथा न्याय पुनरेवाब्रवीद् वच ,—
'धनु वरमिदं, दिव्य वज्र-हेम परिष्कृतम् २०
वैष्णव पुरुष व्याघ्र, निर्मित विश्वकर्मणा । २१

[illegible]
[illegible]

शतह्रदानां लोलत्वं, शस्त्राणां चापि तीक्ष्णताम्,
दहनानिलयोः शैघ्रमनुकुर्वन्ति योषितः ।
इयन्तु भवतो भार्या दोषैरेतैर् विवर्जिता,
श्लाघ्या च व्यपदेश्या च, यथा देवेष्वरुन्धती । ११
अयं त्वलङ्कृतो देशस्त्वया, सौमित्रिणा सह,
वैदेह्या चानया साध्व्या । वसतेह ममाश्रमे ।" १२
एवमुक्तस्तु मुनिना, राघवः, संहताञ्जलिः,
उवाच प्रश्रितं वाक्यं तमृषिं, सत्य-विक्रमः,— १३
"धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि, यस्य मे, मुनि-पुङ्गव,
गुणैः, स-भ्रातृ-भार्यस्य, स-तोषः, परि-तुष्यति । १४
किन्तु व्यादिश मे देशं सोदकं, बहु-काननम्,
यत्राश्रम पदं कृत्वा वसेयं, निरतः, सुखी ।" १५
ततोऽब्रवीत् मुनि श्रेष्ठः, श्रुत्वा रामस्य तद् वचः,
ध्यात्वा मुहूर्तं, धर्मात्मा, धीमान्, धीरतरं वचः,— १६
"इतो द्वि योजने, राम, स्वादु-मूल-फलैर् युतः,
देशः, शुचि जल, श्रीमान्, पञ्चवटीति विश्रुतः । १७ १८

[illegible]

तत्र गत्वाश्रमं कृत्वा, राम, सौमित्रिणा सह,
निवस त्वं, पितुर् वाक्यं यथोक्तमनुपालयन्। ३९

स देशः पावनीयश्च नाति दूरे च, राघव ;
गोदावर्याः समीपे च। तत्र सीताभिरंस्यते। ४०

अत्रापि स दारश्च शक्तश्च परिरक्षणे ;
अपि चात्र वसन्, राम, तापसान् पालयिष्यसि। ४१

एतदालक्ष्यते, राम, मधूकानां महद् वनम् ;
उत्तरेणास्य गन्तव्यं न्यग्रोधमधिगच्छता। ४२

ततः स्थलीमुपारुह्य पर्वतस्याविदूरतः
तत्र पञ्चवटी नाम दिव्या पुष्पितकानना।" ४३

एवमुक्तस्त्वगस्त्येन, रामः, सौमित्रिणा सह,
सत्कृत्यामन्त्रयामास तमृषिं, सत्यवादिनम्। ४४

तौ तु तेनाभ्यनुज्ञातौ कृतपादाभिवन्दनौ,
सीतया सह काकुत्स्थौ जग्मतुः राम काङ्क्षिणौ। ४५

पञ्चमः सर्गः।

पञ्चवटी वासः।

स तु पञ्चवटीं गत्वा नाना व्याल निषेविताम्
उवाच भ्रातरं रामो लक्ष्मणं दीप्ततेजसम् १

[illegible]

"आगताः स्मो यथोद्दिष्टम्, इमं देशं, महर्षिणा,
रमणीयं वनं यत्र, पुष्प-मूल-फलं स्थिरम् । २

पञ्चवटीयं, सौमित्रे, देशः पुष्पित-काननः ।
सर्वतश्चार्यतां दृष्टिर् विपुला,—निपुणो ह्यसि । ३

आश्रमः कतरस्मिं स्तु देशे च तव सम्मतः,
रमेत यत्र वैदेही, त्वमहं चैव, लक्ष्मण , ४

सन्निकृष्टं च यत्र स्यादभ्र-पुष्प-फलोदकम्,
वनं रम्यं च , सौमित्रे, स्थली रम्या च यो भवेत् ?" ५

एवमुक्तस्तु रामेण, लक्ष्मणः, संहताञ्जलिः,
सीता समक्षं काकुत्स्थमिदं वचनमब्रवीत्,— ६

"परवानस्मि, काकुत्स्थ, त्वयि, वर्षाशतं, स्थिते ;
स्वयमेव रुचिर् देशो दृश्यतां, यत्र रोचते ।" ७

सुप्रीतस्तेन वाक्येन लक्ष्मणस्य, महाद्युतिः,
विमृश्य, रोचयामास देशं , सर्वगुणान्वितम्,— ८

स, तं रुचिर-पानीयं देशमाश्रम कर्मणि ।
प्रगृह्य हस्तं हस्तेन, रामो लक्ष्मणमब्रवीत्,— ९

१ । निपुण — [illegible]
[illegible]

"अयं देशः शुभः, श्रीमान्, पुष्पितैस्तरुभिर् वृतः।
इहाश्रम पदं, सौम्य, यथावत् कर्तुमर्हसि। १०

इयमादित्य सङ्काशैः पद्मैः, सुरभि गन्धिभिः,
अदूरे दृश्यते रम्या पुण्या गोदावरी सरित्, ११

हंस कारण्डवाकीर्णा, चक्रवाकोपशोभिता,
न च दूरे न चात्यासे, मृग यूथैर् विलोडिता। १२

मयूराभिरुतो रम्य प्रांशुः कन्दरवान् गिरिः,
नाना लता वितानाढ्यः, पुष्पितैस्तरुभिर् वृतः;— १३

तालैस्तिनिशनीपैश्च पनसैराम्रकैर् धवैः,
चम्पकैः कर्णिकारैश्च तथाशोकैर् विभूषितः; १४

राजते धातवो यत्र काञ्चनाभ—शिला गिरिः!—
धातुभिश्चैव नानाभिर् विभ्राजन्ते समन्ततः। १५

अस्मिन् गत्वा [illegible] विशाला भूमयः समाः,
याभु नानाश्रमानाश [illegible]। १६

[illegible]
[illegible] १७

[illegible]
[illegible]" १८

[illegible]

एवमुक्तस्तु रामेण, लक्ष्मणः, पर-वीर-हा,
अचिरेणाश्रमं भ्रातुश् चकार, सु मनो-हरम्।
पर्ण-शालां स मतिमां चकार, विपुलां, तदा,
मनो-ज्ञां, राघवस्यार्थे, प्रेक्षणीयां, मनो-रमाम्। १९

गत्वा तु लक्ष्मणः, श्रीमान्, नदीं गोदावरीं, ततः,
स्नात्वा, पद्मान्युपादाय, स, शीघ्रं पुनराययौ। २०
पुष्पोपहारं कृत्वाथ, कृत्वा शान्तिं विधानतः,
दर्शयामास रामाय तदाश्रम-पदं कृतम्। २१

स तु दृष्ट्वाश्रमं, रम्यम्, आगत्य, सह सीतया,
राघवः, पर्ण-शालायां, हर्षमाहारयत् परम्; २२
सं-प्रहृष्टः, परिष्वज्य बाहुभ्यां लक्ष्मणं तदा,
अति-स्निग्धं मनो-हारि वचनं चेदमब्रवीत्,— २३
"प्रीतोऽस्मि ते, महत् कर्म त्वया यत् कृतमीदृशम्;
परिष्वङ्गमिमं तावत्, प्रीति-दायं, गृहाण मे। २४
गुण-ज्ञेन कृत-ज्ञेन धर्म-ज्ञेन च, लक्ष्मण,
सत्-पुत्रेण त्वया तात, तारितौ पितरौ मम।" २५

एवं लक्ष्मणमुक्त्वा तु राघवो लक्ष्मि-वर्धनः
तस्मिन् देशे, बहु-फले बहु-पुष्पाद्युपशोभिते २६
न्यवसत् सहितो, वीर, सीतया लक्ष्मणेन च
कञ्चित् कालं, स धर्मात्मा, स्वर्ग इन्द्र इवापरः २७

[illegible]

षष्ठः सर्गः।

हेमन्तागमः।

वसतस्तस्य तु सुखं राघवस्य तपो-वने,
शरद्-व्यपाये, हेमन्तः प्रावर्तत, भृशं प्रियः। १

स कदाचित्, प्रभातायां शर्वर्यां, रघु-नन्दनः,
अभिषेकार्थमुत्थाय, ययौ गोदावरीं नदीम्। २

प्रह्वः कलश-हस्तश्च, सीतया सह, वीर्यवान्,
पृष्ठतोऽनुव्रजन्, भ्राता सौमित्रिरिदमब्रवीत्,— ३

"अयं स कालः सं-प्राप्तः, प्रभो, यस्ते प्रियः सदा;
अलङ्कृत इवाभाति येन सं-वत्सरो शुभः। ४

नीहार-परुषो वायुः, पृथिवी शस्य-मालिनी,
जलान्यनुपभोग्यानि, सु-भगो हव्य-वाहनः। ५

नवाग्रयण-पूजाभिरभ्यर्च्य पितृ-देवताः,
कृताग्रयण-भोक्तारः सर्वे, विगत-कल्मषाः। ६

ग्राम-कामा जन-पदाः, सम्पन्न-यव-गो-रसाः;
विचरन्ति महीपाला यात्रार्थं वि-जिगीषवः। ७

१ शरदन्ते वसन्ते। २ प्रह्वः—[illegible]। ३ [illegible]—[illegible] [illegible] सम्पन्ना [illegible]। ५ नीहार-परुषः—नीहारेण (तुषारेण) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] हव्य-वाहनः [illegible]। ६ नवाग्रयण-पूजाभिः—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

अगस्त्य-सेविताशायां सेवमाने दिवा-करे,
वि-हीन-तिलकेव स्त्री, नोत्तरा दिक् प्रकाशते। ८

प्रकृत्या हिम-कोशाढ्यो दूर-सूर्यश्च सम्प्रति
यथार्थ-लत-नामासौ हिमवान् हिमवान् गिरिः। ९

मन्ये दुःख-सञ्चारा मध्याह्न-समये सुखाः
दिवसाः सु-भगाः पुण्यास्त्वरिता व्यतियान्ति मे, १०

मृदु-सूर्याः स-नीहाराः पटु-शीतानिलान्विताः
शून्यारण्या, हिम-ध्वस्ता, मन्ये भान्ति साम्प्रतम्। ११

निवृत्ताकाश-शयनाः पुष्य-नीता हिमारुणाः
शीत-वृद्धतरायामास्त्रियामा यान्ति साम्प्रतम्। १२

रवि-सं क्रान्त-सौभाग्यस्तुषारारुण-मण्डलः
स-निःश्वास इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते। १३

पौर्णमास्यामपि ज्योत्स्ना तुषार-कलुषी कृता,
सीतेव तपसा क्षीणा, सम्प्रति, न तु शोभते। १४

प्रकृत्या शीत-स स्पर्शो, हिम विद्ध, सम्प्रति
प्रवाति पश्चिमो वायु, काले द्विगुण-शीतलः। १५

[illegible]

हिम-च्छन्नान्यरण्यानि यव-गोधूमवन्ति च
शोभन्ते, ऽभ्युदिते सूर्य्ये, नदद्भिः क्रौञ्च-सारसैः ।   १६

खर्जूर-पुष्पाकृतिभिः शिरोभिः, पुष्प-मण्डितैः,
शोभन्ते, किञ्चिदालम्बैः, शालयः, कनक-प्रभाः ।   १७

शालि-शूक-परि क्षामात् किञ्चिदामीलितेक्षणः,
वृषः पिबति केदारे निःश्वासाकुलितं पयः ।   १८

मयूखैरुपसर्पद्भिर्, हिम-नीहार-संवृतैः,
दूरादभ्युदितः सूर्यश्चन्द्रमा इव दृश्यते ।   १९

अ-ग्राह्य-वीर्यः पूर्वाह्णे, मध्याह्ने स्पर्शतः सुखः,
सं-रक्तः किञ्चिदा-पाण्डुरपराह्णे तथातपः ।   २०

अवश्याय-निपातेन किञ्चित् प्र-क्लिन्न-शाद्वला,
वनानां दृश्यते भूमिर्, निविष्ट-तरुणातपा ।   २१

अवश्याय-परि-क्लिन्ना, नीहार-तमसावृताः,
प्रसुप्ता इव दृश्यन्ते समन्ताद् वन-राजयः ।   २२

वाष्प-सं-छन्न-सलिला, रुत-विज्ञेय-सारसाः,
हिमार्द्र-वालुकैस्तीरैः सरितो भान्ति साम्प्रतम् ।   २३

१७ । आलम्बे—नम्रे । कनक-प्रभाः—[परिपक्वत्वात्] सुवर्ण-वर्णाः । १८ । शूकाः—शस्यानां सूक्ष्मायाग्रं । केदारे—क्षेत्रे । आकुलितम्—क्षुभितम् । १९ । मयूखैः—किरणैः [उपलक्षित] । चन्द्रमा इव—शशाङ्क-सदृशः । २० । वीर्यम्—उत्ताप-सामर्थ्यं । सं रक्त—लोहित-वर्णं । २१ । अवश्याय,—हिम बिन्दुः । प्र-क्लिन्न शाद्वला—प्र-क्लिन्न (सम्यक् आर्द्रं) शाद्वल (हरित तृण-समावृतो देश.) यस्यां सा । निविष्ट-तरुणातपा—निविष्ट (प्राप्त) तरुणातपः याम् सा । २२ । परि-क्लिन्ना,—सर्वत आर्द्रा ।

तुषार-पतनाच्चैव, मृदुत्वाद् भास्करस्य च,
शैत्याद् अगाध-स्थमपि प्रायेण रसवज् जलम्। २४

जराजर्जरितैः पत्रैः, शीर्ण-केसर-कर्णिकैः,
नाल-शिष्टा, हिमैर् दग्धा, न भान्ति कमलाकराः। २५

"अस्मिन्, स, पुरुष व्याघ्र, काले, दुःख-समन्वितः,
तपश्चरति धर्मात्मा, त्वद्-भक्त्या, भरतः, पुरे। २६

त्यक्त्वा राज्यं च भोगांश्च विषयांश्चैव सर्वशः,
तपस्वी, नियताहार, शेते शीते मही-तले। २७

सोऽपि, नूनमिमां वेलाम्, अभिषेकार्थमुद्यतः,
वृतः प्रकृतिभिर्, भक्त्या प्रयाति सरयूं नदीम्। २८

अत्यन्त-सुख-संवृद्धः, सु-कुमारो, हिमार्दितः,
कथं त्वपर-रात्रेषु सरयूमवगाहते? २९

धर्म-ज्ञः सत्य वादी च, ह्री-निषेवी, जितेन्द्रिय,
सन्त्यज्य विविधं सौख्यम्, आर्ये सर्वात्मनाश्रितः। ३०

'न पितरम्—अनुवर्तन्ते मातरं हि प्रजाः', इति
ख्यातो लोक प्रवादोऽयं भरतेनान्यथा कृतः। ३१

भर्ता दशरथो यस्याः, साधुश्च भरतः सुतः,
कथं नु साम्बा कैकेयी तादृशी, क्रूरशीलिनी?" ३२

[illegible]

इत्ययो, लक्ष्मणे वाक्यं स्नेहाद् ब्रुवति, धार्मिके,
परिवाद-निवृत्तात्मा वचनं राघवोऽब्रवीत्,— २३

"न तेऽम्बा मध्यमा, तात, गर्हितव्या समासतः ;
तथैवेक्ष्वाकु-नाथस्य भरतस्य कथां कुरु। २४

निश्चितैव हि मे बुद्धिर् वन-वासाय, लक्ष्मण,—
भरत-स्नेह-सन्तप्ता बालिशा क्रियते पुनः।" २५

इत्यसौ प्रवदन्नेव, प्राप्य गोदावरीं नदीम्,
कृताभिषेकः, काकुत्स्थः, सानुजः, सह सीतया, २६

तर्पयित्वा तु विधिवत् पितॄन् देवांश्च, राघवः,
उपास्त, सानुजः, सूर्यमुद्यन्तं, सह सीतया। २७

आश्रमं समुपागम्य, राघवः, पर-वीर-हा,
कृत्वा पौर्वाह्णिकं कर्म, पर्ण-शालामुपाविशत्। २८

सप्तमः सर्गः।

राक्षसी-प्रणयः।

स रामः, पर्ण-शालायामासीनः सह सीतया,
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा चकार विविधाः कथाः। १

तं देशं राक्षसी काचिदाजगाम यदृच्छया।
सा तु शूर्प-णखा नाम दश-ग्रीवस्य रक्षसः २

२३। परिवाद, परीवाद—अपवाद.। २४। गर्हितव्या—निन्दनीया। २५। भरत-स्नेह सन्तप्ता—भरतस्य वियोगम् अ-सहमाना। बालिशा—बालस्य प्राप्ता। २७। उपास्त—उपासाञ्चक्रे। २८। पौर्वाह्णिकम्—प्रातःकालिकम्।

२। शूर्प-णखा—शूर्पाणि नखानि यस्याः सा, तस्याम्। पाणिनि, ८।४।३।

[illegible], [illegible], [illegible], [illegible]
[illegible], [illegible], [illegible]
[illegible], [illegible], [illegible], [illegible],
[illegible] [illegible], [illegible],
[illegible] [illegible], [illegible],
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible], [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible], [illegible] [illegible]
[illegible]
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] —
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

"राजा दशरथो नाम, धर्मात्मा, विश्रुतः क्षितौ;
तस्याहमग्र-जः पुत्रो, राम इत्यभि-वि-श्रुतः। १२
सीतेयं मम भार्या च, भ्राताऽयं लक्ष्मणस्तथा।
नियोगात् तु नरेन्द्रस्य पितुर्, मातुश्च शासनात्, १३
धर्मात्मा धर्म-कामश्च वने वस्तुमिहागतः।
वने घोरतमे, भीरु, का त्वं चरसि दण्डके ?" १४

साऽब्रवीत्, तद् वचः श्रुत्वा, राक्षसी, मद-विह्वला,—
"अहं शूर्पणखा नाम राक्षसी, काम-रूपिणी, १५
अरण्ये विचराम्येका, सर्व-भूत-भयङ्करी,
उत्सादयन्ती पुण्यानि तीर्थान्यायतनानि च। १६
रावणो नाम मे भ्राता राक्षसो राक्षसेश्वरः;
वि-भीषणश्च धर्मात्मा राक्षसाचार-वर्जितः; १७
प्र-वृद्ध-निद्रश्च तथा कुम्भ-कर्णो महा-बलः;
प्रख्यात-बल-वीर्यौ च राक्षसौ, खर-दूषणौ। १८

"साऽहं त्वद्-दर्शनाद्, राम, काम-वैक्लव्यतां गता;
भजस्व भजमानां मां। सीतया किं तवानया ? १९
विकृतेयं वि-रूपा च, न चैव सदृशी तव;
अहमेवानु-रूपा ते भार्या, रूप-गुणान्विता। २०

१३। नियोगात—आज्ञा-बलात्। १४। धर्म-काम:—पितृ-वाक्य पालन-रूप-धर्माभिलाषी। आगत—'अहम्' इति कर्त्तृ-पदमूह्यम्। १५। मद—प्रिय-जन-दर्शनजातम् अद्भुत-मोह। १६। उत्सादयन्ती—उन्मूलयन्ती, विनाशयन्ती। तीर्थानि—पुण्य-क्षेत्राणि। आयतनानि—यज्ञ-स्थानानि। १९। वैक्लव्यता—वैक्लव्यम्, वि-क्लवता। अत्र तल्-प्रत्ययोऽतिरिक्त एव। २०। वि-कृता—कृशा। वि-रूपा—कुत्सिता।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥

षष्ठः सर्गः ।

प्रथम विभाग ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

एवमुक्तस्तु सौमित्री राक्षस्या, वाक्य-कोविदः,
वीक्ष्य शूर्पणखां, वाक्यं ततस्तामिदमब्रवीत्,— ८

"कथं दासस्य दासी त्वं भार्या भवितुमर्हसि ?
आर्यस्यैव, विशालाक्षि, भार्या भव यवीयसी। ९

एतां विरूपामसतीं करालां निर्णतोदरीम्
भार्यां वृद्धां परित्यज्य, त्वामेवार्यो भजिष्यति। १०

को हि रूपमिदं त्यक्त्वा, दिव्यं, तव, विलासिनि,
मानुषीषु, वरारोहे, भावं कुर्याद्, विचक्षणः ?" ११

ततः सा राघवं भूयः, समुत्पत्य, महा-द्युतिम्,
सीतया सह, दुर्धर्षमब्रवीत्, काम-मोहिता,— १२

"अहं त्वदभिकामा च, राम, त्वत्-पूर्व-दर्शना ;
वृद्धां भार्यामवष्टभ्य त्वं मां न बहु मन्यसे। १३

अद्येमां भक्षयिष्यामि, पश्यतस्तेऽति-मानिनः ;
ततस्त्वया रमिष्येऽहं, निः-सपत्ना, यथा-सुखम्।" १४

इत्युक्त्वा, मृग-शावाक्षीमलात-सदृशेक्षणा
अभ्यधावत वैदेहीं, महोल्का रोहिणीमिव। १५

तां मृत्यु-पाश प्रतिमामापतन्तीं, महा-बलः,
निवार्य रामः कुपितस्ततो लक्ष्मणमब्रवीत्,— १६

इति वक्तव्यम्। ८। कोविदः—पण्डितः, निपुणः। ९। यवीयसी—कनीयसी। ११। भावं कुर्यात्— अनुरज्येत। भाव—प्रेम, अनुराग। १३। अवष्टभ्य—आलम्ब्य, आश्रित्य। १४। अति मानिनः—अत्युद्धतस्य। पश्यतस्तेऽति-मानिनः—पश्यन्तं त्वामति-मानिनम् अनादृत्य। अनादरे षष्ठी। निः सपत्ना—शत्रु-रहिता। स-पत्नी इव भार्या यस्य। १५। शाव—शावक, शिशु। अलातम्—ज्वलदङ्गार।

"क्रूरैः सु-दुष्टैः, सौमित्रे, सम्प्रहासः कथञ्चन
न कार्यः। पश्य, वैदेही कथञ्चित्, सौम्य, जीवति। १७
इमां वि-रूपां दुर्वृत्तामति-मत्तां महोदरीम्
राक्षसीं, पुरुष-व्याघ्र, निवर्तयितुमर्हसि।"
इत्युक्तो लक्ष्मणः, क्रुद्धम्, तस्य रामस्य पश्यतः, १८
खड्गेन तस्याश्चिच्छेद कर्ण-नासां, निगृह्य ताम्।
सा च, क्षरन्ती रुधिरं बहुधा, रुधिरोक्षिता, १९
प्रगृह्य बाहू, गर्जन्ती, प्र विवेश महा वनम्।
ततस्तु सा राक्षस-सङ्घ-सं-वृतं २०
खरं, जन स्थान गतं, वि रूपिता,
उपेत्य वै, भ्रातरमुग्र-तेजसम्,
पपात भूमौ, गगनादिवाशनिः। २१

नवमः सर्गः।

रावणाभिगमनम्।

तां तथा पतितां दृष्ट्वा, वि रूपां, शोणितोक्षिताम्
भगिनीं क्रोध सन्तप्तः खरः पप्रच्छ राक्षसः — १
बल विक्रम सम्पन्ना यथा काम विचारिणी,
इमामवस्थां नीतासि, केनान्तक समा, भुवि ?" २

[illegible]

इति भ्रातुर् वचः श्रुत्वा, क्रुद्धस्य, वदतस्तथा,
ततः शूर्पणखा वाक्यं बाष्प-गद्गदमब्रवीत्,— ३

"पुण्डरीक-विशालाक्षौ चीर-कृष्णाजिनाम्बरौ—
देवौ वा तौ मनुष्यौ वा, न तर्कयितुमुत्सहे। ४

त्वदीयं वनमाक्रम्य, कृत्वा चाश्रम-मण्डलम्,
तत्र तौ बल-सम्पन्नौ वसतो, रावणानुज! ५

तरुणी, रूप-सम्पन्ना, सर्वाभरण-भूषिता,
दृष्टा तत्र मया नारी तयोर्मध्ये, सु-मध्यमा। ६

तां च तौ चाहमारभ्य बलाद् भक्षयितुं वने—
इमामवस्थां नीतास्मि, यथा-नाथवती तथा।" ७

एवमाधर्षितः शूरः शूर्पणख्या खरस्तदा
उवाच, रक्षसां मध्ये, खरः, खरतरं वचः,— ८

"अद्य रामं, सह भ्रात्रा, नयामि यम-सादनम्;
रामस्य रुधिरं व्यक्तमुष्णं पास्यसि, राक्षसि!" ९

राक्षसानां सु-घोराणां सहस्राणि चतुर्दश
निर्यातानि जन-स्थानात्, खरस्य वश-वर्तिनाम्। १०

निर्गच्छतस्तु तान् दृष्ट्वा, राक्षसान्, भीम-विक्रमान्,
खरोऽपि स्व-रथेनाशु निर्ययौ, बल-दर्पितः। ११

४। पुण्डरीकम्—श्वेत-पद्मम्। तर्कयितुम्—अनुमातुम्। ७। आरभ्य— [illegible]क्षावती। क्रियार्थं म कर्मकात् [illegible]। स-नाथ वती—स-नाथा, रक्ष[illegible] [illegible]। ८। आधर्षित—आक्रान्त, तिरस्कृत। चतुर्थ-पादे, खरः—दुष्ट, क्रूर [illegible]। ९। सादनम—सदनम्, गृह, स्थानम्। १०। निर्यातानि—युद्धाय बहिर्गतानि।

तानि शूर्पणखा दृष्ट्वा, सहस्राणि चतुर्दश,
हतान्येकेन रामेण, मानुषेण पदातिना.
खरं त्रि शिरसं चैव दूषणं च निपातितम्, १२
आजगाम, समुद्विग्ना, लङ्कां, रावण पालिताम् ।
सा ददर्श विमानाग्रे रावणं, लोक-रावणम्, १३
आसीनं सूर्य-सङ्काशे काञ्चने परमासने,
रुक्म-वेदी-गतं, दैवं—ज्वलन्तमिव पावकम्, १४
दशास्यं, विंशति-भुजं, दर्शनीय-परिच्छदम्,
ताम्राक्षं, विपुलोरस्कं, राज-लक्षण-लक्षितम्, १५
स्निग्ध-जीमूत-सदृशं, तप्त काञ्चन भूषणम्,
सु-भुजं, शुक्ल-दशनं, महास्यं, पर्वतोपमम्. १६
देव-दानव-यक्षाणाम् ऋषीणां च महात्मनाम्
अजेयं, समरे शूरं व्यात्ताननमिवान्तकम्. १७
देवासुर-वि-मर्देषु वज्राशनि क्षत व्रणम्,
ऐरावत विषाणाग्रैर् उद्घृष्ट क्षत लक्षणम् १८
विष्णु चक्र निपातैश्च शतशो देव संयुगे,
भेत्तारं पर्वमाणानां शूराणां च महा बलम् १९
उच्छेत्तारं च धर्माणां पर दाराभिमर्षणम्. २०

११ । [illegible] १४ । [illegible] १५ । [illegible] १६ । [illegible] १८ । [illegible] १९ । [illegible]

दैत्यानां दानवानां च राक्षसानां च संयुगे
हन्तारम्, चक्र चापानां प्रयोक्तारं, महा-रथम्,— २१

येन, भोगवतीं गत्वा, पराजित्य च वासुकिम्,
तक्षकस्य प्रिया भार्या विक्रमेण हृता पुरा ; २२

येन वैश्रवणो राजा, रणे विक्रम्य, निर्जितः,
कैलासं पर्वतं गेहमध्यासीनो, महा-यशाः ; २३

विमानं पुष्पकं तस्य कामगं च जहार यः,
प्रमाद-द्रुम-विस्तारं, नाना-खग मृगाकुलम् ; २४

वनं चैत्ररथं दिव्यं, नलिनीं, नन्दनं वनम्
यो विनाशितवान् क्रोधात्, देवोद्यानानि, वीर्यवान् । २५

ततः शूर्पणखा दीना रावणं, लोक-रावणम्,
अमात्य मध्ये, सं क्रुद्धा, परुषं वाक्यमब्रवीत्,— २६

"प्रमत्तः, काम भोगेषु स्वैर वृत्तो, निरङ्कुशः,
समुत्पन्नं भयं घोरं बोद्धव्यं नावबुध्यसे । २७

चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां, भीम कर्मणाम्,
हतान्येकेन रामेण, मानुषेण, पदातिना , २८

ऋषीणाम अभयं दत्तं, कृताः क्षेमाश्च दण्डकाः ,
धर्षितं च जनस्थानं रामेणाक्लिष्ट कर्मणा । २९

[illegible]

नानुतिष्ठसि कार्याणि, भयेषु न बिभेषि च,—
क्षिप्रं राज्य-च्युतो दीनस्तृण-तुल्यो भविष्यसि।"

अमात्य मध्ये, सं क्रुद्धः, परि पप्रच्छ रावणः,—
"कश्च रामः, कुतो रामः, किं-वीर्यः, किं पराक्रमः ?" ॥ १० ॥

इत्युक्ता राक्षसेन्द्रेण, राक्षसी, क्रोध-मूर्च्छिता
ततो, रामं यथा न्यायमाख्यातुमुपचक्रमे— ॥ ११ ॥

"दीर्घ बाहुर् विशालाक्षश्चीर-कृष्णाजिनाम्बरः
कन्दर्प-सम-रूपश्च रामो दशरथात्मजः। ॥ १२ ॥

नाददानं शरान् घोरान्, न मुञ्चन्तं, महा बलम्
कार्मुकं वा विकर्षन्तं, रामं पश्यामि न युधि। ॥ १३ ॥

हन्यमानं तु तत् सैन्यं पश्यामि शर वृष्टिभिः
राघवेणोत्तमं शस्यमिन्द्रेणेवाश्म वृष्टिभिः। ॥ १४ ॥

भ्राता चास्य, महा तेजा, गुणतस्तुल्य-विक्रमः
अनुरक्तश्च भक्तश्च लक्ष्मणो नाम वीर्यवान्। ॥ १५ ॥

रामस्य तु विशालाक्षी धर्म-पत्नी यशस्विनी
सीता नाम वरारोहा वैदेही तनु मध्यमा। ॥ १६ ॥

नैव देवी न गन्धर्वी न यक्षी न च किन्नरी
तथा रूपा मया नारी दृष्ट पूर्वा महीतले ॥ १७ ॥

एव सीता महा [illegible]
[illegible] ॥ १८ ॥

[illegible]
[illegible]

दशमः सर्गः।

हैमो मृगः।

आगत्य दण्डकारण्यं, राघवस्याश्रमं, ततः,
ददर्श सह-मारीचो रावणो, राक्षसेश्वरः। १

हस्ते सं-गृह्य मारीचं, रावणो, वाक्यमब्रवीत्,—
"क्रियतां तत्, सखे, शीघ्रं, यदर्थं वयमागताः"। २

स, रावण-वचः श्रुत्वा, मारीचस्त्वरयान्वितः,
तत्-क्षणाद्, राक्षसं रूपं त्यक्त्वा, हैमोऽभवन् मृगः; ३

रौप्य-बिन्दु-शत-चित्रः, सर्व-भूत-मनो-हरः,
मृगो भूत्वाश्रम-द्वारि रामस्य विचचार ह। ४

तं तु सीता मृगं दृष्ट्वा वने, काञ्चन-सु-प्रभम्,
हेम-राजत-चित्राभ्यां पार्श्वाभ्यां समलङ्कृतम्, ५

शृङ्गाभ्यां हेम-वर्णाभ्यां कान्तिमद्भ्यां विभूषितम्,
वैदूर्य-मणि-वर्णाभ्यां कर्णाभ्यां चारु-दर्शनम्, ६

प्रभया परिराजन्तं, सूक्ष्म-रोम-तनु-त्वचम्,
नाना-रत्न-विचित्राङ्गं सा, व्यस्मयत, भाविनी। ७

सा, विस्मितानवद्याङ्गी मृगेण, जनकात्मजा,
उवाच राघवं सीता, स्मित-पूर्वाभिभाषिणी,— ८

"इमं मणि-विचित्राङ्गं, पश्य हेममयं मृगम्,
आश्चर्य-भूत, काकुत्स्थ, कामात् स्वयमिहागतम्"। ९

२। 'हस्ते'—अवच्छेदे सप्तमी। स गृह्य—प्रणयेन गृहीत्वा। ७। व्यस्मयत—विस्मिता बभूव। ८। अनवद्याम्—अ-निन्दनीयम्। ९। कामात्—स्वेच्छया।

न चास्य सदृशो, राम, दृष्ट-पूर्वो मृगो मया,
तेजसा क्षमया दीप्त्या, यथायं मृग-सत्तमः । ४

यदि ग्रहणमभ्येति जीवन्नेव मृगस्तव,
आश्चर्य-भूतं भवति, विस्मयं जनयिष्यति । ५

समाप्त-वन-वासानां राज्यस्थानां च नः, पुनः,
अन्तः-पुरेऽपि भूषार्थो मृग एष भविष्यति । ६

जीवन् न यदि तेऽभ्येति ग्रहणं मृग-सत्तमः,
अजिनं, नर-शार्दूल, रुचिरं तु भविष्यति । ७

निहतस्यास्य सत्त्वस्य जाम्बूनद-सम-त्वचि
शष्प-बृस्यां विनीतायामिच्छाम्यहमुपासितुम् । ८

कामवृत्तमिदं रौद्रं स्त्रीणाम-सदृशं मया;
वपुषा त्वस्य सत्त्वस्य लोभितापहृतं मनः ।" ९

इति सीता-वचः श्रुत्वा, दृष्ट्वा च मृगमद्भुतम्,
मोहितो राघवः श्रीमानिदं लक्ष्मणमब्रवीत्,— १०

"इहाप्रमत्तस्त्वं, वीर, परि-पालय मैथिलीम्;
तावन् न चलितव्यं ते, यावन् नाहमिहागतः" । ११

क्वचिद् दृष्टः, क्वचिन् नष्टः, क्वचित् त्रासाच् च वि-द्रुतः—
भयेन महताच्छन्नो—मारीचो याति काननम् । १२

४। तेजसा—विविध वर्ण सामर्थ्येन। क्षमया—क्षान्त्या, धीम भावेन। दीप्त्या—दीप्त कान्त्या। ५। आश्चर्य भूतम्—लौकिकी दुष्प्रापमिति शेष। ७। अजिनम्—चर्मणीति शेषः। ८। जाम्बूनदम्—सुवर्णम्। त्वचि—चर्मणि। शष्प बृस्याम्—[illegible] विनीतायाम्—[illegible]। उपासितुम्—[मम] [illegible]। ११। परि पालय—रक्ष। १२। [illegible]

इतो गतोऽसौ इहेत्य, पुनरन्तर्हितो मृग:—
इति तां स्थान् वनोद्देशान् काकुत्स्थ: पर्यधावत । १३
राघवस्तु तत: क्रुद्धो—मुहुर्तं तेन मोहित:—
मुमोच ज्वलितं दीप्तमस्त्रं ब्रह्म वि-निर्मितम् ।
तेन मर्मणि निर्विद्ध: शरेणाप्रतिमेन च, १४
तालमात्रमथोत्पत्य, न्यपतत् स, शरातुर: ,
व्यनदद् भैरवं नादं, धरण्यां, शर-पीडित: । १५
म्रियमाणस्तु मारीच:, चिन्तयन् स्वामिन: प्रियम्,
रामस्य सदृश स्वरं स्वरमालम्ब्य, पाप-कृत्, १६
हा लक्ष्मणेति चुक्रोश, त्रायस्वेति, महा-वने । १७

द्वा-दश: सर्ग: ।

लक्ष्मण निर्गमनम् ।

आर्त-स्वरं तु वि-ज्ञाय, तं, भर्तु: सदृशं, वने,
उवाच लक्ष्मण सीता,—"गच्छ, जानीहि राघवम् । १
न हि मे जीवित स्थाने हृदयं चावतिष्ठते ,—
क्रोशत परमार्तस्य श्रुत शब्दो मया भृशम् ।
सहायं, भ्रातर त्वम् मह पद्माननमागतम्
क्रन्दमानमिव, सौमित्र परित्राण त्वमर्हसि । २

[illegible]

[illegible]

षष्ठ-दशः सर्गः ।

[illegible]

[illegible]

यज्ञिं प्र-ज्वलितं, बद्धा वस्त्रान्ते, नेतुमिच्छसि,
कल्याण-हस्तां, रामस्य भार्यां यो हर्तुमिच्छसि ।
क्षण-सर्पमति-क्रुद्धं, नि ग्रसतं, महा विषम्, १०
स्प्रष्टुमिच्छसि हस्तेन, यन् मां त्वमभिकाङ्क्षसि ।" १८

षोड़शः सर्गः ।

बलात् कारः ।

ततः सौम्यं परित्यज्य भिक्षु-रूपं, निशाचरः
स्वं रूपं काल-रूपाभं भेजे, वैश्रवणानुजः—
महा-ललाटो, रक्ताक्षो, व्यूढोरस्को, महा भुजः, १
सिंह दंष्ट्रो, हय स्कन्धविशालो, दीप्त-मूर्ध-जः;
लब्धः, सं-हृष्ट-रामाक्ष, कृष्णाञ्जन-गिरि प्रभः, २
रक्ताम्बर-धरो, घोरम्, तप्त काञ्चन-कुण्डलः ।
स ताम्, स्वसित कचान्ता, वि प्र-नष्ट विशेषकाम्, ३
रुचिराभरणोपेता, प्रत्युवाच निशाचरः —

स च मायामयो, दिव्यः, खर युक्तः, खर-स्वनः,
प्रत्यदृश्यत हेमाङ्गो रावणस्य महा रथः । १४

ततस्तां, परुषैर् वाक्यैरभितर्ज्य, महा स्वरः
अङ्केनादाय वैदेहीं रथमारोपयत्तदा । १५

सा, गृहीता, प्र-चुक्रोश, राक्षसेन, मनस्विनी,—
हार्य-पुत्रेति, दुःखार्ता, पतिं, दूर गतं वने । १६

ततः सा, राक्षसेन्द्रेण ह्रियमाणा विहायसा,
मत्तेव, मन्दं प्रोवाच, भ्रान्त चित्तेव चातुरा,—
"हा लक्ष्मण, महा बाहो, गुरु चित्त प्रसादक ! १७

ह्रियमाणां न जानीषे राक्षसेन, दुरात्मना ।
ननु रामाविनीतानां विनेतासि, परन्तप—
ह्रियमाणाम् भार्यां मां, राक्षसेन, न पश्यसि । १८

तस्य धर्मापनीतस्य दृश्यते कर्मणः फलम्—
जीवितान्त फलं नूनं रावण समवाप्स्यति । १९

इन्दानीं स कामास्तु कैकेयी, सह बान्धवैः,
ह्रियेऽहं धर्म कामस्य धर्म पत्नी चिराय यत् । २०

२१

"आमन्त्रये जन-स्थाने, वन्दे वृक्षांश्च पुष्पितान्;
क्षिप्रं रामाय शंसध्वं,—'सीतां हरति रावणः'। २२

टङ्कवन्तं, शिखरिणं, वन्दे प्रस्रवणं गिरिम्;
क्षिप्रं रामाय शंसेथाः—'सीतां हरति रावणः'। २३

सुख-गन्धाय वन्देऽहं वन-राजीः, सु-पुष्पिताः;
क्षिप्रं रामाय शंसध्वं,—'सीतां हरति रावणः'। २४

हंस-सारस-सङ्घुष्टां वन्दे गोदावरीं नदीम्;
क्षिप्रं रामाय शंस त्वं,—'सीतां हरति रावणः'। २५

दैवतानि च यान्यस्मिन् वने, विविध-पादपे,
नमस्करोम्यहं तेभ्यो,—भर्तुः शंसत मां हृताम्। २६

यानि कानिचिदप्यस्मिन् निवसन्ति महा-वने,
सर्वाणि शरणं यामि सत्त्वानि विविधान्यहम्। २७

यावान् पक्षि-गणः कश्चिद् दंष्ट्रिणश्च महा-बलाः,
तिष्ठन्तीह महारण्ये, तानहं शरणं गता। २८

ह्रियमाणां, प्रिया, भर्तुः प्राणेभ्योऽपि गरीयसीम्,
वि-वशां, रक्षसानेन, शंसध्वं राघवाय माम्। २९

मां विदित्वा महा-बाहुर् हृतेति, स महा-मनाः
आनयिष्यति, विक्रम्य, यमस्य विषयादपि।" ३०

अथ रम्ये गिरि-प्रस्थे, कानने विविधाश्रये,
पक्षि-राजो, महा-तेजा, महा-बल-पराक्रमः, ३१

२२। आमन्त्रये—अभिवन्दामि। शंसध्वम्—शंसत, कथयत। आत्मने पदमार्षम्।
२३। टङ्क—वि-दीर्ण प्रस्तर। शंसेथाः—शंस, कथय। आत्मने-पदमार्षम्। २५।
सङ्घुष्टाम्, सङ्घुषिताम्—शब्दिताम्। ३०। विषयात्—देशात्। ३१। गिरि-प्रस्थे—

प्रथमं, प्रहृतः सत्या दीप्यमानं दिशा [illegible] । ११

तं शब्दं शुश्रुवे तत्र, स्वप्ने वाक्यमिवाकुलम् ।
तेन वाक्येन, पक्षीन्द्रः, प्रविष्टेन श्रुतेः पथम्, १२

वज्रस्येव निपातेन, ताडितो हृदये भृशम् ।
स, निरीक्ष्य दिशः सर्वा, जटायुः, खगसत्तमः, १३

अपश्यद् रावणं क्रोधात्, गच्छन्तीं तां च जानकीम् ।
समुत्पत्य ततः, पक्षी स वली, तस्य रक्षसः १४

रथं मार्गमवष्टभ्य स्थितः, क्रोधादिव ज्वलन् ।
तुण्डपक्षप्रहारेण जटायुः, खगायुधः, १५

रावणस्य महावीर्यो युयुधाते परस्परम् ।
तस्य, पतनसामर्थ्यं [illegible], स रावणः १६

पक्षौ पादौ च पार्श्वे च छित्त्वा दीप्तस्य सायकम् ।
स, छिन्नपक्षः सहसा रक्षसा, रौद्रकर्मणा, १७

निपपात ततो पक्षी धरण्यां, अल्पजीवितः ।
स तु तां [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च, १८

[illegible] रावणो जनकात्मजाम् ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] १९

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

तस्यास्तद् वि-मलं वक्त्रमाकाशे, रावणाङ्कगम्,
बभूव जलदं नीलं भित्त्वा चन्द्र इवोदितः। ४१

तस्यास्तान्यग्नि-वर्णानि भूषणानि मही-तले
सद्यः खान् निर्-व्यशीर्यन्त, क्षीणास्तारा इवाम्बरात्। ४२

प्र-धर्षितायां सीतायां, बभूव स-चराचरं
जगत् सर्वम-मर्यादमन्धेन तमसावृतम्। ४३

"नास्ति धर्मः—कुतः सत्यं?—नार्जवं, नानृशंसता,
यत्र रामस्य वैदेहीं सीतां हरति रावणः,"— ४४

इति सर्वाणि भूतानि गगने पर्यदेवयन्,
दृष्ट्वा सीतां, परामृष्टां रावणेन, यशस्विनीम्। ४५

स, सागरमतिक्रम्य, लङ्कामासाद्य, रावणः
विवेशादाय तां गोघ्नं सीतां, मृत्युमिवात्मनः। ४६

इत्यार्षे श्री-लघु-रामायणे, वाल्मीकीये, त्रि-साहस्र्यां
संहितायाम्, अरण्य-काण्डम्।

४२। निर्-व्यशीर्यन्त—व्यक्षियन्त। परस्मात् ३।१।४०—४३ क्षीणा इत्यस्याः। ४३। प्र-धर्षितायाम्—बलात् हृतायाम्। अ-मर्यादम्—उत्पथ-प्रस्थितम्, सदाचार-भ्रष्टम्। ४४। आर्जवम्—ऋजुता, सरलता। अ-नृशंसता—अ-हिंसा। ४५। भूतानि—प्राणिनः। पर्यदेवयन्—पर्यदेवयन्त, अलपन्। परस्मै पदमार्षम्। परामृष्टाम्—स्पृष्टाम्

इति अरण्य-विचरणं नाम लघु-रामायणस्य तृतीयकाण्डम्।

अथ

श्री लघु-रामायणे

किष्किन्धा काण्डम् ।

प्रथमः सर्गः ।

सुग्रीवो मह धर्मात्मा सुग्रीवः सख्यमिच्छति।
तस्य मां सचिवं वित्तं वानरं पवनात्मजम्।"

तत्श्रुत्वा वचनं श्रुत्वा, लक्ष्मणो, राम-चोदितः, १५
प्रत्युवाचे महात्मानं वानरं, पवनात्मजम्,—

"राजा दशरथो नाम, धृतिमान्, धर्म-वत्सलः। १६
तस्यायमग्र-जः पुत्रो रामो नाम, महा-यशाः।

पिता येन महा तेजाः, सत्य-सन्धेन, राघवः १७
राज्य-भ्रष्टो, वने न्यस्तो—मया सार्धमिहागतः,

भार्यया च विशालाक्ष्या सीतयानुगतः स्वयम्। १८
भ्रातरं लक्ष्मणं नाम मां च विद्धि, प्लवङ्गम।

रक्षसापहृता भार्या वनेनास्य महा द्युतेः— १९
तत् तु न ज्ञायते रक्षो, येनास्यापहृता प्रिया।

सोऽयं दत्वा बहु द्रव्यं प्राप्य चानुत्तमं यशः, २०
लोक-नाथ पुरा भूत्वा, सुग्रीवं नाथमिच्छति।"

एवं ब्रुवाणं सौमित्रिं करुणं, साश्रु-लोचनम्, २१
हनूमान् प्रत्युवाचेदं, लक्ष्मणाभिमुखः स्थितः,—

"करिष्यति स साहाय्यं रामस्य, करुणात्मनः, २२
सुग्रीवः, सहितोऽस्माभिः, वदस्या परि मार्गणे।"

एवमुक्त्वा, महा कायो हनूमान् पवनात्मजः, २३
जगामादाय तौ वीरौ सुग्रीवो यत्र वानरः। २४

१६। राम च दिव — राम … ध… इति … । प्रत्युवाच— उवाच।
… नाथ — … … । … — … । २१। परिमार्गणे—
… …।

"भवान् धर्म-विनीतश्च, विक्रान्तः, सर्व-वत्सलः ;
आख्याता वायु-पुत्रेण तत्त्वतो मे भवद्-गुणाः । ९

तन् ममैवैष सत् कारो लाभश्च, वदतां वर,
यदीच्छसि सखित्वं त्वं वानरेण मया सह । १०

यदि ते रोचते सख्यं, बाहुरेष प्रसारितः,—
गृह्यतां पाणिना पाणिर्—मर्यादा बध्यतां, स्थिरा ।" ११

एतत् तु वचनं श्रुत्वा, रामः, सुग्रीव-भाषितम्,
सं-प्र-हृष्ट-मना, हस्तं पीड़यामास पाणिना । १२

ततो रामस्य सुग्रीवः पाणिं जग्राह पाणिना,
हृष्टं सौहृदमालम्ब्य, परिष्वज्य च पीड़ितम् । १३

ततस्तु हनूमान्, दृष्टा तयो सम्बन्धमीप्सितम्,
विधिवत् मोऽग्य काष्ठाभ्यां जनयामास पावकम् । १४

दीप्यमानं ततो वह्निं पुष्पैः सत् कृत्य, सत्-कृतम्
ततोपन्यस्य च प्रीतस्तयोर् मध्ये, समिधितम्, १५

तमग्निं दीप्यमानं तु चक्रतुस्तौ प्रदक्षिणम्,
सुग्रीवो राघवश्चैव, वयस्यत्वमुपागतौ । १६

एवमुक्तः, स तेजस्वी, धर्म-ज्ञो, धर्म-वत्सलः,
प्रत्यभाषत काकुत्स्थः सुग्रीवं, प्र-हसन्निव,—
"उपकार-फलं मित्रं विदितं मे भवान् यथा,
अद्यैव तं हनिष्यामि, तव भार्यापहारिणम् । २६
इमे हि मे महा-भागाः पत्रिणस्तिग्म-तेजसः,
कार्त्तिकेय-वनोद्भूताः शराः, हेम-वि-भूषिताः, २७
कङ्क-पत्र-प्रतिच्छन्ना, महेन्द्राशनि-सन्निभाः,
सु-पर्वाणः, सुतीक्ष्णाग्राः, स-रोषा इव पन्नगाः । २८
तमद्य वालिनं पश्य क्रूरैराशी-विषोपमैः
शरैर् वि-नि-हतं भूमौ, विकीर्णमिव पर्वतम् ।" ३०

तृतीयः सर्गः ।

वालि-वध ।

किष्किन्ध्यां त्वरितं गत्वा, देशे पादप-सङ्कटे,
सर्वेरामसमाहत्य तेऽतिष्ठन् गहने वने ।
सुग्रीवो, विपुल-ग्रीवः, क्रोधमाहारयत् परम्, १
ननादोच्चैर् गुहां सर्वां गर्जेनापूरयन्निव,
गाढं निवसित श्यामानाह्वयद् वालिनं युधि । २
तेन शब्देन वित्रस्ता बभ्रमुः मृग पक्षिणः । ३

स-सहायमहं मन्ये सुग्रीवमति-तेजसम्,
सु-व्यक्तमाश्रयं लब्ध्वा बलिनं, पुनरागतम् ।
सु-परीक्षित-वीर्येण सख्यमन्येन, धीमता,   १३
परिस्तुतो मया पूर्वं रामेणैव सहायवान् ।
तव भ्रातुर् हि वि-ख्यात: सहायो रण-कर्कश.   १४
राम: पर-बलामर्दी, युगान्ताग्नि-सम., किल,
निवास वृक्ष: साधूनाम्, आर्तानामार्ति-नाशन.,   १५
धातूनामिव शैलेन्द्रो गुणानामाकरो महान् ।
"तत् क्षमं न विरोद्धुं ते, सह तेन महात्मना   १६
दुर्जयेना-प्र-मेयेण वीरेण, रण-कर्मणि ।
सुग्रीवं प्लवग-श्रेष्ठं यौवराज्येऽभिषेचय,   १७
विग्रहं मा कृथा, वीर, रामेणामित तेजसा ।
अहं हि ते क्षमं मन्ये रामेण सह सौहृदम्,   १८
सुग्रीवेण च सम्प्रीतिं, वैरमुत्सृज्य दूरत. ।
लालनीयो हि ते भ्राता यवीयान्, वानरेश्वर,   १९
विधेयो वाविधेयो वा, सर्वथा बन्धुरेव स: ।
यदि वा मत् प्रियं कार्यं, यदि वावैषि मे हितम्,   २०
याच्यमान प्र यत्नेन साधु मे कुरु भाषितम् ।"
तामेवं ब्रुवतीं तारां तारा पति निभाननाम्   २१
वाली निर्भर्त्सयामास वाक्यमेतदुवाच ह —   २२

[illegible]

"गर्जतोऽस्य सु-विस्रब्धं, शत्रोर्—नित्याततायिनः,
मर्षयिष्यामि सं-रम्भं, जात-क्रोधः, कथं, प्रिये ? २३

अ-धर्षितानां शूराणां, संयुगेष्व-निवर्तिनाम्,
धर्षणा-मर्षणं, कान्ते, मरणादति-रिच्यते । २४

सोढुं न च समर्थोऽहं योद्धु-कामस्य, संयुगे,
सुग्रीवस्याति-स-शब्दं, पीन-ग्रीवस्य, गर्जतः ।" २५

भूयश्च सिंह-विक्रान्तस्तारामाह हरीश्वरः,—
"न बिभीयामह रामात्, सुग्रीव-सहितादपि ।
न तु कार्यो विषादस्ते राघव प्रति मत्-कृते— २६

धर्म-ज्ञश्च कृत-ज्ञश्च, न स पापं करिष्यति ।
प्रति-योत्स्याम्यहं गत्वा सुग्रीवं ; त्यज सम्भ्रमम् ; २७

दर्पं चास्यापनेष्यामि, न च प्राणैर् वि-मोक्ष्यते ।
निवर्तस्व सह स्त्रीभिः । किं वा भूयोऽनु-गच्छसि ? २८

सौहृदं दर्शितं, भद्रे, मम ; तत् सु-कृतं त्वया ।"
तं तु तारा परिष्वज्य वालिनं, प्रिय-दर्शनम्, २९

चकार, रुदती मन्दं, वेपमाना, प्रदक्षिणम् ।
ततः स्वस्त्ययनं कृत्वा मन्त्रवद्, विजयैषिणी, ३०

अन्तः-पुरं, सह स्त्रीभिः, प्र-विवेश, सु-मध्यमा । ३१

२३ । सु-विस्रब्धम्—नि-शङ्कम् । आततायिन —'अग्नि-दो गर-दश्चैव शस्त्र-पाणिर्धनापहः, क्षेत्र-दारापहारी च षडेते आततायिनः' । २४ । अ-धर्षितानाम् अ-पराभूतानाम् । धर्षणा—अवज्ञा । मर्षणम् सहनम् । २५ । पीन-ग्रीव-स्थूल-स्कन्ध (broad-shouldered) २८ । प्रतियोत्स्यामि—प्रतियोत्स्ये । दर्पं गर्वम् । सम्भ्रम—भयम् । विमोक्ष्यते—वियोजयिष्यते । ३१ । मन्त्रवत्—मन्त्र

निष्क्राम ततो वाली, महा-सर्प इव श्वसन्,
सर्वतश्चारयन् दृष्टिं भ्रातृ दर्शन काङ्क्षया।

स ददर्श ततो दूरात् सुग्रीवं, हेम पिङ्गलम्;   १२
तमेवाभि-मुखश्चापि ययौ योद्धुम्, अति-त्वरन्।

सु-सन्नद्धं योद्धु कामं रामस्याश्रय-गर्वितम्,   १३
स तं दृष्ट्वा, महा-वीर्यः, सुग्रीवं प्रत्युपस्थितम्,

गाढं संहननं चक्रे, करिष्यन् कर्म दुष्करम्,   १४
उवाच वालि-ताम्राक्षः सुग्रीवं, रोष मूर्च्छितः,—

"दुर्बुद्धे, पाप सुग्रीव, का त्वरा मरणे पुनः?   १५
एष मुष्टिर् मया बद्धस्त्वद्-वधार्थे समुद्यतः,

यस्ते मूर्ध्नि वि-निर्मुक्तः प्राणानपहरिष्यति।"   १६
एवमुक्त्वा तु सुग्रीवो हृदये तेन ताडितः।

स कुद्धस्ताडितस्तेन, समभि द्रुत्य, वेगितः,   १७
अभवत् शोणितोद्गारात् सोत्पीड इव पर्वतः।

सुग्रीवेण तु निःसङ्गं, सालमुत्पाट्य तेजसा,   १८
हृदये निहतो वाली वज्रेणेव महा गिरिः।

स तु वाली, रणे तेन, साल ताडन विह्वल,   १९
गुरु भार समाक्रान्ता नौरिवाम्भसि घूर्णते।

  २०

१३। सु-सन्नद्धम् [illegible]   १६। [illegible]
१५। रोष-मूर्च्छित — [illegible]   १८। [illegible] — [illegible]
[illegible]

तौ, भीम-बल-विक्रान्तौ, सु-पर्ण-गति-वेगितौ,
प्र-युद्धौ, घोर-रूपौ च, ख-स्थौ पाप-ग्रहाविव। ४१

वालिना भग्न-दर्पे तु सुग्रीवे, मन्द-तेजसि,
वालिनं प्रति सामर्षः क्रोधातीव राघवः। ४२

ततः सन्धाय रामेण शरमाशी-विषोपमम्,
नि-हतो हृदये वाली, हेम-माली, महा-बलः। ४३

स तेन हृदये वाली निहतो नि-पपात ह,
हा हतोऽस्मीति विक्रुश्य, भ्रष्ट-मार्गश्च, विह्वलः। ४४

चतुर्थः सर्गः।

धर्म-सङ्कटम्।

बहु-मानाच्च च तं वीरं, कर्कशं, रण-शोभितम्,
लक्ष्मणानु-चरो रामो ददर्शोपससर्प च। १

स, दृष्ट्वा राघवं, वाली, लक्ष्मणं च महा-बलम्,
अब्रवीत् परुषं वाक्यं, प्रश्रितं, धर्म-संहितम्,— २

"'कुलीनः', 'सत्त्व-सम्पन्नस्तेजस्वी', 'चरित-व्रतः',
राम' 'कारुण्य-वेदी' च, 'प्रजानां च हिते रतः,' ३

'सानुक्रोशो', 'महोत्साहः', 'समय-ज्ञो', 'दृढ-व्रतः'—
इति ते सर्व भूतानि कथयन्ति यशो भुवि। ४

४१। सु-पर्ण-गति-वेगितौ—गरुड गति-वेग-विशिष्टौ। ४२। सामर्षः—क्रुद्धः।
४३। आशी विषोपमम्—विष-धर सर्प-सदृशम्। आशी—सर्पस्य विष-दन्तः।
१। बहु-मानात्—सम्मानात्। वीरौ पदमौ। कर्कश—दारुणिक। उपससर्प
—समीपं जगाम। ४। समय-ज्ञ—उचितानुचित-काल-ज्ञः।

तान् गुणान् सम्प्रधार्याहमस्याः वालिकर्म तव,
मायया प्रतिषिद्धोऽपि, एवंविध महात्मन ।
इदं वालीन् मम मतिम्,—त्वयि सम्पर्किता गुणा । ३
न त्वयं त्वां वि जानामि धर्मं [illegible] हर्म शरम् ।
भगवं वा पुरं यदि यदि नायक [illegible], ४
न च [illegible] विद्यामि, [illegible] हो [illegible] ?
यद् भार्या धूता, राम, पुष्प [illegible] ।
[illegible] मेघं, धृता, राम, [illegible] । ६
[illegible] दृष्ट्वं च [illegible] च ।
तत्र [illegible] वधे कोऽस कर्तुं वा ? ८
[illegible], राम, [illegible]
[illegible] च [illegible]
[illegible] —
किं [illegible],—[illegible] । १०
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । ११
[illegible]
[illegible] १२

[illegible]

तत्-वाक्यं हरि-श्रेष्ठम्, उपशान्तमिवानलम्,
धर्षितस्तदा रामस्तथा वचनमब्रवीत्,— २२

"धर्ममर्थं च कामं च, समयं चापि लौकिकम्
अविज्ञाय कथं, बालिन्, मां धर्षयितुमर्हसि ? २३

अ-पृष्ट्वा बुद्धि सम्पन्नान् वृद्धान्, वानर-चापलात्
यत् किञ्चन प्रलापी त्वं वाक्-मर्यादामपक्रमसि । २४

इक्ष्वाकूणामियं भूमिः स शैल-वन-कानना—
मृग-पक्षि-मनुष्येषु निग्राह्या धर्म-दूषकाः । २५

तामिमां पालयत्यद्य भरतः पृथिवी पतिः,
धर्म-कामार्थ तत्त्व-ज्ञो, निग्रहानुग्रहे रतः । २६

ते वयं, शासनात् तस्य, चरन्तः पृथिवीमिमाम्,
धर्मातिक्रमिणां धर्म्यं कुर्महे दण्ड-धारणम् । २७

स त्वं वि-क्लिष्ट-धर्मा च, पाप कर्मा, वि-गर्हितः,
काम तन्त्र-प्रधानश्च, प्राकृतो वानरो यथा । २८

वागुराभिश्च पाशैश्च कूटैश्च विविधैर् नराः,
प्रतिच्छन्नाश्च दृश्याश्च, निघ्नन्ति स्म बहून् मृगान् । २९

[illegible]

भरतस्य महीं पाल्ये, वयं चादेश-कारिणः,
त्वं च धर्म-व्यतिक्रान्तः—कथं शक्यमुपेक्षितुम् ?
सुग्रीवस्यैव रक्षार्थं, लक्ष्मणोऽयं यथा तथा। ३९
दार-राज्य-हरोऽस्य त्वमतोऽसि निहतो मया।
प्रतिज्ञातं मया तस्य तदा वानर सन्निधौ
राज्यं दाराश्च। तत् सत्यं कथं कार्यं मयान्यथा ? ४०
धर्मं ते परित्यज्य। पुनोऽसि निहतो मया—
स्वर्गं प्राप्नुहि दुष्प्राप्यं—कार्यार्थं निहतोऽसि हि।" ४१
स वानरो, महा-तेजाः, शयानः, शर विक्षतः
प्रत्युक्तो हेतुमद् वाक्यं, मौनं प्रत्यपद्यत। ४२
तारा, स-पुत्रा, वधं श्रुत्वा, तारा, भर्तुः, सुदारुणम्,
निष्पपात द्रुतं तस्माद्, रुदती, गिरि गह्वरात् ; ४३
सा हतार्थीति विक्रुश्य पपात धरणी-तले ;
व्यावर्तत च सा भूमौ, कुररीव हता यथा। ४४

पञ्चमः सर्गः। ४५

सुग्रीवाभिषेकः।

[illegible] शोकाभिसन्तप्त सुग्रीव [illegible] वानरम्,
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

प्रथमो वार्षिको मासः श्रावणः, सलिलागमः ।
प्रवृत्ताः, सौम्य, चत्वारो मासाश्च वार्षिका इमे । ||
नायमुद्योग-समयः—प्रविश त्वं पुरीमिमाम् ।
इह वत्स्याम्यहं, सौम्य, पर्वते, नियतेन्द्रियः । १२
इयं गिरि-गुहा रम्या, विशाला, युक्त-मारुता ।
इह वत्स्याम्यहं, सौम्य, सर्वां, सौमित्रिणा सह । १३
प्रसन्न-सलिलां रम्यां प्रफुल्ल-कमलोत्पलाम्
कार्तिकीं समतिक्रम्य, त्वं रावण-वधे यत ।" १४

इति रामाभ्यनुज्ञातः, सुग्रीवो, वानरर्षभः,
प्रविवेश पुरीं रम्यां, प्रहृष्टो, विगत-ज्वरः । १५
तं वानर-सहस्राणि, प्रविष्टं, वानरर्षभम्,
अभिवाद्य, प्रहृष्टानि, सर्वतः पर्यवारयन् । १६
ततः प्रकृतयः सर्वा दृष्ट्वा हरि-गणेश्वरम्,
ऊर्ध्वं पतिता भूमौ शिरोभिः, सुसमाहिताः । १७
ता समुत्थाप्य, सुग्रीवः सम्भाष्य च यथा-विधि
भ्रातुरन्तःपुरं रम्यं प्रविवेश महाबलिः । १८
प्रविश्य चाभिनिष्क्रान्तं सुग्रीवं वानरर्षभाः
अभ्यषिञ्चन् महात्मानं सहस्राक्षमिवामराः । १९

२०

नदी-नदेभ्यः संहृत्य जलं दिव्यं च शोभनम्,
आहृत्य च समुद्रेभ्यः सर्वेभ्यो, वानरर्षभाः,
अपः कनक कुम्भेषु निधाय, विमलाः शुभाः, ९
शुभैस्ताम्रैश्च रौप्यैश्च कलशैश्चापि पार्थिवैः,
गयो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः १०
मैन्दश्च द्विविदश्चैव हनुमान् जाम्बवां स्तथा
अभ्यषिञ्चन्त सुग्रीवं वि-मलेन सुगन्धिना ११
सलिलेन, स-पद्मेन, वसवो वासवं यथा।
अभिषिक्ते तु सुग्रीवे सर्वे ते वानरर्षभाः १२
प्र-चुक्रुशुः, महात्मानो, हृष्ट रूपाः, सहस्रशः।
रामस्य वचनं कुर्वन्, सुग्रीवो, वानरर्षभः, १३
अङ्गदं सं परिष्वज्य यौवराज्येऽभ्यषेचयत्।
अङ्गदे चाभिषिक्ते तु सानुक्रोशाः प्लवङ्गमाः १४
साधु साध्विति सुग्रीवं महात्मानोऽभ्यपूजयन्।
हृष्ट-पुष्ट जनाकीर्णा, पताका ध्वज मालिनी १५
बभूव नगरी रम्या किष्किन्धा गिरि कानना।

षष्ठः सर्गः। १६

माल्यवति जलदागमः

स तथा वालिनं हत्वा सुग्रीवमभिषिच्य च
वसन् माल्यवतः पृष्ठे रामो लक्ष्मणमब्रवीत्
[illegible]

"अयं, लक्ष्मण, सं-प्राप्तः समयो जलदागमः ।
पश्याद्य गगनं मेघैरावृतं, गिरि-सन्निभैः ।
षट्-मास-धृतं गर्भं भास्करस्य गभस्तिभिः,
रसं सर्व-समुद्राणां, द्यौः प्रसूते, रसायनम् ।
एषा, घर्म परिक्लिष्टा, नव-वारि-परि-प्लुता,
सीता सन्ताप-तप्तेव, मही बाष्पं विमुञ्चति । ४
एष फुल्लार्जुनः शैलः, केतकैरधि-वासितः,
सुग्रीव इव शान्तारिः, धाराभिरभिषिच्यते । ५
नील मेघाश्रिता विद्युत्, स्फुरन्ती, प्रतिभाति मे,
स्फुरन्ती रावणस्याङ्के ह्रियमाणेव मैथिली । ६
घनैः समुदिते व्योम्नि, दीन रूपः, प्रभागते
सूर्यः, प्र-नष्टो, धर्मं च, शोकेनाहमिवाहतः । ७
मासः प्रौष्ठपदो रम्यो ब्राह्मणानां विपश्चिताम् ;
अयं स्वाध्याय-समयः साम गानामुपस्थितः । ८
निवृत्त-कर्मा, प्र यतो, नूनं, सञ्चित-सञ्चयः,
आषाढीमभ्युपगतो भरतः कोसलाधिपः । ९
सुसमापूर्यमाणायाः सरय्वा वर्धते रयः,
मां समीक्ष्य वनं यान्तमयोध्याया इव स्वनः । १०

[illegible]

इमाः स्फीत-गुणा वर्षाः सुग्रीवः सुखमेधते,
विजितारिः स-दारश्च, राज्ये च महति स्थितः। ११

अहं तु हृत-दारश्च राज्याच्च महतश्च्युतः,
नदी-कूलमिव क्लिन्नमवसीदामि, लक्ष्मण। १२

अपि चाति-परिक्लिष्टं, चिराद् दारैः समागतम्,
आत्म-कार्य-गरीयस्त्वाद् वक्तुं नेच्छामि वानरम्। १३

स्वयमेव हि, विश्रम्य, ज्ञात्वा कालमुपस्थितम्
उपकारं च, सुग्रीवो वेत्स्यते, नात्र संशयः। १४

तस्य संकाङ्क्ष्य विश्रामं, स्थितोऽहमिदमन्तरम्,
सुग्रीवस्य नदीनां च प्रसादं प्रतिपालयन्।" १५

सप्तमः सर्गः।

सीतान्वेषणम्।

एतच्चिन्तयतो रामो घोरं तद् बलमाययौ,
शुश्राव च तां सहस्रांशोर् गगने विपुलां प्रभाम्। १

दिशः पर्याकुलाश्चासन् रजसा तेन महता,
चचाल च मही कृत्स्ना स-शैल-वन-कानना। २

[illegible]

प्रच्छमाना प्रजल्पन्त गर्जन्तश्च, प्लवङ्गमाः,
दिग् विदिग्भ्यः समागम्य, सुग्रीवं पर्यवारयन् ।
प्रहृष्टाश्च विनीताश्च, समेत्य, हरि-यूथ-पाः
शिरोभिर् वानर-श्रेष्ठं सुग्रीवं ते प्र-णेमिरे ।

विनतं नाम यूथेशं समाहूय, वचोऽब्रवीत्,
शैलाभं, मेघ-निर्घोषं, सुग्रीवः प्लवगेश्वरः:— ५
"शत कोटी-सहस्रेण वानराणां तरस्विनाम्,
अभिगच्छ दिशं पूर्वां, स शैल वन-काननाम् ।
तत्र सीतां च वैदेहीं निलयं रावणस्य च ६
मार्गध्वं वन दुर्गेषु गुहासु च वनेषु च ।
यमुनामापगां दिव्यां यामुनं च महा गिरिम्, ७
नदीं भागीरथीं चैव सरयूं कौशिकीमपि,
मेकल प्रभवं शोणं नदं मणि निभोदकम्, ८
ततः मद्र पुलिन्दांश्च कलिङ्गांश्चैव मागधान्,
पश्चिम दण्डकारण्यं, स शैल वन काननम्, ९
सुभान् मान्यान् विदेहांश्च मगधान् काशि-कोशलान्, १०

[illegible]

मागधान् दण्डकुर्मां च महाग्रामांस्तथैव च,
सह्यं गाढं च सौहित्यं, शैल-कानन शोभितम्,
समुद्रमवगाढानि पत्तनानि निरीक्षत,
रजतवर्णं जम-द्वीपं, यम शैल्योपशोभितम् ।" ११

अथ प्रस्थाप्य स वीरान् दिशं पूर्वां कपीश्वर
अपरान् प्रेषयामास वानरान् दक्षिणां दिशम् । १२
अब्रवीद् गिरि-सङ्काशं हनुमन्तमपश्चिमम्
विनतञ्च पुनं चैव जाम्बवन्तं तथा कपिम्, १३
गयं गवाक्षं गवयं कुमुदवृषभं तथा –
अङ्गद प्रमुखानेतान् वीरान्, कपि सत्तमः :— १४
"सहस्र शिखरं विन्ध्यं नाना द्रुम लतायुतम्
नर्मदां च नदीं दुर्गां निरीक्षध्वं वनौकसः । १५
शिकमानुगतां चेदीन् दशार्णान् कुकुरानपि, १६
गर्गां गोदां च पाण्ड्यां च विविधां निरिनिहि भ्रमान्. १७

ततः कार्य-समाधानमवसक्तं हनूमति
विदित्वा, स महा बुद्धिश्चिन्तयामास राघवः,—
"सर्वथा निश्चितार्थोऽयं हनूमति कपीश्वरः ;
निश्चितानुभवश्चापि हनूमान् कार्य-साधने ।" २४

स समीक्ष्य, महा तेजा, व्यवसायोत्तरं कपिम्,
करिष्यति ध्रुवं कार्यमयमित्यन्ववेक्षत ; २५

ददौ चास्य तदा, प्रीतः स्व-नामाङ्काभिचिह्नितम्
अङ्गुरीयमभिज्ञानं राज पुत्रः परन्तपः ;— २६

"अस्य सा, हरि शार्दूल, दर्शनाज् जनकात्मजा
मंस्यते मत्-नियुक्तं त्वां, न चोद्वेगं करिष्यति ।" २७

स, तं गृहीत्वा, हनूमान्, कृत्वा मूर्ध्नि, कृताञ्जलिः,
सहायैः सहितो व्योम पुप्लुवे, वानरर्षभः । २८

अथाहूय महा-तेजाः सुषेण नाम यूथ-पम्,
तारायाः पितरं, राजा, श्वशुरं, भीम-विक्रमम्, २९

अब्रवीत्, प्राञ्जलिर्, वाक्यम्, अभिपूज्य प्रणम्य च,—
"साहाय्य कुरु रामस्य कृत्येऽस्मिन् समुपस्थिते । ३०

वृत शत सहस्रेण वानराणा तरस्विनाम्,
अभिगच्छ दिश साध्य, पश्चिमा वारुणीं प्रभो— ३१ ३२

[illegible]

गान्धारान् यवनांश्चैव शकानोड्रान् स-पारदान्
बाह्लीकानृषिकांश्चैव पौरवानथ किङ्करान्,
चीनानपर-चीनांश्च तुषारान् बर्बरानपि, ४०
काश्मैः कमलैश्चैव काम्बोजानपि संवृतान्—
एतानन्यकृतान् देशान् स पर्वत-नदी-वनान्, ४१
अन्विष्य, दरदांश्चैव, हिमवन्तं गमिष्यथ,
लोध्र पद्मक-षण्डैश्च देव-दारु-वनैस्तथा ४२
मामैस्तालैस्तमालैश्च भूर्जैश्च बहुभिर् वृतम् ।
किरातां छद्मयाम् भद्राम् पद-पालां च दारुणाम्, ४३
अन्विष्याथ खगोत्तुङ्गं गमिष्यथ महाश्रमम् ।
ताम्राकरमतिक्रम्य, हेम-गर्भं महा-गिरिम्, ४४
ततः सु-दर्शनं नाम गमिष्यथ शिलोच्चयम् । ४५

[illegible] ज्ञिलो हेन । 'नदर्भ' इति कोनोकिणा-प्रभृतय पठन्ति । ४० । ऋषिका
—[illegible]-नामधुक्ति प्रदेश (११८ पृ) । गान्धारा—काबुलोपत्यकायां
[illegible] प्रदेश । यवना—काबुलोपत्यकायां ज्ञिल दीर्घ-नामधुक्तितो देश ।
[illegible] काबि जाति भारतवर्षे उत्तर पश्चिमे हिन्दुकुश देश भारतवर्षे यवन
[illegible] इति भाषा प्रतिष्ठितम् इति केहकेह मनम् । ओड्रा—ओडिया-नामधुक्तितो देश ।
पारदा—काश्मीर-सागराद दक्षिण पूर्व पारदाख्य-मुख केन-नद्युपाधि कोटकारीति
[illegible] पर इने 'पार्थिया' इति नामा ख्यातो देश । [illegible] पश्चिमोत्तर भागे ज्ञिलो देश-विशेष । किङ्करा—दाक्षोपजीवि-नामधुक्तितो
देश । ४१ । अपर चीना—प्रतीच्य चीन नामधुक्तितो देश । पौरवा—भारत-
[illegible]-ख्यानादि । तुषारा—किश्च पश्च ज्य तुषार नामधुक्तितो अन पद । इदानीन्तनकालेऽपि
[illegible]-नामधुक्तिता देश । ४२ दरदा—हिमवन-प्रथ सिन्धु नदे ज्ञिल इदानी
[illegible] इति नामा ख्याता देश । ४३ । किराता—नद्युपाधि वनेचर ग्राम्य जाति
[illegible]-नामधुक्तिता देश । [illegible] पुरातन महा [illegible] बहनानि देश ।
[illegible]—हिमवति विनीत वन-नामधुक्तिता देश । ४४ । शिलोच्चय—पर्वत ।

3 G L K

अथ

श्री-लघु-रामायणे

सुन्दर-काण्डम् ।

प्रथमः सर्गः ।

अशोक-वनम् ।

विचिताः पर्वताः सर्वे वनानि गहनानि च—
महद्भिर् न च वैदेही, क्वचिदप्युपलभ्यते । १

ततः स हनुमान्, क्रान्तः सागरं मकरालयम्,
ददर्श तां पुरीं लङ्कां, त्रि-कूट-शिखरे स्थिताम् । २

स, रत्न-वसनां लङ्कां, कोष्ठागारावतंसकाम्,
सु-न्यस्तां, सु-सम्बाधां, प्रमदामिव रूपिणीम्, ३

प्र-नष्ट-तिमिरां दीपैर् भास्वरैश् महा गृहैः,
नगरीं राक्षसेन्द्रस्य, प्रविशन्, ददृशे कपिः । ४

स, संक्षिप्यात्मनः कायं, प्र-विष्टोऽनुपलक्षितः,
रावणस्य पुरं गुप्तं, मार्गयन् जनकात्मजाम् । ५

एवं सर्वम् अशेषेण रावणान्तः पुरं कपिः
अन्विष्य महा-तेजा— न चापश्यत् स जानकीम् । ६

१। विचिताः —अन्विष्टाः । ... महद्भिः —वानरैः वानरैः । २। त्रि-कूट —पर्वत विशेष । ३। रत्न-वसनाम्—रत्नाकर वाससम् समुद्र वसनाम् । ... —कोष्ठागाराणि । सम्बाधा —सम्बाधानि । ४ ददृशे ददर्श । ५। मार्गयन्—अन्विष्यन् अन्विष्यमाण इत्यर्थः ।

बाल-पल्लव-शाखाणां स ददर्श नगोत्तमे,
क्रीडन्तीं दोलया, दृष्टां प्रमदामिव सुन्दरीम् ।
ततां प्रवालैस्तरुभिः पत्रैश् बहुभिर् वृताम्,   १६
काञ्चनीं शिंशपामेकां ददर्श महतीं कपिः ।
समारुह्य महा-तेजाः शिंशपां तामचिन्तयत्,—   १७
"इतो द्रक्ष्यामि वैदेहीं, राम-दर्शन लालसाम् ।"
परीक्षमाणस्तत्राथ मार्गमाणश्च जानकीम्,   १८
अपश्यद् भूमि-भागांश्च, सर्वतः सु समाहितान् ।
सु-संघृष्टेषु देशेषु विन्यस्तान् मणि-वेदिकान्   १९
ददर्श हनुमां स्तत्र मणि-काञ्चन-राजतान्,
सन्तानक-लताभिश्च पादपाननुवेष्टितान्,   २०
सृजतः पुष्प-वर्षाणि, जीमूतानिव वर्षतः;
केसरां श्चाप्यशोकां श्च तथा शाल्मलि-किंशुकान्,   २१
ज्वलनार्क-निभान् द्रुमान्, समन्तादुप शोभितः ।
शातकुम्भ-प्रभाः केचित्, केचिदग्नि-शिखोपमाः,   २२
नीलाञ्जन-निभाः केचित् तत्राशोकाः समन्ततः ।
पुष्पितानामशोकानां प्रभां, सूर्योदय प्रति,   २३
प्रदीप्तामिव, तत्र स्थो मारुति समुदैक्षत ।
सोऽपश्यद् वि दूर-स्थं प्रासादं—कैलासमुत्तमम्—   २४
एक स्तम्भ सहस्रेण सह कैलास पाण्डुरम्,   २५

[illegible]

प्रवाल-कृत-सोपानं, तप्त-काञ्चन-वेदिकम्,
मुष्णन्तमिव चक्षूंषि, द्योतयन्तमिव श्रिया,
विपुलं, प्रांशुतायोगादुल्लिखन्तमिवाम्बरम्। २६

ददर्श विकृतास्तत्र राक्षसीः कपि-कुञ्जरः,
ह्रस्व-नामाति-नासाश्च, तिर्यग्-नासा च-नासिकाः, २७
असि-मुद्गर-शूलानि दधतीर्, मांस-भोजनाः,
मांस-शोणित-दिग्धाङ्गीर्, वसा-दिग्ध-करानना:। २८
ताभिः परिवृतां, तत्र, स-पङ्कामिव रोहिणीम्,
उपवास-कृशां, दीनां, निःश्वसन्तीं पुनः पुनः, २९
ध्यान-शोक-परां, देवीं, भर्तृ-व्यसन-कर्षिताम्,
वृक्ष-मूले, निरानन्दां, ददर्श कपिरङ्गनाम्, ३०
सीदन्तीं शुक्ल पक्षादौ चन्द्र-रेखामिवाविलाम्,
पिनद्धां धूम-जालेन प्रभामिव विभा-वसोः, ३१
पीतेनैकेन संवीतां क्लिष्टेनोत्तर-वाससा,
भुजाभ्यां साधु-वृत्ताभ्यां प्रतिच्छन्न-कुचोदरीम्, ३२
नील-नागाभया वेण्या जघनं गतयैकया
भूमौ देवीं तदासीनां नियतां तापसीमिव, ३३
यूथ-पेन वशां हीनां शार्दूलानुगतामिव,
प्रभां नक्षत्र-राजस्य काल-मेघैरिवावृताम्। ३४

दिशः)। २६। प्रांशुतायोगात्—उच्चत्वात्। २९। स-पङ्काम्—[illegible] [illegible]
निःश्वसन्तीम्—निःश्वसतीम्। [illegible]। ३१। सीदन्तीम्—[illegible]
drooping, sinking. आविलाम्—कलुषिताम्, मलिनाम्। विभावसोः—[illegible]
[illegible]—[illegible]। ३२। क्लिष्टेन—मलिनेन [illegible]। ३३। नील-नागाभया—
[illegible]। जघनम्—कटिम्। [illegible] [illegible]—[illegible] [illegible]

स, मुहूर्तमिव ध्यात्वा, बाष्प-पर्याकुलेक्षणः
सीतामाश्रित्य, तेजस्वी विललाप, सु-दुःखितः,—
"इयं सा धर्म-शीलस्य मैथिलस्य महात्मनः ३५
सुता जनक राजस्य, सीता, भर्तृ-दृढ़-व्रता ।
विक्रान्तस्यार्य-शीलस्य, संयुगेष्व-निवर्तिनः,
स्नुषा दशरथस्यैषा, चारित्राढ्या, यशस्विनी । ३६
धर्म-ज्ञस्य कृत-ज्ञस्य रामस्य, विदितात्मनः,
इयं सा दयिता भार्या, राक्षसी-वशमागता । ३७
सेयं कनक-वर्णाभा, नित्यं स-स्मित-भाषिणी,
सहते यातनां घोराम-नाथा, मन्द-भागिनी । ३८
यैतां कनक-वर्णाभमस्यासद् वसनोत्तमम्
उत्तरीयं नगे सक्तं, दृष्टं मे वानरैः सह । ३९
भूषणानि च मुख्यानि दृष्टानि धरणी तले,
अनयैवापविद्धानि, स्वनवन्ति महान्ति च । ४०
सु-स्तनौ कर्ण-वेष्टौ च कुण्डले च सु-संस्कृते,
मणि-विद्रुम-युक्तानि हस्तयोर् भूषणानि च— ४१
यानि चैव विमुक्तानि तथा महास्वनवन्ति च—
मायथ्या एव मन्येऽहं यानि रामोऽन्वकीर्तयत् । ४२

[illegible] ४३

तत्र तस्य, महारण्ये, मृगयां परिधावतः,
रक्षसापहृता भार्या, मिथिलाधिपतेः सुता ।"

विररामैवमुक्त्वा तु हनूमान्, मारुतात्मजः ;
जानकी चापि तत् श्रुत्वा जहर्ष च ननन्द च । ६

ततः सा, चारु-केशान्ता, केश-संतम-चिन्तना,
उन्नम्य वदनं, शीघ्रं, शिंशपां समुदैक्षत । ७

ततः, शाखान्तरे लीनं, ददृशे, चलित-मानसा,
ददर्श प्रथमं सीता वानरं प्रिय वादिनम् । ८

सा च, दृष्ट्वा हरिं तं विनीतवदुपस्थितम्,
मैथिली चिन्तयामास स्वप्नोऽयमिति, भामिनी । ९

ततः स हनुमान् भूयो जानकीमभ्यभाषत,
शिरस्यञ्जलिमाधाय वैदेहीं प्रतिपूजयन्,— १०

"का त्वं, पद्म पलाशाक्षि पीत कौशेय वासिनी,
द्रुम शाखामवालम्ब्य तिष्ठसि त्वमनिन्दिते ? ११

किमर्थं तव नेत्राभ्यां वारि स्रवति शोक जम्,
पुण्डरीक पलाशाभ्यां [illegible] ॥ १२

[illegible]
[illegible] १३

[illegible]
[illegible] १४

[illegible]
[illegible]

"दुहिता जनकस्याहं, वैदेहस्य, महात्मनः,
सीतेति नाम्ना वि-ख्याता, भार्या रामस्य धीमतः। १६

वसती दण्डकारण्ये, तस्याहम-मितौजसः,
रक्षसापहृता, भार्या, रावणेन दुरात्मना।" १७

सीतायास्तद् वचः श्रुत्वा, वायु-पुत्रः, प्रतापवान्,
श्रोत्रानु-कूलैर् वचनैरथ तां समभाषत,— १८

"यः स विग्रहवान् धर्मः, साधुः, सत्य-पराक्रमः,
न चिराद् रावणं संख्ये स हनिष्यति वीर्यवान्। १९

तेनाहं प्रेषितो दूतस्त्वत्-सकाशमिहागतः।
त्वद्-वियोगेन शोकार्तः, स त्वां कौशल्यमब्रवीत्। २०

लक्ष्मणश्च, महा-तेजाः सुमित्रानन्दि-वर्धनः—
अभिवाद्य, महा-बाहुः, स त्वां कौशल्यमब्रवीत्। २१

रामस्य च सखा, वीरः, सुग्रीवो नाम, वीर्यवान्,
राजा वानर-मुख्यानां। स त्वां कौशल्यमब्रवीत्। २२

नित्यं स्मरति ते राम, सुग्रीवः सह-लक्ष्मणः।
दिष्ट्या जीवसि, वैदेहि, राक्षसी-वशमागता! २३

न चिराद् द्रक्ष्यसे रामं, सुग्रीवं सह-लक्ष्मणम्,
मध्ये वानर-कोटीनां, मरुतामिव वासवम्। २४

अहं सुग्रीव-सचिवो, हनूमान् नाम वानरः।
दूतोऽहं राज-सिंहस्य रामस्याक्लिष्ट-कर्मणः। २५

१९। विग्रहवान्—स-शरीरः, दृश्यमानः इत्यर्थः। २०। कौशल्यम्, कौशलम्—कुशलम् मङ्गलम्। २४। द्रक्ष्यसे—द्रक्ष्यसि। आत्मने-पदमार्षम्।

राम-नामाङ्कितं चेदं म-महाभागाङ्गुलीयकम्, २
तदभिज्ञान-हेतोर् हि दत्तं तेन महात्मना ।"

अथ हर्ष-परीताङ्गी, बाष्पेणापिहितानना, २६
प्रतिजग्राह तद् देवी, चक्रे शिरसि चैव हि ।

श्रुत्वा च राम-सन्देशं, दृष्ट्वा चैवाङ्गुलीयकम्, २७
नेत्राभ्यां क्षण-धाराभ्यां सुमोचानन्दजं जलम् ।

तस्याश्च विमलं वक्त्रं, सुदन्तं, सुगुणैर् युतम्, २८
यथा राहु-वि-निर्मुक्तम्, चभवत्, चन्द्र मण्डलम् । २९

तृतीयः सर्गः ।

प्रत्यभिज्ञानम् ।

सा, प्रमुच्यायते मेघे कराब्ला, करुणावती,
उपपन्नैरभिज्ञानैर् दूतं तमवगच्छत ।

बाष्प-सं-दिग्धया वाचा, शोक-हर्ष-वि-मिश्रया, १
उवाच मधुरं वाक्यं हरिं हरिण-लोचना,—

"धन्येयं देवता कामे यथार्थं, प्रवणोत्तम,— २
दिष्ट्या जीवति मे भर्ता, दिष्ट्या जीवति लक्ष्मण ।

कपे, त्वामभिनन्दामि—चिर जीव ! सुखी भव ! ३
मामत्र कुशली भर्ता येन मह्यं निवेदितः । ४

[illegible]

रौद्रेण परमास्त्रेण रामेण निहतं रणे
इच्छामि रावणं द्रष्टुं, स-पुत्र-भ्रातृ-बान्धवम्।" १४

एतच् छ्रुत्वा शुभं वाक्यं सीताया, मारुतात्मजः
इदं मधुरया वाचा कृताञ्जलिरभाषत,—

"न तावद्, देवि, जानीते त्वामिह-स्थां स राघवः; १५
धक्ष्यते सायकैराशु, मयि प्रतिगते, पुरीम्।

मम श्रुत्वैव तु वचः, क्षिप्रमेष्यति राघवः, १६
प्र-कर्षन् महतीं सेनां वानराणां महात्मनाम्।

नव यद्यन्तरा मृत्युर्, यदि सेन्द्रा दिवौकसः १७
स्थास्यन्ति, तानपि रणे काकुत्स्थो नि-हनिष्यति।

"तवादर्शन-शोकेन महता समभिप्लुतः, १८
न शान्तिं लभते रामः, सिंहार्दित इवर्षभः।

चिरं द्रक्ष्यसि रामस्य पूर्ण-चन्द्र-निभं मुखम्— १९
त्वामेव ध्यायति सदा, दिवा-रात्रि, स राघवः।

शमस्यैव हि रामस्य निद्रा नैवोपतिष्ठति। २०
न भक्षयति मांसानि, न मधूनि च सेवते,

नैव दंशान् न मशकान् नाप्यन्यानपि सरीसृपान् २१
राघवो वारयेद्गात्रात् तवार्थे, वर वर्णिनि। २२

[illegible]

त्वामिव चिन्तयन् रामः सुप्तोऽपि प्रतिबुध्यते,
सीतेति मधुरां वाणीं व्याहरन्, पुरुषर्षभः ।
फलं चालोक्य, पुष्पं वा—यच्चान्यत् स्त्री-मनो-हरम्—
गृहीत्वा, हा प्रियेत्येवं निश्वास-परमोऽभवत् ।   २४

"यत् तु रामोऽभिजानीयादभिज्ञानम-निन्दिते,
प्रीति-सं-जननं तस्य, तत् प्रदातुं त्वमर्हसि ।"   २५

सा, निरीक्ष्य ततः सर्वं, वेण्यां ग्रथितमुत्तमम्,
विमुच्य प्रददौ तस्मै मणि रत्नं हनूमते ।   २६

मणि-रत्नं हरि-वरः प्रतिगृह्याभिवन्द्य च,
प्र-वरान् राक्षसान् हत्वा, नाम विश्राव्य चात्मनः,   २७

आकुलां नगरीं कृत्वा, व्यथयित्वा च रावणम्,
आरुरोह गिरिं मुख्यमरिष्टं, रिपु-सूदनः ।   २८

चतुर्थः सर्गः ।

सन्देश-हरणम् ।

स मारुत इवाकाशे मारुतस्यौरसः सुतः
प्रपेदे, हरि-शार्दूलः, पितुः पन्थानमुत्तमम् ।   १

तस्य बाहुरु-वेगं च नि-नदं च महात्मनः,
सं-श्रुत्य, हरयो, हृष्टाः, समुत्पेतुः समन्ततः ।   २

२४ । प्रियेत्येवम् (प्रिये + इत्येवम्)—प्रिय इत्येवम् । पुन-सन्धिराषः । प्लुतानो ...प्यापि न पुन-सन्धिः । पा-६।१।१०८, ८।३।१९, ८।२।१ । निश्वास परमः—...श्वास-परम' इति मौरिसिधो पठति । स्त्री मनो-हरम्—स्त्रीणां मनो हर...-चित्त हारि । २७ । प्र-वरान्—श्रेष्ठान् । २८ । अरिष्टम्—अरिष्टाख्यम् ।
...। पितु पन्थानम्—येन पथा [हनूमत] पिता (पवन) प्रयाति तम् । उत्तमम्

ते नगाग्रान् नगाग्राणि शिखरात् शिखराणि च,
प्र-हृष्टाः समपद्यन्त, हनूमन्तं दिदृक्षवः । ३

स, किञ्चिदनु-सं प्राप्तः, समालोक्य महा-गिरिम्,
ननदद् हनुमान् नादं, मेघ-नाद सम-स्वनम् । ४

तमभि पय-सङ्काममापतन्तं महा-कपिम्
दृष्ट्वा, ते वानराः सर्वे तस्थुः प्राञ्जलयस्तदा । ५

स, तस्यैव गिरेः शृङ्गे निपत्य, सु-महा-जवः,
निपसाद महेन्द्रस्य, मारुतिः, पादपाकुले । ६

तेऽङ्गद-प्रमुखाः सर्वे स-प्र हृष्ट-मुखास्तदा
निपेतुर् हरि-राजस्य पादयो, राघवस्य च । ७

हनूमां च महा बाहुः, प्र-णम्य शिरसा, ततः,
अभ्यवादयत, प्रभो, रामं कमल-लोचनम् ;
उवाच वाक्यं वाक्य-ज्ञः सीताया दर्शनं प्रति,— ८

"समुद्रं लङ्घयित्वाहं, शत-योजनमायतम्,
अगच्छं, जानकीं सीतां मार्गमाणो, विहायसा । ९

लङ्का नाम पुरी तत्र रावणस्य, दुरात्मनः,
दक्षिणस्य समुद्रस्य तीरे वसति दक्षिणे । १०

तत्र सीता मया दृष्टा रावणान्तः-पुरे, सती,
राक्षसीभिर् वि रूपाभी रक्षिता प्रमदा वने, ११

एक वेणी धरा, दीना, त्वय् निहिता, त्वत्-परायणा,
अध-शय्या, विवर्णाङ्गी पद्मिनीव हिमागमे, १२

— [illegible]

रावणाद् वि-निवृत्तार्था, मर्तव्ये कृत-निश्चया।
कथञ्चिदेव, काकुत्स्थ, तव सासादिता मया।" १३

तं मणिं दिव्य-रूपं च, दीप्यमानं स्व-तेजसा,
दत्त्वा रामाय, हनुमां स्ततः प्राञ्जलिरब्रवीत्,— १४

"'जहि पापमिमं रक्षः, क्रूरं, दारापहारिणम्',
इति मामब्रवीत् सीता, धर्म-ज्ञा, धर्म-चारिणी। १५

उपायो दृश्यतां कश्चिद्, यथा नद-नदी-पतिम्,
न चिरेण भवान् घोरं, स-सैन्यः, सागरं तरेत्।" १६

एवमुक्तो हनुमता रामो, दशरथात्म-जः,
तं मणिं हृदये कृत्वा, प्र-रुरोद, स-लक्ष्मणः। १७

निरीक्ष्य तं मणि-श्रेष्ठं, राघवः, शोक-कर्शितः,
नेत्राभ्यां वाष्प-पूर्णाभ्यामिदं वचनमब्रवीत्,— १८

"यथैव धेनुः स्रवति, स्नेहाद् वत्सस्य, वत्सला,
एवं मे मणि-रत्नस्य, वैदेह्याः इव, दर्शनम्। १९

मणि-रत्नमिदं दत्तं वैदेह्याः श्वशुरेण वै
वधू-काले। तदा बद्धमधिकं मूर्ध्नि शोभते। २०

अयं हि जल सम्भूतो मणिः, परम-पूजितः,
राज्ञे, परम-तुष्टेन, दत्तः शक्रेण धीमता। २१

—वानर-राजस्य, सुग्रीवस्य। १२। अध शय्या—भू-शय्या। १३। मर्तव्ये—मया मर्तव्यम् इति, मरणे। १५। इमम् ... दारापहारिणम्—रक्षः-शब्दस्य क्लीबत्वेऽपि पुं-वाचित्वादनयोर् विशेषणयोः सु-स्पष्ट पुंस्त्वार्थम्। १९। द्वितीया पङ्क्तिः—'तदा ममापि हृदये मणि-रत्नस्य दर्शनात्' इति दाक्षिणात्या पठन्ति। २०। मूर्धनि—'मम' इति शेषः। वधू-काले—वधूत्व-सम्पादके काले, विवाह-काले।

किमाह सीता वैदेही, ब्रूहि, सौम्य, पुनः पुनः—
शोकाग्निना दह्यमानं सिञ्च मां वाक्य-वारिणा।
अतस्तु किं दुःखतरं, यदिमं वारि-सम्भवम्
मणिं पश्यामि, हनुमन्, वैदेहीमागतां विना? १२
नय मां तत्र, हनुमन्, यत्रास्ते सा मम प्रिया,
मुहूर्तं नावतिष्ठेयं प्रवृत्तिमुपलभ्य हि। १३
कथं सा मम, सु-श्रोणी, भीरुरेकाकिनी सती,
भयावहानां घोराणां मध्ये तिष्ठति रक्षसाम्? १४
शारदस्तिमिरान् मुक्तो, नूनं, चन्द्र इवाम्बुदैः,
आवृतं, वदनं तस्या न विराजति, राक्षसैः। १५
किमाह सीता, हनुमन् तत्त्वतः कथयस्व मे।
एतेन खलु जीविष्ये, भेषजेन यथातुरः।" १६
इत्युक्त्वा वाष्प पूर्णाक्षो, राघवः पर वीर हा
हनुमन्तं परिष्वज्य, भूतले पतितोऽभवत्। १७
ततः शोक-परिक्लान्तं रामं, दशरथात्मजम्,
उवाच वचनं धीमान् सुग्रीवः, शोक नाशनम्,— १८
"इमं समर्थं [illegible]
[illegible] १९
[illegible]
[illegible] २०
[illegible]
[illegible] २१

चण्ड-वेगं, महावर्तम्, अन्तः पङ्क्ति-विहारिभिः
दीप्त-भोगैः समाकीर्णं भुजङ्गैः—भुजगालयम्,
अवगाढं महा-ग्राहैः, नाना-पङ्क-समाकुलम्, ९
दुर्गं दुर्गम-मार्गं तमगाधमसुरालयम्,
अग्नि-चूर्णमिवाविद्धं भास्कराम्बु-मनोरमम्, १०
सुरारि-विषयं घोरं, पाताल विषयं सदा।
मकरैर् नाग-भोगैश्च विगाढा, वात-लोडिता ११
उत्पेतुश्च निपेतुश्च प्र हृष्टा जल राशय।
सागरं अम्बर प्रख्यमम्बरं सागरोपमम्,— १२
अम्बरं सागरं चोभौ निर्-विशेषमपश्यत। १३

[illegible]

षष्ठः सर्गः।

मन्त्रि-सभा।

लङ्कायां तत् कृतं कर्म दृष्ट्वा घोरं भयावहम्,
राक्षसेन्द्रो, हनूमता, शक्रेणेव, महात्मना,
अमात्यानब्रवीत्, सर्वान्, राक्षसान्, स-विभीषणान्,
रोष-संरक्त-नयनः, कोपात् किञ्चिदवाङ्-मुखः:— १
"आगतश्च प्र-विश्य हनूमान् नगरीमिमाम्;
दृष्टा तेन च वैदेही, धर्षितान्तः-पुरं मम। २
प्रासाद-शिखरं भग्नं, प्र-वरा राक्षसा हताः,
आकुला च पुरी लङ्का सर्वा हनूमता कृता। ३
किं करिष्यामहे तत्र? किं वा युक्तमनन्तरम्?
उच्यतां, यत् समर्थं नः, किमत्र सु-कृतं भवेत्। ४
मन्त्र-मूलं हि वि-जयं प्राहुरार्या मनस्विनः।
तस्माद् वो रोचतां मन्त्रो रामं प्रति, महा-बलाः। ५
मन्त्रिभिर् हित-सं-युक्तैः, समर्थैर् मन्त्र-निर्णये,
मित्रैर् वापि समानार्थैर्, बान्धवैर् वा हिते रतैः
सह सं-मन्त्र्य यो मन्त्र-कर्मारब्धं प्रवर्तयेत्,
दैवे वा कुरुते यत्नं, तमाहुः पुरुषोत्तमम्। ७
एको ऽर्थे विमृशत्येको धर्मस्य कुरुते मतिम्,
एक कार्याणि कुरुते, तमाहुर् मध्यमं नरम्। ९

[illegible]

तत्रिपतं विधे, कार्ये विरते, मम, रावणा,
हितं पुरं च दग्धे च सर्वं मं सम्मानामिव ।" १९

सप्तमः सर्गः ।

समरोद्योगः ।

ततो नीलाम्बुद-निभ प्रहर्षो नाम राक्षस
पञ्चवीन्, प्राञ्जलिर्, वाक्यं, शुर, श्रीमा पतिष्यता,—
"देव दानव गन्धर्वा पिशाच पतगोरगा,
न त्वां धर्षयितुं शक्ता—किं पुनर् वानरा—रणे । १
सर्वे प्रमत्ता विश्वस्ता वञ्चिता स्म हनुमता,
न हि नो जीवतो गच्छेज् जीवन् स वनगोचर । २
सर्वां सागर पर्यन्तां स शैल वन-काननाम्
कुर्वो निर् वानरामुर्वीम्—आज्ञापयतु नो भवान् । ३
रक्षां चैव विधास्यामो वानराद् वा, कपयो वा,
नागमिष्यति नो दुःख कि स्विदात्मापराध कम् ।"
ततोद् वज्रदंष्ट्रो राक्षसो राक्षसेश्वरम्,
परम कुपितं, वाक्य भाव भाषित इतिवम् ४

अहमेको हनिष्यामि सुग्रीवं, सह-लक्ष्मणम्,
अहं स-हनूमन्तं, रामं शत्रु-निबर्हणम्।"

परिघान् पट्टिशान् प्रासान् शक्ति-शूलासि-मुद्गरान्,
चापानि निशितान् बाणान् गदाश्च कनकाङ्गदाः १०

प्र-गृह्य, परम-क्रुद्धाः, समुत्पत्य च, राक्षसाः
अब्रुवन् रावणं, सर्वे, प्रदीप्ता इव तेजसा,— १८

"अद्य रामं हनिष्यामः, स-सुग्रीवं, स-लक्ष्मणम्,
लक्ष्मणं च हनूमन्तं मडा येन प्र-धर्षिता।" १८ २०

षष्ठः सर्गः।

सन्ध्युपदेशः।

तान् गृहीतायुधान् सर्वान् वारयित्वा, विभीषणः
अब्रवीत्, प्राञ्जलिर्, वाक्यं, पुनः प्रत्युपवेश्य तान्,—

"प्रमत्तेष्वभियुक्तेषु दैवेनोपहतेषु च
विक्रमाम्, तात, सिध्यन्ति, परीक्ष्य विधिवत् कृताः। १

स प्र मत्तं कथ रामं, वि जिगीषु, रणे स्थितम्,
जात कोपं, दुराधर्षं, प्र धर्षयितुमिच्छसि ? २

[illegible]

[illegible]

नवमः सर्गः ।

[illegible]

"वसेत् सह स-पत्नेन, क्रुद्धेनाशी-विषेण च,
न तु मिथ्या-प्रतिश्रेण सं-वसेत् शत्रु-सेविना ।
जानामि शीलं ज्ञातीनां सर्व कार्येषु, राक्षस,—
हृष्यन्ति व्यसनेष्वेते ज्ञातीनां ज्ञातयः सदा । १७
प्रधानं साधनं वैद्यं धर्मं च सज्जने रतम्
ज्ञातयो ह्यवमन्यन्ते, शूरं, परिभवन्ति च । १८
नित्यमन्योन्य-संहृष्टा व्यसनेष्वाततायिनः,
प्रच्छन्न-हृदया, घोरा, ज्ञातयो, नो भयावहाः । १९
श्रूयन्ते हस्तिभिर् गीताः श्लोकाः पद्म-वने क्वचित्,
पाश-हस्तान् नरान् दृष्ट्वा । तान् शृणु त्वं, विभीषण,— २१
'नाग्निर् नान्यानि शस्त्राणि न नः पाशा भयावहाः—
घोराः स्वार्थ-प्रयुक्तास् तु ज्ञातयो नो भयावहाः ।
उपायं ते प्रवक्ष्यन्ति ग्रहणे नो, न संशयः ; २२
सर्वैर् भयैर् ज्ञाति-भयं सदा कष्टतमं मतम् ।
सम्भाव्यं गोषु सम्पन्नं, सम्भाव्यं ब्राह्मणे तपः, २३
चापल्यं स्त्रीषु सम्भाव्यं, सम्भाव्यं ज्ञातितो भयम् ।' २४

[illegible]

दशमः सर्गः।

सेतु बन्धनम्।

अथ दाशरथी रामो, हृष्टात्मा, वाक्यमब्रवीत्
हनूमन्तं च विक्रान्तमङ्गदं च महा-बलम्,
सुहृद वानर-श्रेष्ठं, जाम्बवन्तं च विश्रुतम्,— १
"यद्यानु-विधातव्यं तत् सर्वं मे विधीयताम्"।

एतच् छ्रुत्वा ततो वाक्यं, सुग्रीवो वानरेश्वरः २
वरम् वानर-सैन्यानि प्रेषयामास सर्वतः।
"पर्वतां च द्रुमां चैव लता गुल्मां स्तथैव च, ३
सर्वमानयत क्षिप्रं ; न विलम्बितुमर्हथ"—
इत्युक्तास्ते तु हरयः सुग्रीवेण, त्वरान्विताः, ४
अभिपेतुस्तदारण्यं, हृष्टाः, स्म सहस्रशः।
ततः शाखा मृगा द्रुमान्, पुष्पितान्, विहगायुतान्, ५
स-मूलां स्तूर्णमुत्पाट्य चिक्षिपुर् लवणाम्भसि।
गुल्मै शमभ सन्तानैस्तथा वन लता-चयै ६
सेतु बबन्धु, कोटिषु हरिषु च महा बला।
अन्ये तु, महद्दाय गिरीणां शिखराणि च ७
सागरस्य जले, चक्रु, सेतु स्म सहस्रश।
बलिभिर वेगिभिर वेगात् कपिभिस्तैर जा द्रुमा ८
कम्पिता, पातितायेव समुद्रे, सरिता पतौ। ९

[illegible]
[illegible]

अथ

श्री-लघु-रामायणे

युद्ध–काण्डम् ।

प्रथमः सर्गः ।

अवरोधः ।

तौ त्वदीर्घेण कालेन भ्रातरौ राम-लक्ष्मणौ
रावणस्य पुरीं लङ्कामापेदतुररिन्दमौ ।
तां, सुरैरपि दुर्धर्षां, दृष्ट्वा, राम प्रचोदिताः, १
यथा-निवेशं, सम्पाद्य, न्यविशन्त वनौकसः ।

लङ्कायास्तूत्तरं द्वारं मेरोः शृङ्गमिवोच्छ्रितम्, २
रामः, सहानुजो, धन्वी, ररोध च सुगोप च ।
पूर्वं द्वारमथो प्राप्य नीलो, हरि चमू पतिः, ३
अङ्गदो दक्षिण द्वारमरक्षत्, प्रवीरवान् ।

हनूमान् पश्चिम द्वार ररक्ष, बलवान् कपिः, ४
मध्यमं तु स्वयं गुल्मं सुग्रीव समतिष्ठत । ५

[illegible]

परिखाः पूरयन्तश्च, प्रसन्न-सलिलोदकाः,
पांशुभिः पर्वताग्रैश्च, समयुध्यन्त वानराः ।
"जयत्यति-बलो रामो लक्ष्मणश्च महा-बलः, १५
राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः"—
इत्येवं घोषयन्तश्च गर्जन्तश्च, प्लवङ्गमाः १६
अभ्यधावन्त लङ्कायाः प्राकारं, काम रूपिणः ।
ततस्तु महा-बाहुर् गदा-पाणिर् विभीषणः, १७
[illegible]-मन्त्रीशो, रामस्य तस्थौ पार्श्वं,—स-किङ्करः । १८

द्वितीयः सर्गः ।

इन्द्रजितो निर्याणम् ।

ततः क्रोध-परीतात्मा, रावणो, राक्षसाधिपः,
निर्याणं सर्व-सैन्यानां द्रुतमाज्ञापयत् तदा ।
शूरास्ततो वि निष्पेतुर्, हृष्टा, रावण-चोदिताः, १
सर्वे द्वारैर् विच्छिन्नाः, वेगा इव महोदधेः ।
एतस्मिन्नन्तरे घोर सङ्ग्राम समपद्यत, २
रक्षसां वानराणां च यथा देवासुरस्तथा । ३

[illegible]

ते गदाभिः प्रदीप्ताभिः शूल-शक्ति-परश्वधैः
नि-जघ्नुर् वानरान्, घोराः, कथयन्तः स्वकान् गुणान्। ४

तथा वृक्षैर् महा-कायैः पर्वताग्रैश्च सर्वतः
नि-जघ्नुस्तानि रक्षांसि, नखैर् दन्तैश्च, वानराः। ५

राक्षसास्त्वपरे भीमाः, प्राकार-स्थाः, मही-गतान्
वानरान् भिन्दिपालैश्च शक्तिभिश्च व्यदारयन्। ६

वानराश्चापि, सं-क्रुद्धा, राक्षसांस्तान्, महा-बलाः,
प्राकारात् पातयामासुस्तरसाप्लुत्य, मुष्टिभिः। ७

स सम्प्रहारस्तुमुलो, मांस-शोणित-कर्दमः,
रक्षसां वानराणां च सम्बभूवाद्भुतोपमः। ८

युध्यतामेव तेषां तु तदा वानर-रक्षसाम्,
रविरस्तं गतो, रात्रिः प्रवृत्ता प्राण-हारिणी। ९

अन्योन्य-बद्ध-वैराणां शूराणां, जयमिच्छताम्,
सं प्रवृत्तं निशा-युद्धं तदा परम दारुणम्। १०

राक्षसोऽसीति हरयो वानरोऽसीति राक्षसाः
अन्योन्यं समरे जघ्नुस्तस्मिंस्तमसि दारुणे। ११

४। परश्वध [illegible], a battle-axe [illegible] a short arrow thrown by the hand or shot through a tube [illegible] ८। सम्प्रहार —युद्धम्। मांस-शोणित-कर्दम [illegible]

भिन्धि दारय देहीति कर्णं विद्रावयेति च—
इत्येवं तुमुलः शब्दस्तस्मिं स्तमसि शुश्रुवे।
घटनास्तिमिर-सङ्काशास्तस्मिं स्तमसि दारुणे   १२
परिपेतुः, सु-संरब्धा, भक्षयन्तो निशा-चरान्।
तस्मिं स्तमसि दुष्पारे राक्षसाः क्रोध-मूर्च्छिताः   १३
परिपेतुर्, महा-वीर्या, भक्षयन्त प्लवङ्गमान्।
रामश्च लक्ष्मणश्चैव शरैरग्नि-शिखोपमैः,   १४
चादिशञ्चादिशं, रक्षांसि प्र-वराणि नि-जघ्नतुः।
ततो भेरी-मृदङ्गानां पटहानां च नि-स्वनः,   १५
शङ्खानां वाद्यमानां च, सम्बभूवाति-दारुणः।
ततस्ते राक्षसाः सर्वे तस्मिं स्तमसि दारुणे   १६
राममेवाभ्यवर्तन्त, प्र-हृष्टाः, शर-वृष्टिभिः।
वज्र दंष्ट्रो महा-कायस्तौ चोभौ शुक सारणौ—   १७
एते रामेण निशितैर् बाणैर्, मर्मसु ताडिताः।
ये त्वन्ये राक्षसा घोरा रामस्याभिमुखे स्थिताः,   १८
ते वि-नष्टाः, समासाद्य पतङ्गा इव पावकम्।
ततः काञ्चन चित्राङ्गैः शरैरग्नि-शिखोपमैः,   १९
सा तु तमा रात्रिर् अ-राम किञ्चित् समदृश्यत।
इन्द्रजित् तु दिशः सर्वा रथेन विचरन् बली   २०
विव्याध तौ दाशरथी लघु हस्तः शितैः शरैः   २१

[illegible]

स द्ध-विद्धं तयोर् गात्रे बभूवाङ्गुलमन्तरम्,
नानिर्भिन्नं न चाच्छिन्नमपि सूक्ष्मं जिह्मगै:। ११

निहतो लक्ष्मण: शेते, दिव्यमादाय कार्मुकम्,
भिन्न मुष्टि-परिच्छन्नं, वि-नतं, रुक्म-रञ्जितम्। १२

बाण पातान्तरे राम:, पतितं पुरुषर्षभम्
शयानं लक्ष्मणं दृष्ट्वा, निराशो जीविते ऽभवत्। १३

तृतीय: सर्ग:।

सीता विलाप:।

इन्द्रजित्, तु, महा-माय:, सर्व-सैन्य समन्वित:,
प्र विवेश पुरीं लङ्कां, जीमूतमिव भास्कर:। १

तत्र रावणमासाद्य सो ऽभिवाद्य, कृताञ्जलि:,
आचचक्षे प्रियं पित्रे,—'नि हतौ राम लक्ष्मणौ'। २

उत्पपात, ततो, हृष्ट:, पुत्रं च परिषस्वजे
रावणो रक्षसां मध्ये, श्रुत्वा शत्रू निपातितौ। ३

तत: पुष्पकमारोप्य सीतां त्रि जटया सह,
रावणो ऽकारयत् लङ्कां पताका ध्वज मालिनीम्। ४

घोषयामास स हृष्टो, लङ्कायां राक्षसेश्वर,—
रामश्च लक्ष्मणश्चैव हताविन्द्रजिता रणे। ५

[illegible]

नाहं शोचामि भर्तारं निहतं, न च लक्ष्मणम्,
नात्मानं जननीं वापि, यथा श्वश्रूं तपस्विनीम्।
सा चिन्तयति नूनं हि,—'समाप्त व्रतमात्म-जम्,
कदा द्रक्ष्यामि काकुत्स्थं, स-सीतं, सह-लक्ष्मणम्' ?" १४

परिदेवयमानां तां राक्षसी त्रिजटाब्रवीत्,—
"मा विषादं कृथा, देवि ;—भर्ता हि तव जीवति। १५
न हि कोप-परीतानि हर्ष-वीर्योत्सुकानि च
भवन्ति युधि-योधानां मुखानि, निहते पतौ। १६
हत-प्र-वीरा हि ध्वस्ता निरुत्साहा निरुद्यमा
सेना भवति संग्रामे, हत-कर्णेव नौर् जले। १७
इय पुनर असम्भ्रान्ता सुस्थ-युक्ता तरस्विनी
सेना रक्षति काकुत्स्थौ, प्रयाणे बल-मूर्धनि। १८
सा त्वमेवं सु-वि-स्पष्टैरनुमानैः सुखावहैः
न हतौ विद्धि काकुत्स्थावेतत् सत्यं ब्रवीमि ते। २०
अनृतं नोक्त-पूर्वं मे, न च वक्ष्यामि मैथिलि,
चारित्रा-द्य शीलत्वात् प्रविष्टासि च मे मनः। २१

चतुर्थः सर्गः।

रावण निर्गमनम्।

[illegible]

एवमुक्ते, तु, वचने, देवी वचनमब्रवीत्,—
"विज्ञाप्यं शृणु, राजेन्द्र,—याचे त्वाहं, कृताञ्जलिः । १९
नापराधश्च कर्तव्यो यदस्या मम, मान-द ।
सुता मे नगरी दग्धा, सुता मे राक्षसा हताः ।
यदि कृतापराधस्तु दोषमावहते महत्,— २०
राम-भार्या सती—सा तु रामाय प्रतिदीयताम् ।
स्व-जनस्य क्षयं ज्ञात्वा, पुत्र भ्रातृ-वधं तथा, २१
संशयं परमं गत्वा, किं जितेन करिष्यसि ?
यस्मात् युद्ध-सिद्धिस्तु—हन्ति वा हन्यते ऽपि वा । २२
तस्माद् युद्धं न रोचेत,—सन्धिं कुरु, दशानन ।"
तस्यास्तद् वचनं श्रुत्वा प्रियाया, राक्षसेश्वरः, २३
हसन् मन्दोदरीं दृष्ट्वा, वाक्यमेतदुवाच ह,—
"त्वयाहं, हित काङ्क्षिण्या, वचो यदभिभाषितः, २४
न तत् गमसि मे, देवि, न विषयाप्रियं, प्रिये ।
देवान् जित्वा रणे पूर्वमसुरोरग-दानवान्, २५
न कोऽपि मानुषं कस्माद्, वानरं च समाश्रितम् ?
राक्षसान् घातयित्वा, तु लङ्कां सम्प्राप्य सर्वतः, २६
राघव स-धर्म कस्माद् भीत वीय इवाबल ?
राघव स-धर्म कस्मात् मूर्ध्नि स्थित्वा नु दर्शिनाम् ? २७
मा त्वया हृदि सन्ताप न कर्तव्य इति स्थितम् । २८

[illegible]

ततो नगर्याः सहसा महौजा,
निष्क्रम्य, तद् वानर सैन्यमुग्रम्,
समुद्यतं, पादप शैल हस्तं,
महार्णवाभः-स्तनितं, ददर्श । ३५

पञ्चमः सर्गः ।

रावणस्य युद्धम् ।

तद् राक्षसानीकमति प्रचण्डम्
आलोक्य रामो, ऽमर-तुल्य रूपः,
विभीषणं, शस्त्र-भृतां वरिष्ठम्,
उवाच, सैन्यानुगतो महात्मा,— १

"नाना-पताका ध्वज-शस्त्र जुष्टं,
प्रासासि शूलायुध चक्र जुष्टम्,
कस्येदम्-क्षोभ्यम् भीरु सैन्यं,
नागेन्द्र राजोपम नाग जुष्टम् ?" २

ततः स, रामस्य वचो निशम्य,
विभीषणः, शक्र समान-वीर्यः,
शशंस रामाय बल प्रवीरान्,
दुरासदान् राक्षस पुङ्गवांस्तान्,— ३

टीका [illegible] ३५ । महौजाः [illegible] । समुद्यतम्—[illegible], दुर्धर्षम् । महार्णवाभः-स्तनितम्—महार्णवस्य, महासागरस्य [illegible] ([illegible]) स्तनितम् (शब्दः) [illegible] तत् ।

२ नागेन्द्र राज —[illegible] [illegible]

[illegible]

हेर काव्यम्—प्रथम: सर्ग:—शतकत्रय वृत्तम् । १८८

दो तो वर्ष काव्य लिख शास्त्रम्
पाप्त, शतसाध्य कम प्रकाशम्
साधं सगुणम्, सांति कर,
लिखाय पर्वो सानि गुण हेत ।

तदैव कामाम गुण हेत
पर्दो बहुधाम्, कवो, विरिटो,
सर्वपुराणादि, लिखि प्रकाश,
प्रकाश कों सर्व प्रकाशमाया । ८

तदैव सावलि सौम्य पूर्व,
पर्तावि वाचक गुण पदम्,
वर्व सवाप्ताद वि शास्तुदवो,
मरामर्थो सर्व मन पत्र-पोषी । ९

तदैव, माता लिख घोर पर्व,
धारोधू मालिन्य पदीप्त वक्र:
पृथ्वीर हुता, सर्दनि विहस हिदै,
घो सर्व प-प्रदो, विविलादि पम्। । १०

११

[illegible]

यो ह्यसौ, किरीटी, ज्वलनोज्ज्वलास्यो,
महेन्द्र-विन्ध्योपम-भीम-रूपः,
महेन्द्र-वैवस्वत दर्प-हन्ता,
रक्षो-ऽधिपः सो ऽभ्युपैति, ह्रष्टः।" १७

विभीषण-वचः श्रुत्वा, रावणं प्रति भाषितम्,
प्रत्युवाच ततो रामो विभीषणमिदं वचः,—
"अहो दीप्तो महा-तेजा रावणो राक्षसाधिपः, १८
आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्यो, रश्मिभिर् भाति, वीर्यवान्।
न व्यक्तं लक्षये ह्यस्य रूपं तेजः-समन्वितम्। १९
दैत्य-दानव-वीराणां वपुरेवं-विधं किल।
यादृशं राक्षसेन्द्रस्य वपुरेतद् वि राजते,
तथैवास्यानु-गास्तुल्याः पुत्राः पौत्रास्तथानु-गाः। २०
सर्वे पर्वत सङ्काशाः, सर्वे विक्रान्त-योधिनः,
सर्वे दीप्तायुध धरा योधा ह्यस्य महौजसः। २१
भाति राक्षस-राजो ऽयं प्रदीप्तैर् भीम विक्रमैः
योधैः परिवृतो, भूतैर् देहवद्भिरिवान्तक।" २२
एवमुक्त्वा ततो रामो धनुरादाय, वीर्यवान्,
लक्ष्मणानु-चरस्तस्थौ, समुद्धृत्य शरोत्तमान्। २३

२४

भाषितम् —[illegible] । [illegible] । १७ वपुः—मुखम्
१८ [illegible] । विक्रान्त (विक्रम)
[illegible] । २२ देहवद्भिः —[illegible] । प्रसंशायां मतुप्।

दूत-वाक्यम्—प्रथम सर्ग—रावणस्य दूतम्।   ९

हिंसा [illegible], किं इह कायाः
न दुर्दृश्यं यदि रावणेन्द्रम्।
[illegible] वाणेन
[illegible] निष्ठुर, धृति, धीम-रूपा।   १०

[illegible] दीन-भावो,
[illegible] मधुर वचनम्,—
"[illegible], मां [illegible], रावणेन्द्र—
न [illegible] एवं प्रतियोद्धुमर्हसि।"   ११

स, एवमुक्त., कुपित., समर्थं
[illegible] मम प्रकाम्, स पुत्राम्।
[illegible] काञ्चन-चित्र पुङ्खम्
[illegible] वाणेन, निशितैः, स-पत्रैः।   १२

स [illegible] प्रकाम्, शिलायाम्,
महेन्द्र-[illegible] तुल्य [illegible],
[illegible], [illegible] प्रकायाम्,
समग्रं [illegible] वधाय।   १३

स ताम् प्र [illegible] शिला [illegible],
छित्त्वा [illegible]
[illegible] मम [illegible]
[illegible] समाट देशे।   १४

[illegible]
[illegible]

स लक्ष्मणो, रावण-सायकार्त्तश्,
चचाल, चापं शिथिलं प्र-गृह्य ;
पुनश्च संज्ञां प्रतिलभ्य कृच्छ्राच्,
चिच्छेद चापं त्रिदशेन्द्र-शत्रोः। १५

तं कृत्त-चापं, त्रिभिराजघान
बाणैस्तदा दाशरथिः, शिताग्रैः।
स, सायकार्त्तो, विचचाल राजा,
कृच्छ्राच्च संज्ञां पुनराससाद। १६

स, कृत्त-चापः, शर-पीड़िताङ्गः,
स्वेदार्द्र-गात्रो, रुधिरावसिक्तः,
जग्राह शक्तिं, समर-प्र-चण्डां,
स्वयम्भु-दत्तामथ देव-शत्रुः। १७

स तां, वि-धूमानल-सन्निकाशां,
वि-त्रासनीं वानर-यूथ-पानां,
चिक्षेप शक्तिं, तरसा ज्वलन्तीं,
सौमित्रये राक्षस-राष्ट्र-नाथः। १८

तां, दीप्यमानां, रघु-नन्दनस्तदा
जघान बाणैरनल-प्रकाशैः ;
तथापि सा, तस्य, विवेश शक्तिर्,
भुजान्तरं दाशरथेर्, विशाला। १९

१५। कृच्छ्रात्—कष्टेन। १६। कृत्त-चापम्—छिन्न-धन्वानम्। १८। वि-धूमानल-सन्निकाशाम्—धूम-हीन वह्नि सदृशीम्। तरसा—वेग-बलात्। १९। अनल प्रकाशैः—अग्निवत् दीप्यमानैः। भुजान्तरम्—भुजयोः (बाह्वोः) अन्तरम् (मध्य-देशम्)।

वि-संज्ञं पतितं दृष्ट्वा सौमित्रिं, राक्षसेश्वरः
अवतीर्य रथात् तूर्णमभिदुद्राव लक्ष्मणम्। ४०

लक्ष्मणं तु ततः, श्रीमान्, जिघृक्षन्तं, स मारुतिः
आजघानोरसि, व्यूढे, वज्रकल्पेन मुष्टिना। ४१

तेन मुष्टि-प्रहारेण रावणो, भीम-विक्रमः,
जानुभ्यामगमद् भूमिं, मुमोह च चचाल च। ४२

हनूमानपि तेजस्वी लक्ष्मणं शुभ-लक्षणम्
आनयद् राघवाभ्याशे, बाहुभ्यां परिगृह्य वै। ४३

निपातित-महा-वीरां वानराणां महा-चमूम्
दृष्ट्वा, रामो रणे तस्मिन्नभिदुद्राव रावणम्। ४४

तस्याभिसङ्क्रम्य, रथं स-चक्रं
साश्वं, ध्वजं चाप महा-पताकम्,
छत्रं सितं तस्य, स हस्त-दण्डं,
रामः प्र चिच्छेद शरैः शिताग्रैः। ४५

यदिन्द्र-शत्रुं तरसा जघान
बाणेन, वज्राशनि-सन्निभेन।
स राम-बाणाभिहतो, व्यथार्तः
चचाल चापं च मुमोच, वीरः। ४६

[illegible]

स, विद्रुतं तं च समीक्ष्य, रामः
समाददे दीप्तमथार्ध-चन्द्रम्;
तेनार्क-वर्णं, सहसा, किरीटं
चिच्छेद रक्षोऽधिपतेर् महात्मा । ४७

तं निर्विषाशी-विष-सन्निकाशं,
शान्तार्चिषं सूर्यमिवाप्रकाशम्,
गत-श्रियं, कृत्त-किरीट-मौलिं,
प्रत्याह रामो युधि राक्षसेन्द्रम्,— ४८

"कृतं त्वया कर्म महत् सु-दुष्करं,
हत-प्रवीरश्च कृतस्त्वयाहम् ।
तस्मात् परिश्रान्तमिव प्रपश्यन्,
न त्वां शरैर् मृत्यु-वशं नयामि ।" ४९

स, एवमुक्तो, हत-मान-दर्पो,
निकृत्त-चापो, निहताश्व-सूतः,
शरार्दितः, कृत्त-महा-किरीटो,
विवेश लङ्कां सहसा, गत-श्रीः । ५०

तस्मिन् प्रविष्टे रजनी-चरेन्द्रे,
महा-बले दानव-देव-शत्रौ,
हरीन् विशल्यान्, सह लक्ष्मणेन,
चकार रामः परमाहवाग्रे । ५१

[illegible]

षष्ठः सर्गः ।

कुम्भकर्ण वधः ।

स, प्रविश्य पुरीं लङ्कां, राम-बाण-भयार्दितः,
निरीक्षमाणः सचिवान्, रावणो वाक्यमब्रवीत्—
"सख्या, भवन्तो रक्षन्तु नगरीं वै समन्ततः,
निद्रा-वश समाविष्टः कुम्भकर्णः प्रबोध्यताम् ।"
अथ दृष्ट्वा दशग्रीवः कुम्भकर्णमुपस्थितम्,
समीपम् परिष्वज्याभ्यां भुजाभ्यां, कुपितो, ऽब्रवीत्,—
"नगरं प्रभुणा बद्धं, हतो युद्धे बहुर् जनः,
कोपेन क्षपितः सर्वं,—सत्त्वमभ्युपपद्यताम् ।
यदेतद् भयमुत्पन्नं शासनं च, महाबल,
तस्माद् भय-विनाशार्थं मया सम्बोधितो भवान् ।
निर्गच्छ, युद्धसादाय, रामं हत्वा ह्यशेषतः,
वानरान् राजपुत्रौ च भक्षयस्व, प्रसर्प च ।"
स, पुरद्वारं निर्याति कुम्भकर्णो महाबलः
राक्षसैर् बहुभिः सार्धं गर्जमानं प्रचक्रमे

[illegible]

म, [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible]:
कुमारवर्णस्य [illegible] [illegible], [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible], [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible], [illegible] च [illegible]।

सप्तमः सर्गः।

किष्किन्धा।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible],
राघवः, [illegible] [illegible], सुग्रीव च [illegible] च,
[illegible] [illegible] [illegible],
[illegible] [illegible] [illegible],
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

बाणाभिपातैरेवमिहाद्य भीमान्
मया महाख्य समाः महस्त्र ।
प्रच्छादयन्नेव हि राक्षसेन्द्र
सर्वा दिशः सायक-वृष्टि-जालैः ।"

ततस्तु नाविन्द्रजितो [illegible] वाक्यं
मधुवतुष्टस्य तदा हि रामो ।
स, राघवो सौ बलिनौ हि पाद्य,
ननाद हर्षाद् युधि राक्षसेन्द्र । ११

षष्टमः सर्गः ।

माया सीता ।

[illegible] रथ-स्थां तु सीतां मायामयीं, तत-
वानराभिमुखो [illegible] रथ रथ विनाद: ।
कौशल्यां राम वाहिनि सीतां मायामयीं, तदा,
[illegible] धारिव चाहंन तां [illegible] वायम् । १
एवं सीतां तदा दृष्ट्वा [illegible] विद्व राक्षसाम
[illegible] दृष्टा, [illegible] हि ननाद [illegible]
[illegible] तदा [illegible] वानरयमा
[illegible] हनुमान [illegible] ।

[illegible]

कथयन्तं तु सौमित्रिं सन्निवार्य, विभीषणः
पुष्कलार्थमिदं वाक्यं स-संभ्रमं राममब्रवीत्,—
"अभिप्रायं वि-जानामि रावणस्य दुरात्मनः
सीतां प्रति, महा-बाहो—न स तां घातयिष्यति । १३

उच्यमानो हितार्थं हि बान्धवैर् धर्म-संहितम्
वैदेहीमुत्सृजस्वेति, न च तत् कृतवान् वचः । १४

नैव दानेन मानेन न भेदेन—कुतोऽन्यथा ?—
शक्या सा द्रष्टुमन्येन राघवेण, नरर्षभ । १५

यदा तु खलु संग्राममुपायाति स रावणिः,
चैत्यो निकुम्भिला नाम, तत्र गत्वा प्रतिष्ठते । १६

हुतवानग्निहोत्रं वै, देवैरपि स वासवैः
भवत्य-जेयः संग्रामे बलवान् रावणात्मजः । १७

तेन कृत्य-निमित्तं तु नूनं माया प्रवर्तिता
विघ्नमन्विच्छता तत्र वानराणां पराक्रमे । १८

निकुम्भिलायां, काकुत्स्थ, स जुहोति, न संशयः ।
[illegible] गच्छामो यावत् तन् न समाप्यते । १९

त्यजेमं, नर-शार्दूल, मिथ्या सन्तापमागतम्
[illegible] प्रयास्यामि सह [illegible] । २०

न ज्ञातित्वं, न भ्रातृत्वं, न जातिस्तव, दुर्मते,
प्रमाणं ; न च सौहार्दं, न धर्मो, धर्म-दूषक ।
शोच्यस्त्वमसि, दुर्बुद्धे, निन्दनीयश्च साधुभिः,
यस्त्वं स्व-जनमुत्सृज्य पर-भृत्यत्वमागतः ।" १०

क्रुद्धेनेन्द्रजिता वाक्यं परुषं रावणानु-जः
उक्तः, पितृव्यः पुत्रेण, प्रत्युवाच विभीषणः,—
"अजानन्निव मच्-छीलं, किं त्वमेवं ब्रवीषि माम्,
राक्षसेन्द्र-सुतानार्य, परुषं, त्यक्त-गौरवः ? ११

कुले यद्यपि जातो ऽहं रक्षसां पाप-कर्मणाम्,
गुणो यः प्रथमो नृणां तन् मे शीलम-राक्षसम् । १२

हरणं च पर-स्वानां, पर-दाराभिमर्षणम्,
सुहृदां वधो घोरः, सर्व-देवेषु विग्रहः, १३

एते दोषास्तव पितुर्, जीवितैश्वर्य-नाशनाः—
नैवास्तीयं पुरी लङ्का, नैव त्वं, न च ते पिता । १४

बद्धस्त्वं काल-पाशेन—ब्रूहि त्वं यद् यदिच्छसि ।
युध्यस्व नर देवेन लक्ष्मणेन, रणे मम ।" १५

विभीषण-वचः श्रुत्वा रावणिः क्रोध-मूर्च्छितः
उवाच, परम-क्रुद्ध, सौमित्रिं स विभीषणम्,— १६ १७

स, हताश्वाद्, अवप्लुत्य रथात्, पतित सारथिः,
शर-वर्षेण सौमित्रिम् अभ्यवर्षत वीर्यवान् ।
सौमित्रिरपि, सं क्रुद्धः, सन्दधे उग्रं सु-दारुणम्—
अस्त्रराजमसौ युद्धे राघवाद् आप्तवान् तदा ।
यथार्थं मार्गणं श्रेष्ठं सन्दधे राघवानुजः,
इन्द्रास्त्रं सम स्पर्शं, सु-पर्वाणं, सु संस्थितम् ।
"धर्मात्मा सत्य सन्धश्च रामो दाशरथिर् यदा,
पौरुषे चाप्रति द्वन्द्वस्तर्हि जहि राक्षसम्."—
इत्युक्त्वा बाणमाकर्णाद् विकृष्य, तम् अजिह्मगम्,
लक्ष्मणः, समरे वीरः, ससर्जेन्द्रजितं प्रति ।
स शिरः, स शिरस्त्राणं, श्रीमत् ज्वलित कुण्डलम्
प्रमथ्येन्द्रजितः कायात्, पातयामास भू तले ।

दशमः सर्गः ।

भाव ग्रहणम् ।

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

अद्य देव-गणाः, सर्वे लोक-पालाः, महर्षिभिः,
निहतं त्वां रणे दृष्ट्वा, सुखं स्वप्स्यन्ति, निर्भयाः । ११

अद्य लोकास्त्रयः, कृत्स्ना पृथिवी च स-कानना,
एकेनेन्द्रजिता हीना, शून्येव प्रतिभाति मे । १२

अद्य नैर्ऋत-कन्यानां श्रोष्याम्यन्तः-पुरे रवम्,
करेणु-सङ्घस्य यथा, नदतो गिरि-गह्वरे । १३

यौवराज्यं च लङ्कां च राक्षसैश्वर्यमेव च,
मातरं मां च भार्यां च—क्व गतोऽसि विहाय नः ? १४

मम नाम, त्वया, वीर, गतस्य यम-सादनम्,
प्रेत-कार्याणि कार्याणि । विपरीते हि वर्तसे ; १५

मम शैल्यमनुद्धृत्य कस्मात् त्यक्ष्यसि जीवितम् ?"
एवं स विलपन्नेव, साश्रु नेत्रो, शुशोच वै । १६

तं शोक-शतमासीनं, रावणं राक्षसाधिपम्,
आविवेश महान् कोपः, पुत्र-व्यसन-सम्भवः । १७

समीक्ष्य रावणो बुद्ध्या, सीतां हन्तुमवस्थितः,
दीप्तान्, दीप्त-समाः, सर्वा स्तानुवाच निशा चरान्,— १८

"मायया, मम वत्सेन, वञ्चनार्थं वनौकसाम्,
प्रतिमां सदृशीं कृत्वा सीतेयमिति दर्शिता । १९

११ । [illegible] १२ [illegible]
१३ । [illegible]
१५ । [illegible] १६ [illegible]
[illegible]

अभ्युत्थानं च युद्धार्थं कृष्ण-पक्ष चतुर्दशीम्
कृत्वा, निर्याह्यमावास्यां, विजयाय, बलैर् वृत:।
निः-संशयं, शरी धन्वी, रथी, स्यन्दनमास्थितः,
हत्वा दाशरथिं रामं, पुनः प्राप्स्यसि मैथिलीम्।"
एवमुक्तस् तु, तद् रक्षो, सभात् संप्रस्थ, वीर्यवान्
अपाकर्षत वैदेह्याः सकाशाद् राक्षसेश्वरम्।
समवेक्ष्य च वैदेह्या रूपं, सर्व-गुणान्वितम्,
समासेक-पदे शोको रावणस्य, दुरात्मनः।

एका-दश: सर्ग:।

शक्ति-निर्भेदः।

वार्तां राक्षसीनां च रक्षसां च, गृहे गृहे,
रावणः, कारणं सर्वं, यथार्थ परिदेवितम्।
स सर्वं कथितं दृष्ट्वा, समय, न शशाङ्गमम्, १
श्रुत्वा च तान् वि नि हतान्, शक्र-तुल्य पराक्रमान्,
दीर्घभुजं च निशम्य, मुहूर्तं ध्यानमास्थित २
बभूव परम क्रुद्धो रावणो भीम-दर्शन। ३

भिन्दिपालैः शत घ्नीभिरन्यैरपि तथायुधैः,
घातयच् च बलाध्यक्षो राक्षसान् रावणाज्ञया ।
ते तु दृष्ट्वा वि-मर्दन्तो, भिन्दन्त इव मेदिनीम्,
निर्ययुः, सहिता, वीराः, सर्वे सं-त्यक्त-जीविताः ।
अथ प्र-जविताश्वेन रथेन, स महा-रथः
द्वारेण निर्ययौ तेन यत्र तौ राम-लक्ष्मणौ । १४

ततो नष्ट-प्रभः सूर्यो, दिशश् च तिमिरावृताः,
घोरं विनेदुर् विहगाः, चचाल च मेदिनी । १५

ववर्ष रुधिरं देवः, प्रस्खलन् तुरगाः पथि,
ध्वजे ऽस्य न्यपतद् गृध्रो, विनेदुश् चाशिवं शिवाः । १६

तस्य निष्पततो युद्धे, दशग्रीवस्य रक्षसः,
रणे निधन-शंसीनि रूपाण्येतानि जज्ञिरे । १७

ससर्ज च महा-मायाम् वानरान् राक्षसाधिपः,
युगान्त-वातः, सहसा प्र-हृष्टः, क्षिति-जानिव । १८

ते, अर्दिता निशितैर् बाणैः, क्रोशन्तो, वि-प्र-दुद्रुवुः,
पावकार्चिः-समाविष्टा यथा नागा महा-वने । १९

२०

१३। शत घ्नी— शत घ्नीन् [illegible] कण्टक-[illegible] इति [illegible]
[illegible] १४-१५ । [illegible] कण्टक [illegible] शत घ्नी [illegible]
[illegible] वचनम् । [illegible] — [illegible] इति [illegible] ।
१४। स त्यक्त-जीविताः —जीवितानि [illegible] । [illegible]
[illegible] । इति [illegible] [illegible] । १५। प्र-जविताश्वेन—प्रजविता
[illegible]) [illegible] तेन । १६। देव —मेघ । तुरगा —[illegible] । [illegible]—
[illegible] । १८। ससर्ज—[illegible], [illegible] । युगान्त —प्रलय [illegible] । क्षिति जान्—
[illegible] । २०। क्रोशन्त —[illegible] कुर्वन्त ।

तं सुमोचयितुर् वीरस्तापमाक्रम्य, लक्ष्मणः
रावणं शक्ति-हस्तं तं शर-वर्षैरवाकिरत्।
कीर्यमाणः शरौघेन विसृष्टेन महात्मना,
न प्रहर्तुं मनश्चक्रे, वि-मूर्छो-गत विक्रमः। १०
मोचितं भ्रातरं दृष्ट्वा लक्ष्मणेन, स रावणः
लक्ष्मणाभिमुखस्तिष्ठन्निदं वचनमब्रवीत्,— ११
"मोचितस्ते बल-श्लाघी यस्मादेव विभीषणः,
वि-मुच्य राक्षसं तस्मात् त्वयि शक्तिः पतिष्यति।" १२
इत्येवमुक्त्वा, तां शक्तिमष्ट-घण्टां, महा स्वनाम्,
रावणः, परम क्रुद्धः, चिक्षेप च ननाद च। १३
ततो रावण-वेगेन सु दूरमवगाढया
शक्त्या निर्भिन्न हृदयः, पपात भुवि लक्ष्मणः। १४
तदवस्थं, समीप-स्थो, लक्ष्मणं प्रेक्ष्य, राघवः
भ्रातृ-स्नेहेन महता विषण्ण-हृदयो ऽभवत्। १५
स, मुहूर्तमिव ध्यात्वा, बाष्प व्याकुल-लोचनः,
बभूव संरब्धतरो, युगान्ताग्निरिव ज्वलन्। १६
ततः सु निशितैर् बाणैर् वीरौ दशरथात्मजौ
चक्रतुः तुमुलं युद्धं, रावणस्य वधोद्यतौ। १७

[illegible] १८

तां वि-शल्यां समाघ्राय, लक्ष्मणः, पर-वीर-हा,
वि-शल्यो नीरुजः शीघ्रमुदतिष्ठन् मही-तलात् । ८

उत्थितं लक्ष्मणं दृष्ट्वा, वि-शल्यं, निरुपद्रवम्,
सिंह-नादान् अमुञ्चन्त वानरास्ते समन्ततः । १०

त्रयो-दशः सर्गः ।

रावण-वधः ।

दशग्रीवस्त्वपक्रम्य, मायया, राक्षसर्षभः,
कल्पयामास रुचिरं रथं पावक-सन्निभम् ।

दशग्रीवस्समारुह्य रथं, वज्रोपमैः शरैः,
अभ्यद्रवद् रणे रामं, महाघोरैः समाहितः । १

भूमौ स्थितस्य रामस्य, रथ-स्थस्य च रक्षसः
न समं युद्धमित्याहुर् देव-गन्धर्व-दानवाः । २

देवतानां वचः श्रुत्वा, शतक्रतुरनन्तरम्
प्रेषयामास रामाय रथं, मातलि-सारथिम् । ३

ततः काञ्चन-चित्राङ्गः किङ्किणी-शत-भूषितः
तरुणादित्य-सङ्काशो वैदूर्य-मय-कूबरः ४

अथाभूद् अद्भुतं युद्धं द्वैरथं, लोम-हर्षणम्,
रामस्य च महा-बाहोर् बलिनो रावणस्य च । १४

दशग्रीवो, विंश भुजः, प्र-गृहीत-शरासनः,
अदृश्यत तदाकम्प्यो मैनाक इव पर्वतः । १५

निरस्यमानो रामस्तु दशग्रीवेण रक्षसा,
अ-शक्नुवन् वारयितु सायकान् रण-मूर्धनि, १६

स, कृत्वा भ्रुकुटीं वक्त्रे, रोष-सं-रक्त लोचनः,
जगाम सु महा-क्रोधं, निर्दहन्निव राक्षसम् । १७

तस्य क्रुद्धस्य वदनं दृष्ट्वा रामस्य धीमतः,
त्रस्तानि सर्व भूतानि, रावणे चाविशद् भयम् । १८

अथ क्रोध-समाविष्टो रामो, दशरथात्म-जः,
उवाच रावणं, वीरः, प्र-हस्य, परुषं वचः,— १९

"मम भार्या जनस्थानाद् हृता ते, राक्षसाधम,
आनीता वि-वशा यस्मात्, तस्मात् त्वं न भविष्यसि" । २०

ततः प्रवृत्तमत्यर्थं राम रावणयोस्तदा
महत् तद् द्वैरथं युद्ध, सर्व लोक भयङ्करम् । २१

ततो राक्षस-सैन्यं च हरीणां च महद् बलम्,
प्र गृहीत-प्रहरणं, निश्चेष्टं व्यवतिष्ठत । २२

क्षिपन्तौ शर-जालानि तावुभौ तु रथे स्थितौ—
चेरतुस्तौ रण-गतौ, संरब्धौ, जलदाविव । २३

ततो देवाः, स-गन्धर्वाः सिद्धाश्च, परमर्षयः,
चिन्तामभ्यगमन् सर्वे, सम युद्धं निरीक्ष्य तत् । २४

देव-दानव-यक्षाणां पिशाचोरग-रक्षसाम्,
पश्यतां तन् महद् युद्धं, सप्त-रात्रम् अवर्तत । २५

नैव रात्रिं न दिवसं न मुहूर्तं न च क्षणम्
राम-रावणयोर् युद्धं विरामम् अगमत् तदा । २६

अथ सं-स्मारयामास राघवं मातलिस्तदा,—
"विसृजास्मै, वधाय, त्वमस्त्रं पैतामहं, प्रभो" । २७

यमस्त्रं प्रथमं प्रादादगस्त्यो भगवानृषिः,
ब्रह्मणा निर्मितं पूर्वमिन्द्रस्यार्थे ऽमितौजसा, २८

अभिमन्त्र्य ततो रामस्तं महेषुं, महा-बलः,
वेद-प्रोक्तेन विधिना, सन्दधे कार्मुके बली । २९

तस्मिन् सन्धीयमाने तु राघवेण शरोत्तमे,
त्रि-लोकाः सर्व-भूतानि, प्र-चचाल वसुन्धरा । ३०

संचित्य परमास्त्रेण, नियोज्य, नि [illegible]
धूम-पुञ्जं प्र-ज्वाल्य, प्राप्य वायु-पथं महत् । ३१

स, वज्र इव दुर्धर्षो वज्र-पाणि-वि-सर्जितः,
कृतान्त इव चावार्यो, न्यपतद् रावणोपरि ;
बिभेद हृदयं चैव रावणस्य दुरात्मनः— १२
रावणस्याहरत् प्राणान्—भित्त्वा चैव क्षितिं गतः। १३
तस्य हस्ताद्धृतं चाशु कार्मुकं तत् स-सायकम्
प्राभ्रश्यत, सह प्राणैर्, भ्रश्यमानस्य जीवितात्। १४
गतासुर् गत-वेगो ऽसौ राक्षसेन्द्रो, गत-द्युतिः,
पपात स्यन्दनाद् भूमौ, वृत्रो वज्र-हतो यथा।
तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ, हत शेषा निशा-चराः, १५
हत-नाथा, भय त्रस्ताः, सर्वतो वि प्र-दुद्रुवुः।
ततो विनेदुः, सं-हृष्टा, वानरा, जित-काशिनः, १६
वदन्तो राम विजयं रावणस्य वधं तथा।
अथान्तरीक्षे व्यनदद् सौम्यं त्रिदश-दुन्दुभिः, १७
जयेति सु-महान् नाद आकाशे समजायत।
दिव्य-गन्ध वहश्चैव मारुतः, सु सुखो ववौ, १८
निपपातान्तरीक्षाच्च पुष्प वृष्टिस्तदा भुवि। १९

[illegible]

चतुर्-दशः सर्गः।

मन्दोदरी-विलापः।

दशग्रीवं हतं दृष्ट्वा रामेणाद्भुत-कर्मणा,
पतिं, मन्दोदरी तत्र करुणं पर्यदेवयत्,— १

"न नु नाम, महा-बाहो, तव, वैश्रवणानु-ज,
क्रुद्धस्य प्र-मुखे स्थातुं न समर्थः शत-क्रतुः? २

स त्वं, मानुषमात्रेण युधि रामेण पातितः,
न व्यपत्रपसे स्वर्ग! किमिदं, राक्षसाधिप? ३

न चैतत् कर्म रामस्य श्रद्दधामि—चमू-मुखे
सर्वतः समुदीर्णस्य तव तेनाभि-मर्दनम्। ४

यदैव हि जनस्थाने राक्षसैर् बहुभिर् हतः
खरस्तव हतो भ्राता, तदैवासौ न मानुषः। ५

यदैव वानरैर् बद्धः सेतुर् घोर-महार्णवे,
तदैव हृदयेनाहं शङ्के रामम् अ-मानुषम्। ६

क्रियताम-विरोधस्तु राघवेणेति यन् मया
उच्यमानो न गृह्णीषे, तस्येयं व्युष्टिरागता। ७

अकस्माच् चाभिकामोऽसि सीतां, राक्षस पुङ्गव,
ऐश्वर्यस्य वि-नाशाय, शरीरस्य—ममैव हि। ८

१। पर्यदेवयत्—पर्यदेवयत, विललाप। परस्मै पदमार्षम्। २। वैश्रवणानु-ज—वैश्रवणस्य (कुबेरस्य) अनु-जः (कनीयान् भ्राता), रावण। ३। व्यपत्रपसे—लज्जसे। ४। श्रद्दधामि—विश्वसिमि, प्रत्येमि। चमू-मुखे—सेना-सम्मुखे, रण शिरसि। समुदीर्णस्य—समुद्गतस्य, समुद्धतस्य। अभिमर्दनम्—दमनम्। ७। गृह्णीषे—गृह्णसि। वर्तमान सामीप्ये भविष्यति लट्। पा. ३।३।१३१। व्युष्टि—फलम्। ८। सीताम् [illegible]

मैथिली, मम राजेन्द्र, वि शोका वि चरिष्यति ;
धन्य पुण्या स्वयं घोरे पतिता शोक सागरे ।
कैलासे, मन्दरे, मेरौ, तथा चैत्ररथे वने,
देवोद्यानेषु रम्येषु विहृत्य, सहिता त्वया, ८
नाद्य प्रभृति कामेभ्य: स्मरयिष्यामि, दु:खिता,
भर्त्सिता काम-भोगेभ्य:, नाथो, वीर, वधात् तव ।" १०
एतामिमग्नां रामो विभीषणम् उवाच ह,— ११
"सत्-कार: क्रियतां भ्रातु:, स्त्री-गण: परिसान्त्व्यताम्"। १२

पञ्च-दश: सर्ग: ।

प्रेत-मेध ।

रावणं प्रयते देशे निक्षिप्य, परिचारका:
चितां, चन्दन काष्ठानां, नाग-केसर-संयुताम्,
उदारागुरु-सं-युक्तां, तुङ्ग-कालीयकाधिकाम्, १
महती—सर्व गन्धानां चितां—कृत्वा, समुच्छ्रिताम्,
तस्यां तु राक्षसेन्द्र समारोप्य, क्षौम-वाससम्, २
पद्मा, स वेशयाञ्चक्रु राक्षसास्तरणान्वितम् ।
३

[illegible]

ततस्ते वेद-विद्वांसस्तां राज्ञः पश्चिमां क्रियाम्
चक्रिरे राक्षसेन्द्रस्य—प्रेत-मेधमनुत्तमम् । ४

वेदीं च दक्षिण-प्राच्यां यथा स्थानं च पावकम्
विभीषणस्तु सं-प्राप्य तूष्णीं समयजत् स्रुवम् । ५

ततः पश्चात् पशुं हत्वा, राक्षसेन्द्रस्य राक्षसाः
चयान्तरचितं सर्वं घृताक्तं समवेशयन् । ६

गन्धैर् माल्यैस्तथान्यैश्च रावणं दीन-मानसाः
लाजैरवकिरन्ति स्म, वाष्प-पूर्ण-मुखास्तथा । ७

ददौ च पावकं तस्य विधि-दृष्टं विभीषणः ।
ततोऽग्निः सं-प्र-जज्वाल, दशग्रीव-निबर्हणः । ८

षोडशः सर्गः ।

सीता-समागमः ।

ततः सीतां, शिरः-स्नातां, युवतीभिरलं-कृताम्,
महार्हाभरणोपेतां, महार्हाम्बर-धारिणीम्, १

आरोप्य शिबिकां दिव्यां, पराद्ध्यास्तरणावृताम्,
राक्षसैर् बहुभिर् गुप्तामाजगाम विभीषणः । २

[illegible]

ततो वानर मुख्यास्ते, कौतूहल समन्विताः,
वैदेहीं द्रष्टुमिच्छन्तस्तस्थुः शत सहस्रशः ।

तामागतां परि-वृत्य, रक्षो-गण निरोधिताम्, ३
रोषो हर्षश्च दैन्यं च, सर्वं राममथाविशत् ।

कञ्चुकोष्णीषिणस्तत्र, वेत्र झर्झर-पाणयः, ४
उत्सारयन्तः, सहसा समन्तात् परिचक्रमुः ।

वानराणां च ऋक्षाणां राक्षसानां च सर्वतः, ५
वृन्दान्युत्सार्यमाणानि बभूवुर् दूरतरं ततः ।

उत्सार्यमाणान् तान् दृष्ट्वा समन्ताज् जात-सम्भ्रमान्, ६
दाक्षिण्यात् सानुरागाच् च वारयामास राघवः ।

संरब्धपामर्शाद् रामचक्षुषा निर्दहन्निव ७
विभीषणं, महा-प्राज्ञं, सोपालम्भमिदं वचः,—

"किमर्थं, मामनादृत्य, क्लिश्यते ऽयं त्वया जनः ? ८
उद्वेगं मा कृथा घोरं—जनो ऽयं स्व-जनो मम ।

पुत्र पक्षे प्रजा रामस्तवापि विदितं ध्रुवम् । ९
पश्यन्तु मातरं तथादिमां, कौतूहलान्विता । १०

[illegible]

राघवश्चापि तां दृष्ट्वा, दिव्य-रूप वपुर्-धराम्,
जात-संदेहेन मनसा, स-बाष्पो, नाभ्यभाषत।
विवर्ण-वदनो रामः, स्नेह-क्रोधाब्धि-मध्य-गः, १८
बभूवाधिक-ताम्राक्षो, बाष्प-निग्रहणे रतः।
तामग्रतः स्थितां देवीं, व्रीडोपहत-चेतनाम्, २०
समालोक्य, सु-दुःखार्तो, विस्मयक्षोभ-नायवत्,
कथञ्चिदपि जीवन्तीं, मृत्यु-लोकादिवागताम्, २१
स-पापां, निरवद्यां, तां नाभ्यभाषत राघवः।
इत्येवं बाष्प-रुद्धाक्षी लज्जया जन संसदि
करोदामाद्य भर्तारं, हार्यपुत्रेति भाषती। २२
तस्या विलपितं श्रुत्वा, सर्वे ते हरि-यूथ-पाः
रुरुदुर्, जात-सन्तापा, बाष्प-व्याकुल-लोचनाः। २३
मुखं वस्त्रेण स-छाद्य, सौमित्रिर्, जात-सम्भ्रमः,
बाष्प निग्रहणे यत्नमकरोद्, धैर्य संस्थितः। २४
ततः सीता, वरारोहा, भर्तुर् वैकारिकं महत्,
व्रीडामुत्सृज्य, तद् दृष्ट्वा तस्थौ तस्य तदापतत्॥ २५
शोकमुत्सृज्य वैदेही, सत्त्वमास्थाय, भाविनी,
निरुध्य मनसा बाष्पं विग्रहेणात्मनात्मना २६

रक्षता तु मया वृत्तम्, अपवादं च सर्वशः
प्रख्यातस्यात्म-वंशस्य निन्दां च परिमार्जता, ७

निर्जितासि मया, भद्रे, शत्रु-हस्ताद्-अमर्षिणा,
अगस्त्येन दुराधर्षा मुनिना दक्षिणेव दिक् । ८

प्राप्त-चारित्र्य-सन्देहा, मम प्रति-मुखे स्थिता,
दीपो नेत्रातुरस्येव, प्रतिकूलासि मे दृढम् । ९

तद् गच्छाम्यनुजाने त्वां यथेष्टं, जनकात्म-जे,
एता दश दिशो । भद्रे, कार्यमस्ति न मे त्वया । १०

रावणाङ्क-परिक्लिष्टां, दृष्टां दुष्टेन चक्षुषा,
कथं त्वां पुनरादद्यां, कुलं व्यपदिशन् महत् ? ११

लक्ष्मणे भरते वा त्वं कुरु बुद्धिं यथा-सुखम्,
सुग्रीवे वानरेन्द्रे वा, राक्षसे वा विभीषणे । १२

न हि त्वां रावणो दृष्ट्वा, दिव्य-रूपां, मनो-रमाम्,
मर्षयेत्, तरुणीं, सीते, वर्तमानां स्वके गृहे ।" १३

सा तद्-अश्रुत-पूर्वं हि, जने महति, मैथिली,
श्रुत्वा भर्तुर् वचो, घोरं, लज्जयावनताभवत् । १४

[illegible]हितेन । 'मया' इति शेष । [illegible] ७ । अपवाद—स्व दारापहारित्व [illegible] (निन्दा) । परि-मार्जता—अपनयता । ८ । दुराधर्षा—[दानव राक्षस भयात्] दुर्जया । ९ । नेत्रातुरस्य [illegible] । 'नेत्रान्तरस्य' इति [illegible] पाठो न समीचीनो भाति । ११ । दुष्टेन—कामोपहतेन । व्यपदिशन्—कथयन् [illegible] कथं व्यपदिशन् महत्—महत् मे कुलमिति [illegible] । १३ । मर्षयेत्—क्षमेत उपेक्षेत । १४ । जने—जनतायाम्, जन समूहे ।

अपदेशेन जनकादुत्पत्तिर् वसुधा-तलात्,
मम वृत्तं च शीलं च—सर्वं ते न समर्पितम्।
न प्रमाणी कृत: पाणिर् बाल्ये बालेन पीडित:।
मम शीलं च भक्तिश्च—सर्वं ते पृष्ठत: कृतम्।" २३

एवं ब्रुवाणा, रुदती, बाष्प-गद्गद भाषिणी, २४
अब्रवीत् लक्ष्मणं सीता, दीना, ध्यान परायणा,—
"चितां मे कुरु, सौमित्रे, व्यसनस्यास्य भेषजम्— २५
मिथ्योपघाताभिहता नाहं जीवितुमुत्सहे।
अप्रीतस्य गुणैर् भर्तुस्त्यक्ताया: जन-संसदि— २६
या क्षमा मे गतिर् गन्तुं, प्रवेक्ष्ये हव्य वाहनम्।"
एवमुक्तस्तु वैदेह्या, लक्ष्मण:, पर-वीर-हा, २७
विमर्श-वशमापन्नो, रामाननमुदैक्षत।
स, वि-ज्ञाय मनं तत्, तु, रामस्याकार सूचितम्, २८
चितां चकार सौमित्रिर्, मते रामस्य, वीर्यवान्। २९

२३। अपदेशेन जनकात्—[मैथिलीपति] जनका जनकात् [मम उत्पत्ति-वृत्तम्]। उत्पत्तिर् वसुधा-तलात्—[वसुधातल] भूतलात् [एव मम] उत्पत्ति [अभूत्]। न समर्पितम्—[न परि-क्र.मे हेतुत्वेन] न विवेचितम्। २४। प्रमाणी कृत—न परि-गणितं हेतुत्वेन स्वीकृत। पीडित—निपीड, गृहीत: इत्यर्थ:। पृष्ठत कृतम्—अनादृतम्। २६। भेषजम्—औषधम्। उपघात—आघात, अवमानना इत्यर्थ:। २७। अप्रीतस्य गुणै भर्तु—[मम] गुणै अपरितुष्टस्य भर्तु (पत्यु)। [illegible]। क्षमा—उपयुक्ता। प्रवेक्ष्ये—प्रविशामि। हव्यवाहनम्—अग्निम्। २८। विमर्श—चिन्ता। 'विमर्श' इति कोऽपि पठति। २९। आकार—[illegible] आदि।

ततः सा राघवं सीता समश्वास्यायतेक्षणा
विवेश ज्वलनं दीप्तं निः-शङ्केनान्तरात्मना। ३८

तस्यामग्निं विशन्त्यां तु हा हेति विपुलः स्वनः
रक्षसां वानराणां च सम्बभूवाद्भुतोपमः। ३९

सा तप्त-वर-हेमाभा, तप्त-काञ्चन-भूषिता,
पपात ज्वलने, दीप्ते, हुताहुतिरिवाध्वरे। ४०

अष्टा-दशः सर्गः।

वि-शुद्धिः।

वि-धूमाग्नि-शिखा-स्थां तु जानकीमम्बरस्थित,
उत्तस्थौ मूर्तिमानाशु, गृहीत्वा जनकात्मजाम्। १

तरुणादित्य-सङ्काशां, तप्त-काञ्चन-भूषिताम्,
रक्ताम्बर-धरां बालां, नील-कुञ्चित-मूर्धजाम्, २

अ-क्लिष्ट-माल्याभरणां, तथा-रूपां, मनस्विनीम्,
ददौ रामाय वैदेहीमङ्केनाहे विभा-वसुः। ३

अब्रवीच्च तदा रामं, साक्षी लोकस्य, पावकः,—
"एषा ते, राम, महिषी ; पापमस्यां न विद्यते। ४

३८। आयतेक्षणा—दीर्घ-नेत्रा। निः-शङ्केनान्तरात्मना—निर्भयेन मनसा [illegible] [उपलक्षिता]। ४०। तप्त वर-हेमाभा—द्रवित [illegible] वर्णा। तप्त-काञ्चन-भूषिता—[illegible]। दीप्ते—प्र ज्वलिते। अध्वरे—यज्ञे।

१। [illegible] २। तथा रूपाम्—पूर्वोक्त शोभा-युक्ताम्। विभा-वसु—विभा (कान्तिः) वसु (धनम्) यस्य सः, वह्निः। ३। साक्षी लोकस्य—[illegible]

प्रत्ययार्थं तु लोकानां त्रयाणां लोक-संसदि
हुताशनं मया सीता प्र-विशन्ती न वारिता ।
इमामपि विशालाक्षीं रक्षितां स्वेन तेजसा,
रावणो नातिवर्तेत, वेलामिव महोदधिः । १३
न हि शक्तः स दुष्टात्मा मनसापि च मैथिलीम्
प्रदूषयितुम्, अ-प्राप्यां, दीप्तामग्नि-शिखामिव । १४
वि-शुद्धा त्रिषु लोकेषु, मैथिली जनकात्म-जा
न वि-हातुं मया शक्या, कीर्तिरात्मवता यथा ।" १५

नव-दशः सर्गः ।

प्रत्यावर्तनम् ।

खे-चरेण, विमानेन, काम-गेन, वि-राजता,
प्रतीतश्च प्र-हृष्टश्च, ययौ रामः कुबेरवत् । १
पातयित्वा ततश्चक्षुः सर्वतो, रघु-नन्दनः,
अब्रवीत् मैथिलीं सीतां रामः, शशि-निभाननाम्,— २
"कैलास-शिखराकारे त्रिकूट-शिखरे स्थिताम्,
पश्य लङ्कां तु, वैदेहि, निर्मितां विश्व-कर्मणा । ३

एषा सा पर्ण-शाला च दृश्यते, चारु-दर्शने,
यतस्त्वं राक्षसेन्द्रेण रावणेन हृता बलात् ।
एषा गोदावरी, रम्या, प्रसन्न-सलिला, शुभा,
अगस्त्यस्याश्रमश्चैव दृश्यते, कदली-वृत: । १३
दृश्यते ऽयं च, वैदेहि, चित्रकूट:, शिलोच्चय:,
यत्र मां कैकयी-पुत्र: प्रसादयितुमागत: । १४
एषा च यमुना रम्या दृश्यते, चित्र-कानना,
भरद्वाजाश्रमश्चैव प्रयागमभित:, शिव: । १५
इयं च दृश्यते, सीते, गङ्गा, त्रि पथ-गामिनी,
शृङ्गवेर-पुरं चैव गुहो यत्र सखा मम । १६
एषा सा दृश्यते, सीते, राजधानी पितुर् मम,
अयोध्या—कुरु, वैदेहि, प्रणामं, पुनरागता ।" १७

विंश: सर्ग: । १८

अभिनन्दनम् ।

उपगम्य, हनुमां स्तु भरतं, धर्म-चारिणम्,
अब्रवीत्, प्राञ्जलिर्, वाक्यमिदं, प्रवग-सत्तम:,—
"चिपमुचिष्ठ—भद्रं ते '—पश्य भ्रातरमागतम्, १
विजित्य लोकां स्त्रीन् विष्णु सहस्राक्षमिवागतम् ।" २
एवमुक्तो हनुमता, भरत:, कैकयी सुत:,
उत्पपात तदा, हृष्टो—हर्षात् मोहं जगाम च । ३

[illegible]
[illegible]

रामो, मातरमासाद्य, विवर्णां शोक-कर्शिताम्,
जग्राह, प्र-यतः, पादौ, मनो मातुः प्रहर्षयन्। ९
ततो, रामाभ्यनुज्ञातं, तद् विमानं, मनो-जवम्,
हंस-युक्तं महा-वेगं, निपपात मही-तले। १०
पादुके ते तु रामस्य, गृहीत्वा, भरतः स्वयम्
चरणाभ्यां नरेन्द्रस्य योजयामास, धर्म-वित्। ११
अब्रवीच् च तदा रामं भरतः, संहताञ्जलिः,—
"एतत् ते स-कलं राज्यं न्यासो निर्यातितो मया। १२
अद्य जन्म यथार्थं मे, संवृत्तश्च मनो-रथः,
यस्त्वां पश्यामि राजानमयोध्यां पुनरागतम्। १३
अवेक्षतां भवान् भोगं, कोषागारं, बलं, पुरम्—
भवतस्तेजसा सर्वं कृतं दश-गुणं मया।" १४
मूर्ध्न्याघ्राय, कौशल्या, तावुभौ राम-लक्ष्मणौ,
अङ्के सीतामथारोप्य, शोकमात्म-गतं जहौ। १५

एक-विंशः सर्गः।

अभिषेकः।

ततः, प्रभाते, वि-मले, मुहूर्ते ऽभिजिति, प्रभुः
वसिष्ठः, पुष्य-योगेन, ब्राह्मणैः परिवारितः, १

१०। [illegible] ११। [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

यथाध्यक्षः, समागम्य, मणि-रत्न-समायुतम्
मुक्ता-हारं च रामाय ददौ, शक्र-प्रचोदितः। १०
ववृषुस्तुष्टुवुश् चैनं वर्धयन्तो जयाशिषा,
प्र-जगुर् देव गन्धर्वा, ननृतुश् चाप्सरो गणाः। ११
अवमुच्यात्मनः कण्ठाद् हारं, जनक-नन्दिनी
ऐक्षिष्ट वानरान् सर्वान् भर्तारं च मुहुर् मुहुः। १२
तानीङ्गितानि सम्-प्रेक्ष्य, बभाषे राघवः प्रियाम्,—
"प्र-यच्छ, सुभगे, हारं यस्य तुष्टासि, मैथिलि"।
ददौ सा वायु-पुत्राय तं हारमसितेक्षणा। १३

द्वा-विंशः सर्गः।

राम राज्यम्।

अहन्यहनि रामस्तु कार्याणि स्वयमेव हि
प्रत्यवैक्षत धर्मात्मा सह भ्रातृभिर्-वृतः। १
धर्मेण रक्षतस्तस्य, हृष्ट-पुष्ट-जनाकुला,
बभूव पृथिवी सर्वा धन-धान्य-समृद्धिनी। २
निर्दस्युरभवन् लोको, नानर्थं कश्चिदस्पृशत्,
न चापि वृद्धा बालानां प्रेत कार्याणि कुर्वते। ३
सर्वं प्रमुदितं चासीत्, सर्वो धर्म-परो जनः
दृष्ट्वा धर्म परं रामं, न चाहिंसत् परस्परम्। ४

[illegible]
[illegible]

अथ

श्री-लघु-रामायणे

उत्तर-काण्डम्।

प्रथमः सर्गः।

प्रमोद-वनम्।

बह्वासन-गृहोपेतां लता-पादप-संवृताम्
अशोक-वनिकां स्फीतां प्रविश्य, रघु-नन्दनः, ॥ १ ॥

आसने सु-शुभाकारे पुष्प-प्राकार-भूषिते
कुथास्तरण-संस्तीर्णे रामः सं-निषसाद ह। ॥ २ ॥

सीताम्, आदाय बाहुभ्यां, मधु मैरेयकं शुचि
पाययामास काकुत्स्थः, शचीमिन्द्रो यथामृतम्। ॥ ३ ॥

मांसानि च सु-मृष्टानि, विविधानि फलानि च
रामस्याभ्यवहारार्थं किंकरास्तूर्णमाहरन्। ॥ ४ ॥

१। बह्वासन-गृहोपेताम्—[illegible]। कुथास्तरण-संस्तीर्णे—[illegible] सं-स्तीर्णे (आच्छादिते)। सं-निषसाद—उपविवेश। [illegible] मधु—मद्यम्। [illegible] [illegible]। ४ [illegible]

"भवन्तो मम सर्वस्वं, भवन्तो मम जीवितम्,
भवतां च कृते राज्यं पालयामि, महा-मनाः । ६

भवन्तः सर्व-शास्त्र-ज्ञा, बुद्धौ च परि-नि-ष्ठिताः ;
तद् भवद्भिः मदर्थोऽयम् अन्वेष्टव्यो, नरर्षभाः ।" ७

तथा ब्रुवति काकुत्स्थे, ते च, ध्यान-परायणाः,
उद्विग्न-मनसो, दध्युः,—'किं नो राजा वदिष्यति ?' ८

तेषां, समुपविष्टानां, सर्वेषां, दीन-चेतसाम्,
अश्रु-पूर्ण-मुखो राम इदं वचनमब्रवीत्,— ९

"सीतापवादः, सु-महान्, पौर-जानपदैः कृतः,
चारित्रं प्रति वैदेह्याः, अज्ञानात्, मन्द-बुद्धिभिः । १०

अ-यशः सु-महद्, वीराः, पुरे जन-पदे तथा
वर्तते मयि, बीभत्सं । तत् मे मर्माणि कृन्तति । ११

अहं किल कुले जात इक्ष्वाकूणां, महात्मनाम्—
सीतां पाप-समाचारामानयेयं पुनः कथम् ? १२

प्रत्यक्षं तव, सौमित्रे, देवानां च, हुताशनः
अ-पापां मैथिलीं प्राह, वायुश्चाकाश-गोचरः । १३

अन्तरात्मा च मे वेत्ति सीतायाः गुण-विस्तरम् ।
ततो गृहीत्वा वैदेहीमयोध्यामहमागतः । १४

(आस् + ष्यम्)—उपविशत । 'धि च [सकारे परे सस्य लोपः स्यात्], (पा. ८।२।२५) इति धास्य स-लोपः । ७ । बुद्धौ परि-नि-ष्ठिताः—विचार-चतुराः । परि-नि-ष्ठिताः—कुशलाः, निपुणाः । अन्वेष्टव्य,—अनुसरणीयः । ९ । तेषाम्—तान् । सम्बन्ध-विवक्षया कर्मणि षष्ठी । ११ । बीभत्सम्—कुत्सितम् । १३ । हुताशनः—हुतम् (अग्नौ प्रक्षिप्तं घृतादि) अशनं (भक्ष्य वस्तु) यस्य सः, अग्निः ।

अये महान् च धर्मो मे शोकश्च हृदि वर्तते—
पौरापवादः सु-महांस् तथा जन-पदस्य च। १५

अपि स्वं जीवितं जह्यां युष्मान् वा, पुरुषर्षभाः,
अपवाद-भयाद् भीतः,—किं पुनर् जनकात्म-जाम्? १६

तं मां भवन्तः पश्यन्तु पतितं शोक-सागरे;
न हि पश्याम्यतो भूयः किञ्चिद् दुःखतरं मम। १७

श्वस्त्वं प्रभाते, सौमित्रे, सुमन्त्राधिष्ठितं रथम्
आरुह्य, सीतामारोप्य, विषयान्ते समुत्सृज। १८

गङ्गायास्तु परे पारे, वाल्मीकेः सु-महात्मनः,
आश्रमो दिव्य-सङ्काशस्तमसा-तीरमाश्रितः। १९

तत्रैनां वि-जने ऽरण्ये समुत्सृज्य, रघु-नन्दन,
शीघ्रमागच्छ, सौमित्रे—कुरुष्व वचनं मम। २०

न चास्मि प्रति-वक्तव्यः सीतां प्रति कदाचन;
अ-प्रीतिर् हि परा मे स्याद्, वचने ऽस्मिन् विचारिते। २१

पूर्वं हि कामो वैदेह्या गङ्गा-तीरे ययाश्रमान्
द्रष्टुमिच्छेयमित्युक्त", स कामः क्रियतां तया।" २२

पञ्चमः सर्गः।

विसर्जनम्।

"गङ्गा-तीरेषु रम्येषु मुनीनामाश्रमान् शुभान्
उपनेयामि ते, देवि, शासनात् पार्थिवस्य हि,"—

१८। विषयान्ते—विषयस्य [स] देशस्य अन्ते (शेषे सीमनि)। १९। दिव्य-सङ्काशः—स्वर्गीय [देव] सदृश। २०। वने ऽस्मिन् समुत्सृज्य—एकाकिनीं त्यक्त्वा।

एवमुक्ता तु वैदेही, लक्ष्मणेन महात्मना,
प्रहृष्टमतुलं लेभे चक्रे च गमने मतिम्।
श्वश्रूणां सा तु सर्वासां कृत्वा पादाभिवन्दनम्,
पुनरागमनायेति ताभिश्च प्रतिनन्दिता
सुवर्णानि तु जग्राह दिव्यान्याभरणानि सा,
वासांसि च महार्हाणि रत्नानि विविधानि च,
गृहीत्वा सा च वैदेही ततो लक्ष्मणमब्रवीत्,—
"इमानि ऋषिपत्नीभ्यो दास्याम्याभरणान्यहम्"।

सौमित्रिस्तु तथेत्युक्त्वा रथमारोप्य मैथिलीम्,
प्रययौ शीघ्रतुरगो रामस्याज्ञामनुस्मरन्।
ततो वासमुपागम्य गोमतीतीर आश्रमे,
प्रभाते पुनरुत्थाय सौमित्रिः सूतमब्रवीत् —
"योजयस्व रथं शीघ्रम् अद्य भागीरथीजलम्
शिरसा धारयिष्यामि त्र्यम्बकः पर्वते यथा"।

[illegible] प्राप्य भागीरथीं नदीम्,
[illegible] लक्ष्मणो [illegible] महास्वनान्।
[illegible] दृष्ट्वा लक्ष्मणमातुरम्,
[illegible] कथं त्वया ?

[illegible] पतितं यथ
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

ममापि दयितो रामो जीवितादपि, लक्ष्मण ;
न चाहमिदं शोचामि यथैव चानिशो भवान् । ११

तारयस्व च मां गङ्गां दर्शयस्व च तापसान् ।
तेभ्यो रत्नानि वासांसि दास्याम्याभरणानि च । १२

ततः कृत्वा महर्षीणां यथार्हमभिवादनम्
उषित्वैकां निशां तत्र, यास्यामि नगरीं ततः ।" १३

अथ नावं प्र-विस्तीर्णां नैषादीं राघवानुजः
आरोहत्, समायुक्तां, पूर्वमारोप्य मैथिलीम् । १४

ततस्तीरमुपागम्य भागीरथ्याः, स लक्ष्मणः
उवाच मैथिलीं वाक्यं, प्राञ्जलिः, बाष्प-विप्लुतः,— १५

"हृद्-गतो मे महान् शल्यो, यस्माद् आर्येण धीमता
अस्मिन् निमित्ते लोकस्य नीतो ऽहं वचनीयताम् । १६

मरणं हि मम श्रेयो यदन्यद् वाप्यतो ऽधिकम्,
न त्वस्मिन्नीदृशे कार्ये नियोगो, लोक निन्दिते । १७

प्रसीद च, न मे दोषं कर्तुमर्हसि, मैथिलि ।"
इति, कृत्वाञ्जलिं, भूमौ निपपात स लक्ष्मणः । १८

रुदन्तं प्राञ्जलिं दृष्ट्वा, काङ्क्षन्तं मृत्युमात्मनः,
मैथिली, भृश-संविग्ना, लक्ष्मणं वाक्यमब्रवीत्,— १९

[illegible]

सा कथं त्वाश्रमे, सौम्य, वसामि, वि-जनी-कृता ?
किं च वक्ष्यामि सिद्धेषु, किं मयापकृतं नृ-पे ?　　२८

न खल्वद्यैव, सौमित्रे, जीवितं जाह्नवी-जले
त्यजेयं—राज-वंशस्तु भर्तुर् मे परि-हास्यते।　　३०

यथाज्ञां कुरु, सौमित्रे,—त्यज मां, दुःख-भागिनीम्।
निदेशे स्थीयतां राज्ञः। शृणु चेदं वचो मम,—　　३१

श्वश्रूणाम् अ-विशेषेण, प्राञ्जलि-प्र-ग्रहेण च
शिरसा वन्दनं कुर्याः, सर्वासामेव, लक्ष्मण।　　३२

वक्तव्यश्चैव नृपतिर्,—धर्मेण, सु-समाहितः,
यथा भ्रातृषु, वर्तेथाम् तथा पौरेषु नित्यशः।　　३३

अहं तु नानुशोचामि स्व-शरीरं, नरोत्तम,
यथापवादं पौरेभ्यस्तथैव, रघु-नन्दन।　　३४

तत् न शोके मनः कार्यं मद्-विनाशे, नराधिप ;
अपवाद-भयात् त्यक्ता मां, न शोको ऽस्तु ते पुनः।'　　३५

अहं तु खलु नात्मानमनु-शोचामि, लक्ष्मण ;
यदहं जन-वादेन त्यक्ता—दोषेण नात्मनः।　　३६

२८। वक्ष्यामि—वक्ष्ये, कथयिष्यामि, [illegible]। परस्मैपदमार्षम्। 'वर्तमान-सामीप्ये वर्तमानवद् वा' इति भविष्यति लट्। पा. ३।३।१३१। परिवर्तिनी—[illegible]। २९। वि-जनी-कृता [२८] जन-रहिता कृता। सिद्धेषु—जीवन्मुक्तेषु [तापसेषु]। ३०। जीवितम्—'[illegible]' इति [illegible]। राज-वंश—राज-सन्तान। परि-हास्यते—विच्छेत्स्यते। 'अपि [illegible]' इति शेषः। ३२। प्राञ्जलि-प्रग्रहेण—[illegible]। ३६। जन-वाद—[illegible] ([illegible]) [illegible] ([illegible])।

तौ, ऽभिवाद्य ततः पादौ, मुनि-पुत्रौ महर्षये
कारुण्यात् कथयामासतुस् तां तत्र रुदतीं सतीम्,—   २

"अ-विज्ञ-रूपा, भगवन्, कस्याप्येका महात्मनः,
इतो लक्ष्मीरिवापन्ना, वि-रौति भृश-माकुला ।   ३

भगवन्, साधु, पश्यैनां, देवतामिव खाच् च्युताम् ।
मन्यामहे ऽमानुषीं तां—सत्-क्रियास्याः प्रयुज्यताम् ।"   ४

तयोः तद् वचनं श्रुत्वा, बुद्ध्या निश्चित्य, धर्म-वित्,
तपसा दिव्य-चक्षुष्मान्, प्राद्रवद् यत्र मैथिली ।   ५

तं प्रयान्तमभिप्रेक्ष्य, शिष्याः सर्वे तदाऽन्वयुः
अर्घ्यमादाय रुचिरं, जाह्नवी-तीरमागमन् ।   ६

ततः सीतां सु-दुःखार्तां वाल्मीकिर्, मुनि-पुङ्गवः,
उवाच मधुरां वाणीं, मनसा प्र-ह्लादयन्निव,—   ७

"स्नुषा दशरथस्य त्वं, रामस्य महिषी प्रिया,
जनकस्य सुता राज्ञः—स्वागतं ते, पति-व्रते !   ८

आयान्त्येवासि विज्ञाता मया, धर्म-समाधिना;
कारणं चैव, वैदेहि, ज्ञातं प्रागेव तन् मया ।   ९

अ-पापां वेद्मि, सीते, त्वां, तपो-लब्धेन चक्षुषा,
विस्रब्धा भव, वैदेहि—साम्प्रतं मयि वर्तसे ।   १०

[illegible]

मा शुचः, पुरुष-व्याघ्र—कालस्य गतिरीदृशी।
त्वद्-विधा हि न शोचन्ति, सत्त्ववन्तो, मनस्विनः।" २१

ततो ऽर्ध-रात्र-समये बालका मुनि-दारकाः
वाल्मीकेः प्रियमाचख्युः सीतायाः प्रसवं शुभम्,— २२

"भगवन्, राम-पत्नी सा प्रसूता दारक-द्वयम्,
तयो रक्षां प्र-यत्नेन कुरु, भूत-वि-नाशिनीम्।" २३

कुश-मुष्टिमुपादाय लवञ्चाभि-रक्षिणम्
वाल्मीकिः प्र ददौ ताभ्यां रक्षां भूत-वि-नाशिनीम्,— २४

"एवं कुश-लवौ नाम्ना तावुभौ यम-जातकौ
मत्-कृताभ्यां तु नामभ्यां लोके ख्यातिं गमिष्यतः।" २५

सप्तमः सर्गः।

अश्व-मेधः।

ततो विनीतवद् भूत्वा, राघवो, द्विज-सत्तमान्
उवाच धर्म-संयुक्तमश्व-मेधाश्रितं वचः। १

तत् तेषां द्विज-मुख्यानां हृदये परमाद्भुतम्
अश्व-मेध-मतं राज्ञः, साधु साध्विति चाब्रुवन्। २

अष्टमः सर्गः ।

वाल्मीकि समागम ।

वर्तमाने तथा तस्मिन् वाजिमेधे महाक्रतौ,
आजगामाथ वाल्मीकिः, स शिष्यो यज्ञसन्निधिम् । १

ततः स सम्पूजितो राज्ञा, मुनिभिश्च महात्मभिः,
वाल्मीकिः स महातेजा न्यवसत् परमात्मवान् । २

स शिष्यावब्रवीद् हृष्टः, कुमारौ दिव्यरूपिणौ —
कृत्स्नं रामायणं काव्यं गायतां परया मुदा ३

ऋषिवाटेषु पुण्येषु ब्राह्मणावसथेषु च,
रथ्यासु, राजमार्गेषु, पार्थिवानां गृहेषु च, ४

रामस्य भवनद्वारि यत्र कर्म प्रवर्तते
उटारेषु तथान्येषु सङ्गमेषु विशेषतः । ५

इमानि फलमूलानि स्वादूनि च शुभानि च,
[illegible] सम्पातानि भक्ष भक्ष प्र गायताम् । ६

[illegible] । भक्षयित्वा 'त्विद फलम्
[illegible] । ७

[illegible] मातृपम
[illegible] रामायण [illegible] पदमयत— १२

[illegible] दर्शितम्।
[illegible] रामायणनाम। १३

[illegible] ममभावम
[illegible] भ्रातृ वसन:,— १४

[illegible] कनाङ्कनम्,
"[illegible] कान्तिम्"। १५

[illegible] जगन्नस्तदा,
[illegible] विश्राम-पति? १६

[illegible] क्रमाम
"[illegible] नृ-प?" १७

[illegible] यान तत पद,
[illegible] समुद्रवम्, १८

[illegible] दारको।
[illegible] कान्ता,— १९

[illegible] नवाम—ता
[illegible] पाहित—
[illegible] समम स घं
[illegible] तन परिमित
[illegible] दिगर रुपम [illegible]
[illegible] मत—मर पथ
[illegible] आन-तत-श
[illegible] आसतो इति। काव्यम
[illegible] प्रमायम्—परिमायम्

राजानश्च नर-व्याघ्राः सर्व एव समागताः,
वानराश्च महा-वीर्या, राक्षसाश्च महा-बलाः ।

नागरश्च जनो मुख्यः, कौतूहल-समन्वितः,
सीतायाः शपथं प्रेक्षुः, सर्व एव समागमन् । २

तथा समागतं सर्वमश्म-भूतमिवाचलम्
श्रुत्वा मुनि-वरस्तूर्णं, स-सीतः, समुपागमत् । ३

तमृषिं पृष्ठतः सीता अन्वगच्छदवाङ्-मुखी,
कृताञ्जलिः, बाष्पकला, कृत्वा रामं मनो-गतम् । ४

दृष्ट्वा श्रियमिवायान्तीं, [illegible], ब्रह्म-चारिणीम्,
वाल्मीकेः पृष्ठतः सीतां, साधु-वादो महानभूत् । ५

ततो मध्यं जनौघस्य प्रविश्य, मुनि-पुङ्गवः
सीता-सहायो वाल्मीकिरिति होवाच राघवम्,— ६

"इयं, दाशरथे, सीता सु-व्रता धर्म-चारिणी
अ-पापा हि त्वया त्यक्ता ममाश्रम-समीपतः— ७

लोकापवाद-भीतेन त्वया, राम, महा-व्रत ।
प्रत्ययं दास्यते साध्वी, तदनुज्ञातुमर्हसि । ८

इमौ च जानकी-पुत्रावुभौ च यमजातकौ
सुतौ तव, दुराधर्ष —सत्यमेतद् ब्रवीमि ते । ९

१०

वृत्ति-सूची ।

व्याख्यातानां पदानां पदीयस्थानाम् असमस्त-वाक्यानां च पृष्ठाङ्क इह निर्दिश्यन्ते, न तु समस्त-वाक्यानां, विस्तर-भयात् ।

हस्ति-सूची ।

[illegible]।

[illegible]।

पृ १७८ टी ६। [illegible] । ([illegible] ३।७।१

पृ १८८, टी १९। [illegible] —'[illegible] [illegible]' [illegible]

पृ २९० टी ८। [illegible]

पृ ३३७, टी १९। [illegible]

OPINIONS

Maha'mahopadhyaya Haraprasad Shastri, C I E, M A, F A S B, Hony. M R A S (*Principal Retired, Calcutta Sanskrit College*) —"It goes without saying that Valmiki's **Ra'ma'yana** has profoundly influenced life throughout the length and breadth of India for many thousand years. It has been translated into all the Vernaculars of India and several times into many of them. But in these busy days it is impossible to study either the original or the translations in entirety. It is therefore with the greatest pleasure that we welcome the abridged edition entitled **Laghu Ra'ma'yana** by Govindanath Guha. It will now be possible even for the busiest men to read the **Ra'ma'yana** in Valmiki's own words within a very short time. The author has not changed the language of Valmiki. He has done another great service to the students of the great epic. He has given an up to date account of all the researches on the subject in easy and idiomatic Sanskrit. The book may be safely recommended to the public as a very valuable contribution to Literature."

The Bengalee —"* * Our boys and girls ought now to be able to come into direct contact with the great personality of Valmiki. Their parents and teachers and the University ought to see that they receive the full advantage of Babu Govindanath Guha's scholarly and devoted labours."

The Indian Messenger :—"The Hindus owe the good features in their national character more to the *Rámáyana* and the *Mahábhárata* than to any other works of their national literature. But the very bulk of these epics has prevented most people from reading them in the original Sanskrit. It cannot however be said that the main story and the really important episodes of the *Rámáyana* with which we are at present concerned make an

The Modern Review (February, 1915) —"Babu Govindanath Guha has done an invaluable service to the cause of Sanskrit Literature by publishing this abridged edition in three thousand slokas of the original Rámáyana of Valmiki. Within these three thousand slokas, all in the sweet simple language of Valmiki himself, every main incident of the Rámáyana has been narrated. The Rámáyana has furnished many poets—Kalidas, Bhavabhuti, Bhatti and others—with themes for their works but many of them took only episodes of the Rámáyana as their subject matter. Even those who like the authors of the *Rámáyanakathámanjari*, the *Bálarámáyanam*, the *Champu Rámáyanam* tried to deal with